

ChronAfrica

2024 ▪ Volume 1 ▪ Issue 2

Online ISSN: 3023-736X

www.chronafrica.com

Online ISSN: 3023-736X

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Abdullah Özdağ

Yayın Türü

Yaygın Süreli Yayın

Yayın Sıklığı

Altı ayda bir (Mart, Eylül)

Yayın Dili

Türkçe, İngilizce, Fransızca

Baş Editör

Abdullah Özdağ

Editöryal İletişim

ChronAfrica

Nevşehir HBV Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler
Bölümü/Merkez Nevşehir

E-posta: info@chronafrica.com

Yayıncı

Abdullah Özdağ

Nevşehir HBV Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler
Bölümü/Merkez Nevşehir

E-posta: abduallahozdag1@gmail.com

Yayıncılık Hizmetleri

Akdema Bilişim ve Yayıncılık

Telefon: 0 533 166 80 80

E-posta: bilgi@akdema.com

Web: www.akdema.com

Administrator

Abdullah Özdağ

Publication Type

Peer-reviewed journal

Publication Frequency

Biannual (March, September)

Publication Language

Turkish, English, French

Editor-in-Chief

Abdullah Özdağ

Editorial Office

ChronAfrica

Nevşehir HBV Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler
Bölümü/Merkez Nevşehir

E-mail: info@chronafrica.com

Publisher

Abdullah Özdağ

Nevşehir HBV Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler
Bölümü/Merkez Nevşehir

E-mail: abduallahozdag1@gmail.com

Publishing Services

Akdema Informatics and Publishing

Phone: +90 533 166 80 80

E-mail: bilgi@akdema.com

Web: www.akdema.com

Journal Boards / Dergi Kurulları

Editors / Editörler

Abdullah Özdağ (Editor-in-Chief) - *Nevşehir HBV University (Turkey)*
İlhan Aras – *Nevşehir HBV University (Turkey)*
Tekin Önal – *Ankara Yıldırım Beyazıt University (Turkey)*
Ercan Demirci - *Nevşehir HBV University, Translation and Book review (Turkey)*

Language Editors / Dil Editörleri

Lamiha Öztürk (French) - *Ankara Medipol University (Turkey)*
Samar Khamlichi (French) – *University of Mohammed V (Morocco)*
Souad Atoui Labidi (French) – *University of M'Sila (Algeria)*
Mustafa Karataş (Turkish) – *Nevşehir HBV University (Turkey)*
Uğur Ünalır (English) - *Nevşehir HBV University (Turkey)*

Editorial Board / Yayın Kurulu

Abdullah Erdem Taş - *Dumlupınar University (Turkey)*
Ahmed Haid Houdzi - *Cadi Ayyad University (Morocco)*
Ahmet Kavas – *İstanbul Ticaret University (Turkey)*
Aida Rahim Bağırova – *Baku State University (Azerbaijan)*
Al-Moataz Billah Zein Al-Din Muhammad - *Ain Shams University (Egypt)*
Amb. Maria Nzomo – *University of Nairobi (Kenya)*
Aynur Hacıkadirli Meherrem – *Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan)*
Bakail Moncef - *University of Algiers 2 (Algeria)*
Catherine Sicart - *Perpignan University (France)*
Ceren Gürseler - *Nevşehir HBV University (Turkey)*
Chakip Benafri - *University of Algiers 2 (Algeria)*
Denis A. Degterev - *Moskova University (Russia)*
Dirk Kotzé – *University of South Africa (South Africa)*
Elem Eyice Tepeciklioğlu - *Ankara Sosyal Bilimler University (Turkey)*
ELSayed Mohamed Marey Radwan - *Al-Azhar University (Egypt)*
Erkan Hirik - *Samsun University (Turkey)*
Esra Çimen Karayürek - *Ankara HBV University (Turkey)*
Fatih Özçelik - *Amasya University (Turkey)*
Haid Salima - *Medea University (Algeria)*
Hale Şivgin - *TOBB University (Turkey)*
Halim Gençoğlu - *Cape Town University (South Africa)*
Hüseyin Kalemli - *Milli Savunma University (Turkey)*

Idongesit Eshiet - *University of Lagos (Nigeria)*
İlhan Güllü - *Nevşehir HBV University (Turkey)*
İsa Gökgedik - *Dumlupınar University (Turkey)*
Justin Willis - *Durham University (United Kingdom)*
Kaan Devecioğlu - *Center for Middle Eastern Studies (Turkey)*
Mayada Kamal Eldeen - *Tokat Gazi Osman Paşa University (Turkey)*
Minga Kongo - *University of Cape Town (South Africa)*
Mohammed Charif - *Encemine University (Chad)*
Mukerrem Miftah - *Ethiopian Civil Service University (Ethiopia)*
Murat Özcan - *Gazi University (Turkey)*
Mustafa Turan - *Ankara HBV University (Turkey)*
Mustapha Elouizi - *Fes 2 University (Morocco)*
Mürsel Bayram - *Ankara Sosyal Bilimler University (Turkey)*
Raafat Mikati - *University of Tripoli (Lebanon)*
Salima Khattari - *University of Mohammed V (Morocco)*
Samira Berdji Besseghir Mustapha - *Relizane University (Algeria)*
Selma Yel - *Gazi University (Turkey)*
Souad Abbaci - *Medea University (Algeria)*
Süleyman Kızıltoprak - *Yalova University (Turkey)*
Şefaattin Deniz - *İstanbul University (Turkey)*
Uğur Ünal - *Gazi University (Turkey)*
Yakup Civelek - *Ankara HBV University (Turkey)*
Zeynep Arkan - *Ankara HBV University (Turkey)*

Reviewer List / Hakem Listesi

Prof. Dr. Loukmane Meghraoui, *Ecole Nationale des Sciences Politiques d'Alger, Algeria*
Prof. Dr. Yakup Altan, *Süleyman Demirel University, Isparta, Türkiye*
Prof. Dr. Mounia Safiry, *Université Privée de Marrakech, Morocco*
Assoc. Prof. Bouchra Chougrani, *Tétouan Abdelmalek Essaadi University, Morocco*
Assoc. Prof. Fatma Ünyay Açıkgöz, *Kırıkkale University, Kırıkkale, Türkiye*
Assoc. Prof. Hüsnüye Akıllı, *Nuh Naci Yazgan University, Kayseri, Türkiye*
Assoc. Prof. Lamia El Moujahid, *Université Privée de Marrakech, Morocco*
Assoc. Prof. Mürsel Bayram, *Ankara Sosyal Bilimler University, Ankara, Türkiye*
Assoc. Prof. NoudJoud Boukhennoufa, *Oum El Bouaghi University, Algeria*
Assoc. Prof. Rima Aida Hassani, *Abbés Laghrour Khenchela University, Algeria*
Assoc. Prof. Sezai Öztıp, *Istanbul Medeniyet University, İstanbul, Türkiye*
Assist. Prof. Mehdi Haidar, *Rabat Mohammed V University, Morocco*
Assist. Prof. Zabit Acer, *Kütahya Dumlupınar University, Kütahya, Türkiye*

Abstracting and Indexing / Tarandığı İndeksler

Ulusal ve uluslararası indeksler tarafından taranan uluslararası hakemli bir dergidir.

It is an internationally refereed journal scanned by national and international indexes.

	African Research (AR) Index
	Eurasian Scientific Journal Index
	Academic Resource Index
	Index of Academic Documents
	Europub Directory of Academic and Scientific Journals
	Asian Science Citation Index
	Google Scholar
	Semantic Scholar
	Academic Index
	OpenAIRE Explore
	idealonline
	cosmosimpactfactor
	ISSN Portal

Contents / İçindekiler

'Yoksulların çevreciliği'ne bir örnek: Kenya Yeşil Kuşak Hareketi 'Environmentalism of the poor': The case of Kenya green belt movement Research Article Nejdet Özberk	91
La géostratégie de la Russie en Afrique centrale CEMAC Russia's geostrategy in Central Africa CEMAC Research Article Abdoulaziz Oumarou	118
Güvenlik ve barış inşasında IGAD'ın rolü: Somali örneği The role of the IGAD in security and peacebuilding: The case of Somalia Research Article Victoria Nansasi, Mustafa Arslan	138
Afrika'nın ilim merkezi: Tinbuktu The center of science in Africa: Timbuktoo Research Article Mehmet Siddik Özalp	161
Le sens dans le film documentaire : Cas de « Avant le déclin du jour » d'Ali Essafi Meaning in documentary film: Case of "Before the decline of the day" by Ali Essafi Research Article Mustapha Elouizi	169
L'alternance codique comme pratique langagière au Maroc: Structures et fonctions Code-switching as a verbal practice in Morocco: Structures and functions Research Article Hassnaa Ismaili Alaoui, Rida Chalfi	186

ChronAfrica

'Yoksulların çevreciliği'ne bir örnek: Kenya Yeşil Kuşak Hareketi

Nejdet Özberk¹

Öz

Dünyadaki çevreciliğin türleri sorunlar, sebepler, talepler, yöntemler ve aktörler açısından baskın özellikleriyle farklılaşır ve farklı kavramlarla ifade edilir: Gelişmiş ülkelerdeki doğa korumacılık ve eko-verimlilik akımlarından oluşan "zenginlerin çevreciliği" ile az gelişmiş ülkelerdeki "yoksulların çevreciliği". Küresel Kuzey'deki zengin toplumların çevre korumaya daha çok önem verdiği, Güney'deki yoksulluğun ise çevreyi tahrip eden temel sebeplerden biri olduğu ileri sürülür. Kuzey'de hâkim doğa korumacılık vahşi doğanın korunması, el değmemiş ekosistemlerin savunulması ve geleneksel sakinlerin topraklarından ve doğal kaynak yönetiminden dışlanmasıyla; eko-verimlilik ekosistemlerin ve hizmetlerinin parasal değerlendirilmesi, ekolojik modernizasyon, sürdürülebilir kalkınma ve akıllı büyüme ile karakterize edilir. Yoksulların çevreciliği ise çevresel mal ve hizmetlere adil erişim, geçim kaynaklarına, yerel kültürel değerlere erişim hakkı, üretim, tüketim ve bölüşüm tarzına, doğanın değerlendirilmesi, kullanım biçimine itirazla nitelenir. Politik ekoloji yaklaşımını temel alan bu çalışmada mevcut literatür üzerinden yoksulların çevreciliğine bir örnek olarak Kenya Yeşil Kuşak Hareketi incelenmiştir. Bir vaka incelemesi olan araştırmanın kaynaklarını önemli ölçüde hareketin kurucusunun yayınladığı kitaplar, hareketin yayınladığı belgeler ve yıllık raporlar oluşturmaktadır. Ayrıca ek kaynaklar olarak ikincil literatürden faydalanılmıştır.

Anahtar kelimeler: Politik ekoloji, çevrecilik, yoksulların çevreciliği, zenginlerin çevreciliği, Kenya Yeşil Kuşak Hareketi.

'Environmentalism of the poor': The case of Kenya green belt movement

Abstract

The various manifestations of environmentalism across the globe are distinguished by their predominant attributes concerning the problems, causes, demands, methods and actors. These attributes are articulated through distinct notions, such as "environmentalism of the rich," encompassing nature conservation and eco-efficiency currents in developed countries, and "environmentalism of the poor," prevalent in less developed countries. It is argued that rich societies in the Global North place more emphasis on environmental protection, while poverty in the South is one of the

¹Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Gülşehir Sosyal Bilimler MYO, Nevşehir, Türkiye

Sorumlu yazar: Nejdet Özberk **E-mail:** nozberk@nevsehir.edu.tr

Gönderim Tarihi (Received): 23.03.2024 **Kabul Tarihi (Accepted):** 15.07.2024 **Yayın Tarihi (Published):** 30.09.2024

Copyright © 2024 The Author(s). This is an open-access article under the [Creative Commons Attribution License \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

main causes of environmental destruction. In the North, the prevailing nature conservancy is characterized by wilderness conservation, the defense of pristine ecosystems, and the exclusion of traditional inhabitants from their land and natural resource management; Eco-efficiency is characterized by the monetary valuation of ecosystems and their services, ecological modernization, sustainable development and smart growth. On the other hand, environmentalism of the poor is characterized by fair access to environmental goods and services, the right to livelihoods, respect for local cultural values, the mode of production, consumption, and distribution, and the appreciation and utilization of the natural world. This research, grounded on the political ecology approach, uses the body of current literature to analyze the Kenya Green Belt Movement as a case of the environmentalism of the poor. The sources of the research, which was designed as a case study, consist mainly of the books published by the founder of the movement, the documents and the annual reports published by the movement. In addition, secondary literature was used as additional sources.

Keywords: Political ecology, environmentalism, environmentalism of the poor, environmentalism of the rich, Kenya Green Belt Movement

Giriş

Günümüzde yerelden küresele ortaya çıkış sebepleri, toplumsal konumları, doğayla ilişki biçimleri, yaşamsal kaygıları ve öncelikleri, hakim kalkınma ve çevresel yönetim tarzına ilişkin tutumları, dayandıkları ve hedefledikleri aktörler, eylem biçimleri, politik ve ideolojik yönelimleri, söylemleri ve toplumsal kimlikleri, çevre sorunlarına ilişkin çözüm önerileri, etkileri ve başarıları açısından birbirlerinden oldukça farklı ve bazen de karmaşık, çelişkili ve kendine has ideolojik çatlakları olan çevreci hareketlerle karşılaşırız. Küresel ölçekte yerel çevre sorunlarını yaratanlar ile bu sorunlara yerel ölçekte maruz kalanlar arasındaki hâkim eşitsizlik biçimleri, zenginlerin veya yoksulların çevreciliği gibi farklı çevrecilik akımlarının doğmasına neden olmuştur. Çevreciliğin Küresel Kuzey ile Küresel Güney arasındaki farklılaşmasının temelinde yeni sömürgecilik, neoliberalizm, yeşil emperyalizm, ekstraktivizm gibi küresel eşitsizlikler yaratan süreçler yatmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerdeki çevre hareketlerinin pek çoğu doğaya bağımlı geçim imkânları ve yerel yaşam alanlarının korunmasına odaklı hareketlerdir. Sosyal tarihçi Ramachandra Guha ve ekolojik iktisatçı J. Martinez-Alier, küresel-kapitalist dünyada eşitsiz gelişme koşulları altında çevre hareketleri teorisinde ufuk açıcı bir metin olan *Varieties of Environmentalism: Essays North and South*'da¹ Kuzey'in "*dolu mide*" çevreciliği ile Güney'in "*boş karın*" çevreciliği olarak adlandırdıkları iki akım arasındaki sosyal, ekonomik ve kültürel ayrımlara ışık tutar. Guha ve Martinez-Alier, İngiltere ve ABD gibi Kuzey ülkelerinde popüler koruma ideolojilerinin algı ve değerlemelerle doğrudan ihtilafa düştüğü Güney Asya ve Latin Amerika'daki çevresel ihtilaflara odaklanır. Küresel Güney'in yoksul sosyal gruplarının bazen sadece bir hayat memet meselesi olan bu çevreciliğinin, doğal kaynaklara erişim ve bunlar üzerindeki kontrole ilişkin toplumsal çatışmalardan kaynaklandığını ve çoğu zaman bozulmamış vahşi doğanın korunmasına yönelik tek bir meseleye odaklı Kuzey çevreciliği ile taban tabana zıt ve çatışan çıkarları olduğunu savunurlar. Bozulmamış doğanın korunmasına öncelik veren Kuzey tarzı kalkınma ve çevre projeleri, yerel yaşam ve geçim fikirleri ve uygulamalarıyla rekabet eder. Ender durumlar dışında, yerel topluluklar bu çatışmayı her daim kaybeder.

Çevreciliğin modernite ve bolluk eşiğini geçmiş Kuzey'in zengin ülkelerine özgü "postmateryal" lüks bir olgu, Kuzey Amerika ve Batı Avrupa halkları arasında materyalist değerlerden 'postmateryalist' değerlere doğru yönelişin bir ürünü olduğu yönünde yaygın bir inanişaya dayanan "*dolu mide*" çevreciliği yirminci yüzyılın başındaki ABD bağlamında, başlıca endişeleri vahşi yaşam ve el değmemiş doğanın korunması olan seçkin beyazların başlattığı bir harekettir. Hâkim çevrecilik genellikle sadece zenginlerin karşılayabileceği bir lüks "*dolu mide*" fenomeni olarak yorumlanır. Liberal siyaset sosyoloğu Ronald Inglehart² Küresel Kuzey'de çevreciliğin 1960'lardaki yükselişini açıklarken,

¹ Ramachandra Guha- Joan Martínez Alier, *Varieties of Environmentalism: Essays North and South*, Earthscan, New York, 1997, s. xxi.

² Ronald Inglehart "The Silent Revolution in Europe: intergenerational change in post-industrial societies", *American Political Science Review*, 1971, 65, 991-1017.

çevreciliğin “fiziksel geçim ve güvenliğe öncelik vermekten aidiyete, kendini ifade etmeye ve ‘yaşam kalitesine’ daha fazla önem verilmesine doğru” bu değişimin merkezinde yer aldığını ileri sürdü. Bu postmateryalizm tezi bir toplumda çevreci duyarlılığın ancak çoğunluğun maddi ihtiyaçları karşılandığında ortaya çıktığını savunuyordu. Buna göre çevre, yüksek gelir esnekliğine sahip bir konfor veya lüks bir maldı. Bunun anlamı, yoksulların ya farkındalıktan yoksun oldukları için (daha acil ihtiyaçları nedeniyle çevresel önceliklerin bulunmaması) ya da çevreye yatırım yapacak yeterli paraları olmadığı için ya da her iki nedenden dolayı aynı anda çevreci yada yeşil olmadıklarıydı.³ Çevrecilikle ilgilenen ülkelere ya da her ülkede çevreciliği destekleyen bireylere bakıldığında zengin ülkelerde üst orta sınıfın ilgi duyduğu, nüfusu hızla artan, işsiz ve daha fazla “kalkınma” isteyen yoksul ülkelerin yoksul insanların ilgilenmediği, ulusal ve uluslararası çevre politikalarına temel desteğin, zengin ülkelerden zengin ve orta sınıflardan geldiği, çevreyi korumak üzere sadece Batının kaynak ayırabileceği, para harcayabileceği iddia edildi. Gelişmiş sanayi toplumları vatandaşlarının maddi ihtiyaçlarını giderek daha fazla karşıladıkça, bu vatandaşların değerlerinin, tutumlarının ve siyasi görüşlerinin DDT ve diğer pestisitlerin toksik etkileri, sağlığa zararlı kimyasallar, nükleer radyasyon (Çernobil), biyolojik çeşitliliğin hızlı kaybını önlemeye yönelik çabaların “post-materyal” kaygılara dayandığı ileri sürüldü.⁴

Bu tezin önemli bir sonucu da yoksul ülkelerin muhtemelen kendi çevre hareketlerini oluşturamayacakları iddiasıydı. Ancak çevreciliğin gelişmiş ülkelere özgü bir olgu olduğu yaygın inancına itiraz eden “boş karın” çevreciliği ise, Guha ve Martinez-Alier tarafından esas olarak maddi kaynak yoksunu sömürgecilik sonrası Küresel Güney ile ilişkilendirilen yoksulların çeşitli hareketleridir. Bu yazarlar maddi geçim ve yaşamın dayandığı özelde toprak, su ve havanın, genelde ise tüm doğanın yoksullar için önemine vurgu ve farklı değerlere atıf yapan “boş karın” çevreciliği olarak ifade edilen yeni bir çevre hareketinin varlığını ortaya attılar: Yoksulların çevreciliği. Yoksulların çevreciliği, toprak, su ve temiz havayı kaybettikçe yoksulluğun artmasına karşı bir tepkidir. Yoksullar ve yerliler genellikle yaşam alanlarını ve geçim imkânlarını korumak ve çevresel adalet için mücadele eder. Önemli olan, kamuoyu araştırmalarında “çevresel kaygıları” ifade edip etmedikleri değil, şirketlerin ve devletlerin maden çıkarma endüstrileri veya atık boşaltma faaliyetleri ile karşı karşıya kaldıklarında ne yaptıklarıdır.⁵

Aşağıda son 50 yıllık süreçte Üçüncü Dünyadan yoksul bir ülkenin yoksul insanların yok olma tehdidi altındaki çevreyi yeniden nasıl kurduklarının bir örneği incelenmiştir. Bir vaka incelemesi olan araştırmanın kaynaklarını önemli ölçüde hareketin kurucusunun yayınladığı kitaplar, hareketin yayınladığı belgeler ve yıllık raporlar oluşturmaktadır. Araştırmamızın birinci bölümünde literatür taramasından çıkarılan genel bir kuramsal çerçeve çizilmiş, ikinci bölümde Kenya Yeşil Kuşak Hareketi tüm yönleriyle ele alınmış ve sonuç kısmında kısa bir değerlendirme yapılmıştır. Araştırmada eleştirel kalkınma araştırmaları, köylü ve tarım çalışmaları, çevre sosyolojisi, çevre tarihi, kültürel ekoloji ve postkolonyal teoriden doğan ve “insan-çevre etkileşiminin entelektüel bir araştırması ve daha fazla sosyal ve ekolojik adalet için politik bir alıştırma” yaklaşımı olan politik ekoloji çerçevesi kullanılmıştır. Yeşil Kuşak Hareketinin Robbins’in bir bilgi birikiminden ziyade “insanların yaptığı bir şey”⁶ olarak tanımladığı politik ekolojinin koruma ve kontrol, çevresel çatışma ve dışlanma, çevresel nesneler ve kimlik, siyasi özneler ve aktörlerden oluşan baskın anlatıları bağlamında çevrecilik literatüründe ve toplumsal pratikte özgün bir yeri vardır.

Kuramsal Çerçeve: Zenginlerin ve Yoksulların Çevreciliği

Küresel Kuzey ve Güney’deki çevre sorunları ve bu sorunların nedenleri, çevreci hareketlerin talepleri, yöntemleri ve aktörleri farklılık gösterir. Gelişmiş sanayi ülkelerinde insanların doğayla ilişkisi dolaylı ve parasal bir ilişkidir.

³ Joan Martínez-Alier, “Commentary: the environment as a luxury good or “too poor to be green”, *Ecological Economics*, 1995, 13, s.8.

⁴ Ramachandra Guha, *Environmentalism: a Global History*, Longman, New York, 2000.

⁵ Ramachandra Guha- Joan Martínez Alier, 1997.

⁶ Paul Robbins, *Political Ecology*, Blackwell, Oxford, 2012. S. xviii.

Güney'in yoksul ülkelerinde ise insanlar doğaya güçlü bir şekilde bağlıdır. Nüfusun büyük kısmı tarım, hayvancılık, ormancılık ve balıkçılık ile uğraşan Güney ülkelerindeki insanlar için doğa, temel yaşam alanı ve vazgeçilmez geçim kaynağıdır. Güney çevreciliği çoğu kez Kuzey'deki zengin ve güçlü ekonomik ve sosyal aktörlerin doğal kaynak sömürüsüne karşı ortaya çıkan taban hareketleridir. Bu bölümde bu farklılıkların teorik temelleri açıklanmıştır.

Zenginlerin Çevreciliği

Zenginlerin çevreciliği maddi kaygıları bulunmayan Avrupa ve Kuzey Amerika kökenli, Batı toplumlarının vahşi doğayı korumaya yönelik çevrecilik akımlarıdır ve iki kategoriden oluşur: Doğa Korumacılık (Cult of Wilderness) ve Eko-Verimlilik (Gospel of Eco-Efficiency). Doğaya yükledikleri anlamlar birbirinden farklı olsa da aslında bu iki akım birbirlerinin tamamlayıcısıdır. Doğa korumacılık akımı, öncelikle doğanın saflığına ve mükemmelliğine vurgu yapar ve korunması gerektiğini ileri sürer. Bu akım, çevreyi estetik değerleri ve güzel manzaraları için koruma ve bozulmamış doğaya duyulan hayranlık düşüncelerine dayanır. Bir yandan doğayı insanlığa hizmet eden "doğal kaynaklar" bütünü olarak görürken diğer yandan doğanın korunması gerektiğine vurgu yapar. Bu nedenle, ekonomik büyümeye karşı çıkmaz ve sadece doğanın piyasa sisteminin dışında kalan güzelliklerinin korunmasına odaklanır.⁷ II. Dünya Savaşı'nın ardından gelen bolluk ve refah, Batı insanını doğanın güzelliğinden alınan keyif gibi nitel kaygılara yöneltmiştir. Bu yönüyle doğa korumacılık akımı daha çok orta-sınıf ve üst-orta sınıfın desteklediği bir akımdır.⁸ Martinez Alier, doğa korumacılığın arkasında üç temel post-materyal motivasyon olduğunu ileri sürmüştür: Bilimsel-biyolojik, estetik ve dinsel. Bilimsel açıdan, doğa bilimciler ve biyologlar doğanın mükemmelliğine ve zenginliğine vurgu yapmıştır. Estetik kaygılar açısından, doğa, sadece güzel olduğu ve insana keyif verdiği için korunmalıdır. Dinsel açıdan doğa, kutsaldır ve bu sebeple korunması gerekir.⁹ Bu akım ABD'de 19. yüzyılın son çeyreğinde 1892'de kurulan Sierra Kulübü öncülüğünde ortaya çıkan ve başkan Theodore Roosevelt'in himayesinde güçlenen Milli Parklar hareketinde ilk ifadesini bulur. Nitekim vakfın kurucusu John Muir, ormanların korunması alanında bu akımın ilk temsilcisidir. 1872 ve 1890 yıllarında Yellowstone ve Yosemite Milli Parklarının kurulması bu akımın ilk başarıları arasında yer alır. Muir'in yanı sıra Madison Grant, Gifford Pinchot bu hareketin fikir babaları, edebiyatta Thoreau, Emerson ve Wordsworth gibi romantik akımın temsilcileri de ilham kaynaklarıdır. Akım 20. yüzyılın ikinci çeyreğinde yaban hayatı yönetiminin ve ABD vahşi yaşam sisteminin babası Aldo Leopold'un *Yeryüzü Etiği* görüşlerinden beslenir. 1960'larda Paul Ehrlich ve Garret Hardin gibi neoMalthusyen teorisyenlerin aşırı nüfusun/kıtlığın çevre sorunlarının temel nedeni olduğu argümanına da dayanan bu çevreci görüş, aşırı nüfus artışının ve yoksulluğun doğa korumaya yönelik en büyük tehditler olduğunu ima eder. Bugün, bu koruma hareketi giderek daha fazla ekonomik bir dil kullanmaya başlamıştır. Hatta yaklaşımın, özellikle nesli tükenmekte olan türlere veya sulak alanlara ticarete konu olan izinlerin genişletilmesini teşvik ettiği için, dar bir ekonomik söylemi kopyaladığı iddia edilebilir. Bu hareket, gelişmiş dünyadaki insanların kendilerini Doğa'dan koparmış gibi gördüklerini ve "Doğanın değerini" bulmak için mücadele ettiklerini savunmakla başlar. Ekonomik değerlendirme eksikliğinin ekosistemlerin bozulmasına ve biyolojik çeşitlilik kaybına neden olduğu düşünülür. Doğa, insana hizmet haline gelen işlevlere sahip ekosistemler olarak görülür, ancak bu tür hizmetlerin piyasa değeri yoktur. Yine de bu hizmetlere soyut ekonomik değerler atfetmek mümkündür. Doğa korumacılık akımı içerisinde, doğal sermaye olarak doğanın önemi düşüncesine dikkat çekilir. Doğa korumacılar günümüzde doğayı doğal sermaye olarak gördükleri gibi ekosistem hizmetlerine parasal değer atfedilmesinde ısrar eder.¹⁰

1970'lerde Inglehart tarafından yeniden yorumlanan doğa korumacılık akımı, yeni toplumsal dönüşüme karşılık gelen post-materyalizm tezinin dayanağını oluşturur.¹¹ Inglehart (1971) "çevreyi kirliliğe karşı korumak için

⁷ Isabelle Anguelovski - Joan Martinez-Alier, "The 'environmentalism of the poor' revisited: Territory and place in disconnected global struggles", *Ecological Economics*, 2014, 102, 167–176, s.168.

⁸ Ronald Inglehart, 1971.

⁹ Joan Martinez-Alier, *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*, Edward Elgar, Massachusetts, 2002.

¹⁰ Isabelle Anguelovski - Joan Martinez-Alier, 2014, s.168.

¹¹ Joan Martinez-Alier, 2002, s. 3.

daha güçlü önlemler alınmalıdır" gibi bir önermenin kamuoyu anketlerindeki yanıtlarının zaman içindeki eğilimi incelendiğinde, ekonomiye yapılan vurgudan çevreye yapılan vurguya açık bir kayma olduğunu belirtir. Temel ekonomik ihtiyaçlar, savaş sonrası ekonomik büyüme döneminin bir sonucu olarak karşılandığı için 1960'lardan sonra ekonomik konulardaki sınıf çatışmasının artık ana çatışma biçimi olmadığını; "yaşam kalitesi" kaygılarının ön plana çıktığını, ekonomik önceliklerden çevresel önceliklere geçiş yaşandığını ileri süren post-materyalist tez, çevre hareketlerini, kaynakların hızla tükenmesi ve çevre kirliliği endişesi açısından değil, tam tersine, kültürel değerlerin daha güzel şehirlere ve kırsal alanlara sahip olmak gibi "yaşam kalitesi" meselelerine doğru değişmesi, yani maddi tüketimden ve ekonomik bölüşüm çatışmalarından uzaklaşmak açısından açıklar. Postmateryalist değerlere geçiş, marjinal faydanın azalmasıyla açıklanır: maddi mallar bol miktarda bulunduğundan, entelektüel ve estetik tatminlere kıyasla daha az değerli hale gelir. Bu açıdan çevreciliğin, refahın sosyal bir ürünü olduğunu savunur. Yoksulluk azaldığında ve geçim kaynakları güvence altına alındığında, insanların "yaşam kalitesi" konusunda endişelenmeye başlayacağını ileri sürer.¹² Ekonomik büyümenin çevre için iyi olduğunu, çünkü gelirler arttıkça ve bir orta sınıf ortaya çıktıkça, yaşam kalitesine artan ilginin, çevreyi koruyucu davranışları ve yasaları teşvik edeceğini ve böylece yasa koyucuların ve iş dünyasının biyoçeşitliliği korumaya özen gösterebileceğini savunur.

Doğa korumacılık akımına iki önemli eleştiri getirilir. Birincisi, ırkçı olmakla, beyaz üstünlükçü bir kültürü sürdürmekle, yerel halkları ve onların bilgi birikimlerini doğa koruma çalışmalarında göz ardı etmekle eleştirilmiştir. ABD doğa koruma hareketi, tarihsel olarak beyaz, orta ve üst sınıf elit hareketidir ve "çevresel ırkçılık" ile "çevresel adalet" söylemleri hareketin kelime dağarcığına ancak 1980'lerde girmiştir. Baskın Amerikan çevreciliğinin ırkçı kökleri, ulusal ve küresel koruma uygulamalarını da etkilemiştir.¹³ En önemlisi, yerel topluluklara karşı ön yargılı yaklaşması ve bozulmamış vahşi doğayı koruma takıntısıdır. Bu baskın anlatı, en etkili bekçileri olsalar bile yaşadıkları topraklara güvenen yerli ve yoksul insanlara çok az önem vermiştir. Doğayı yerel sakinlerini dışlayarak onlardan korumayı öngörür. Çevre yönetiminde onlara ve yerel bilgiye önem vermez. Yerli ve kırsal topluluklar genellikle sosyal, kültürel ve ekonomik doğanın, yaban hayatı ve biyolojik çeşitliliğin korunmasına ilişkin koruma kurumları ve politikaları, uygulama ve popüler anlatılardan dışlanır. Koruma çabalarının yerel sakinler üzerindeki sosyal etkilerini dikkate almaz; milli parklar ve koruma alanları oluşturulduğunda insanların maruz kalması gereken yerinden edilme ve kayıpları da sıklıkla ihmal eder. Özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde çok geniş alanlara kurulan milli parklar ve koruma alanları yozlaşmış hükümet yetkililerinin, ticari turizm ve safari operatörlerinin, avcılar, araştırmacılar ve belgesel film yapımcılarının yararlanabilmesine tahsis edilerek yerli halklardan koparılır. İkincisi bu akım, doğanın korunmasında koruma vakıfları gibi özel ve Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) gibi uluslararası resmî kurumlara gereğinden fazla önem atfetmektedir.¹⁴

Zenginlerin çevreciliğinin ekonomik ağırlıklı ikinci kategorisi Eko-verimlilik Dalgası olarak adlandırılır. Martinez-Alier'in günümüzün en güçlü çevrecilik akımı olarak ifade ettiği bu yaklaşım, ekolojik modernleşme ve doğal kaynakların akıllı kullanımı düşüncelerine dayanır. Çevresel sorunların nedeni, nüfus artışı ve insan faaliyetleridir. Doğal kaynakların sürdürülebilir yönetimine, doğal manzaraları bozmaktan daha yüksek bir öncelik veren bu yaklaşımın kökleri, özellikle 1800'lerin ikinci yarısından sonra Batı Avrupa'da bilimsel orman yönetimi üzerine yapılan çalışmalara dayanır. Sürdürülebilirlik ve ekolojik modernleşme söylemleriyle günümüz çevre ve iklim değişikliği politikalarına yön veren eko-verimlilik akımı, gelir düzeyi arttıkça zamanla çevre kirliliğinin azalacağı ilişkisini kuran Kuznets Eğrisine dayanarak sürdürülebilir ekonomik büyümeyi amaçlar.¹⁵ Bu hareket günümüzde bir sistem olarak tüm ekonomi ile ilgilenmektedir ve ekolojik modernleşme ve doğal kaynakların akıllı kullanımı teorilerine yansımaktadır. Burada "Doğa" kelimesi neredeyse hiç kullanılmamaktadır ve kaynak ekonomistleri küresel koruma programlarını haklı çıkarmak için maliyet/fayda analizi sunmaktadır. Onlar için ekonomik ve ekolojik rasyonaliteler mükemmel bir şekilde uyumludur. Korumacılar ve kaynak ekonomistleri dostane bir şekilde birlikte

¹² Joan Martinez-Alier, 1995, s. 2.

¹³ Robert D. Bullard, *Dumping in Dixie*. Boulder: Westview Press, 1990.

¹⁴ Isabelle Anguelovski - Joan Martinez-Alier, 2014, s.168.

¹⁵ Joan Martinez-Alier, 2002, s. 5.

çalışırlar. Eko-tüketim, eko-ticaret, enerji verimliliği, geri dönüşüm uygulamalarıyla daha fazla büyüme, ticaret ve tüketim ideolojisine dayanan bu akım, ekonomik büyüme sanayileşme ve kentleşme gibi faaliyetlerin çevre ve insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerini kabul etmekle birlikte bunlardan kaçınmanın da mümkün olmadığını iddia eder.¹⁶ Doğa korumacılık akımının tersine, bu akım doğanın kendisini değil, doğanın insanlığa sağladığı kaynakların korunması gerektiğini iddia eder. Ekonomik bir değerlendirme diliyle bu kaynakları "doğal sermaye" olarak nitelendirir. Bu kaynaklar ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği için elzemdir. Akım, çevre sorunlarının çözümünde sürdürülebilir kalkınmaya, ekolojik modernleşmeye, bilimsel endüstriyalizme, yönetsel ekolojiye, değişen teknolojilere, fayda maliyet analizine dayalı doğal kaynaklar ekonomisine, dışsallıkları fiyat sistemine içselleştirmeye inanır. Teknolojik gelişme, ekonomik etkinliklerin doğa üzerindeki negatif etkisini azaltabilecek en uygun yöntem olarak görülür. Materyalist ve sözde postmateryalist değerler ayrımının belirsiz olduğunu ileri süren Martinez-Alier'in bu akıma getirdiği en önemli eleştirisi "yoksulların çevreciliğini" unutmaması değil, zenginlerin çevreciliğinin maddi köklerini dikkate almamasıdır.¹⁷ Bir diğer eleştirisi doğal kaynakları ticarileştirmesi ve piyasa ekonomisinin doğa üzerindeki etkisini artırmasıdır. Üçüncü bir eleştirisi ise çevresel eşitsizliklere kör olması ve çevresel adalet gibi bir kaygıya ve değere yer vermemesidir.¹⁸

Piyasa çevreciliği olarak da isimlendirilen zenginlerin çevreciliği piyasa temelli korumayı savunur ve çevrenin yönetimini piyasa, özel mülkiyet ve serbest ticaretin işleyişine bırakır. Bu egemen akım binlerce çevre anlaşması, dünya çapında ulusal çevre koruma ajansları, binlerce doğa koruma alanı, sayısız kentsel çevre girişimi, enerji verimliliği, geri dönüşüm ve sürdürülebilir ürün ve hizmetler için sertifikasyon programlarının geliştirilmesine rağmen başarılı olamamıştır. Orta sınıflar, zenginler ve daha zengin ulusların şirketleri tarafından yönlendirilen ana akım çevreciliğin başarılarını ve başarısızlıklarını incelediği araştırmasında Dauvergne, çağdaş çevreciliğin sürdürülebilirliği teşvik etmede başarısız kaldığını iddia eder. "Daha fazla ekonomik büyüme, daha fazla tüketim ve daha fazla sözde çevre dostu mal satan daha fazla şirket gezegenimizi kurtarmayacaktır" eleştirisini getirir.¹⁹ Çünkü günümüzde sürdürülebilirlik projelerinin kendileri yeni sermaye birikim güzergahlarını oluşturmaktadır. Bir dizi başarısına rağmen zenginlerin çevreciliğinin, teşvik ettiği aşırı tüketim ve kontrolden çıkmış büyümenin zararlarının çözüm çabalarına kıyasla çok daha ağır bastığına dikkat çeker. Dauvergne, çevresel politikaları, söylemleri ve gündemleri kontrol altında tutan çok uluslu şirketler, uluslararası kuruluşlar ve hükümetlerin yanı sıra ayrıca, Greenpeace, Nature Conservancy, Conservation International ve World Wildlife Fund dahil olmak üzere Kuzey merkezli, fonlarının çoğunu zenginlerden ve küresel şirketlerden çeken büyük önemli çevre gruplarını da inceler. "Yeşil aklama" misyonunu üstlenmiş bu türden ifsat edilmiş koruma kuruluşlarının zenginlerin çevreciliğinin çok önemli ve yakışsız yönü olduğunu vurgular. Büyük şirketlerden ve hükümetlerden fonlanan bu grupların iktidara çevresel hakikatleri haykırmamasına şaşırmanın gerektigine dikkat çeker.²⁰

Zenginlerin çevreciliği, piyasa güçlerinin çevresel olarak sürdürülebilir üretim ve tüketimi teşvik etmek için yeniden yönlendirilebileceği varsayımına dayanan günümüzün baskın çevre paradigmasıdır. Bu çevrecilik paradigması sadece şirketler ve kurumsal danışmanlar arasında değil, aynı zamanda çok taraflı ve iki taraflı kurumlar, küresel çevre grupları ve akademinin bir bölümü arasında da popülerdir. Şirket ya da şöhret çevreciliği gibi farklı isimler altında bireyler, kuruluşlar, devletler ve şirketler her zamankinden daha fazla sözde "çevre dostu" çabalara katılmakta, ancak küresel ekolojik sürdürülemezliğin kötüleşen krizini tersine çevirmek için yeterli olamamaktadır. Bu başarısızlığın nedeni, bu "zenginlerin çevreciliği"nin, sorunları yaratan eşitsizliğin ve devlet-şirket şiddetinin altında yatan sosyal yapıları sorgulamaması ve kapitalizmin büyüme zorunluluğuna meydan okumamasıdır.²¹ Zenginlerin çevreciliği günümüzde çevresel düşüncenin, politikanın ve uygulamanın baskın tarzıdır, insanlara

¹⁶ Joan Martinez-Alier, 2002.

¹⁷ Joan Martinez-Alier, 1995, s. 2.

¹⁸ Isabelle Anguelovski - Joan Martinez-Alier, 2014, s.170.

¹⁹ Peter Dauvergne, *Environmentalism of the rich*, The MIT Press, Cambridge, MA, 2016, s.151.

²⁰ Peter Dauvergne, 2016.

²¹ Peter Dauvergne, 2016

ve ekosistemlere zararlıdır, çünkü daha fazla kişisel tüketim, daha fazla ekonomik büyüme ve daha fazla şirket pazarlaması, satışı ve kârını savunur. Başka bir deyişle, kapitalizmin ve sonsuz ekonomik büyümenin gezegen ve insanlar için iyi olduğunu savunan bir çerçevedir, oysa bilim bunun tam tersini açıkça göstermektedir.

Yoksulların Çevreciliği

“Yoksulların çevreciliği” Joan Martínez Alier ve Ramachandra Guha tarafından 1980’lerin ikinci yarısında geliştirilen bir kavram ve politik ekoloji yaklaşımıdır. Barselona Ekolojik İktisat ve Politik Ekoloji Okulu etrafında gelişen kavramın literatürde özgün bir yeri vardır.²² Sürdürülebilirliği sağlamanın bir yolu olarak adalete yaptıkları ortak vurgu göz önüne alındığında popüler çevrecilik veya çevresel adalet hareketi olarak da adlandırılan yoksulların çevreciliği “Ekonomik büyüme ve sosyal eşitsizliklerin neden olduğu yerel, bölgesel, ulusal ve küresel ekolojik dağılım çatışmalarından doğmuş” ve 1990’lardan itibaren önceki iki düşünce akımından esinlenerek eklenmiş küresel bir sosyal hareket olarak ortaya çıkmıştır. Bir yandan, ABD’deki 1960’lardan itibaren çevresel ırkçılığa karşı çıkan medeni haklar ve çevre adaleti hareketi, diğer yandan, 1970’lerden itibaren kendi kaderini tayin hakkını ve kapitalist kalkınmanın “suistimallerini” vurgulayan Küresel Güney’deki tarımsal, hak temelli ve yerli hareketler. Bu yazarlar, bu yerel topluluklarda ortaya çıkan mücadelelerin mutlaka bir çevreci ideoloji içermesi gerektiğini, bu toplulukların gerçekte çevresel koşullarla, doğal kaynaklara erişim ve bunların eşitlikçi dağılımı ile ilgili olarak savunmacı bir tavır aldıklarını vurgulamaktadır. Hareketi tarifleyen kavram, zenginlerin çevreciliğine bir alternatif olarak ortaya çıkmıştır ve çevresel adalet ihtilaflarında taraf olan aktörlerin, çoğu kez çevresel bir dil ve söylem kullanmamaları nedeniyle 1990’lara kadar fark edilir bir hareket olamamıştır.²³ Güney’de çevre hareketlerini başlatan ve örgütleyen bu yoksul insanlardır. McMichael yoksulların çevreciliğinin iki biçim aldığını belirtir: “*habitatların devletler ve piyasalar tarafından işgalini engellemeye çalışan aktif direniş ve çevresel bozulma karşısında yaşam alanlarını yenilemenin asırlık uygulamasını örnekleyen adaptasyon.*”²⁴ Birinci tür, yaşam alanlarını savunmaya çabalarken, ikinci tür pratikte, mevcut sosyal ve çevresel sorunlara bazı cevaplar yatar.

Çevresel adalet hareketi, popüler çevrecilik, geçim ekolojisi ve özgürleşme ekolojisi olarak da adlandırılan yoksulların çevreciliği, ekonomik büyüme ve sosyal eşitsizliklerin sebep olduğu yerelden küresele uzanan farklı ölçeklerdeki ekolojik bölüşüm çatışmalarından kaynaklanır.²⁵ Yerel çevre hareketlerinin temel bir gerçeği, endüstriyel kapitalist ekonomiyi beslemek için yapılan keşif ve sömürü süreçlerinin esas olarak meta menzillerinde gerçekleştiğidir. Yoksul/yerli halkların kırdaki ormansızlaşmaya, büyük barajlara, vahşi madencilığa karşı mücadeleleri; su hasadı ve ormanların korunması için proaktif kolektif projeler, kentte ise yoksulları dışlayan, mülksüzleştiren ve yerinden eden mega projeler, yeni havaalanları, otoyollar, çöp ve atık alanları, kentsel dönüşüm, soylulaştırma ve arsa spekülasyonu karşıtı hareketler ve kentsel çiftlikler, topluluk bahçeleri, parklar ve oyun alanları, toplum merkezleri, sağlıklı konut ve atık yönetimi girişimleri.²⁶ Yoksulların çevreciliği, çevresel bozulmanın Yerli Halklar da dahil olmak üzere kırsal ve kentsel yoksulların refahı üzerindeki olumsuz etkilerini ve bu tür nüfusların kaynak çıkarma ve çevresel mülksüzleştirme çatışmalarında oynadığı kritik rolü vurgular. Ekonomik büyüme, yenilenemeyen kaynakları sürdürülemez bir şekilde sömürerek doğaya zarar verir ve küresel yoksullar için zararlıdır, çünkü çevresel bozulma ve kirliliğin yükü genellikle ve orantısız bir şekilde bunların üzerine yığılır. Bunun sonucu, yoksulların mülksüzleştirilmesi, yerlerinden edilmesi, hayatta kalma araçlarına yabancılaşması, kültürlerinin ve sosyal kurumlarının zarar görmesidir. Yoksul toplulukların, yaşam alanlarının tahrip ve tehdit edilmesini önlemeye yönelik mücadelelerinden oluşan bu akım, bu nedenle aynı zamanda kişinin yerinde ve çevresinde kalma ve

²² Sergio Villamayor-Tomas-Roldan Muradian (der.) *The Barcelona School of Ecological Economics and Political Ecology A Companion in Honour of Joan Martinez-Alier*, Springer Nature, Cham, Switzerland, 2023.

²³ Ramachandra Guha- Joan Martínez Alier, 1997.

²⁴ Philip McMichael, *Development and Social Change: A Global Perspective*, Pine Forge Press. California, 2008, s. 245.

²⁵ Joan Martinez-Alier, 2002.

²⁶ Isabelle Anguelovski - Joan Martinez-Alier, 2014, s.171.

kontROLSÜZ yatırım, toprak gaspı, spekülasyon ve yatırımsızlık dalgalarından korunma hakkıdır.²⁷ Aslında, insanlar yerel yaşam alanlarının korunması için mücadele verirken belli bir çevresel ideolojiye bağlı değildiler. Yoksul insanların kendilerini çevreciler olarak hissetmesi, düşünmesi ve davranması da gerekmez. Tarihte ve günümüzde birçok kaynak çıkarma ve atık bertaraf çatışmasında, yoksullar genellikle ticari firmalara ve devlete karşı doğanın korunmasının yanında yer almıştır. Mücadeleler, doğa korumacılığın aksine sadece doğanın korunması adına yürütülmez.²⁸ "Ekolojik bölüşüm çatışmalarında, yoksul insanlar çevreci olduklarını iddia etmeseler bile kaynak korumanın ve temiz bir çevrenin tarafındadır."²⁹ Yoksullar yaşam alanlarını oluşturan çevreyi bazen kadim toprak ve su hakları bazen de doğanın kutsallığına başvurarak savunmaya çalışırlar. Bozulmamış çevre bir yaşam kaynağı ve gerekliliği olarak görülür. Çünkü doğa, yerel toplulukların geleneksel yaşam tarzlarını, topluluklar arası ve topluluk içi sosyal ilişkilerini sürdürmesi ve temel inanç sistemlerine veya kozmolojilerine sadakatin olmazsa olmazıdır. 'Yoksulların ve yerlilerin çevreciliği, Inglehart'ın yukarıda değinilen, çevreciliğin etkili 'post-materyalist' yorumuna itiraz eden bir kavramdır.³⁰ Yoksulların "yeşil (çevreci) olmayacak kadar fakir olduğunu" ileri süren Inglehart'ın aksine, bu yaklaşım çevrenin korunmasını lüks bir mal olarak tasavvur etmez.³¹ Yaklaşım aynı zamanda Ulrich Beck'in çevresel risklerin sosyal sınıfa karşı yansız olduğu görüşüne de aykırıdır.³² Yoksulların ve yerlilerin çevresel hareketleri, kendi maddi geçim kaynakları için yer/mekân temelli mücadelelerdir. Kapitalist yayılma ve derinleşme süreçlerinde devlet veya şirketlerin tehdit ettiği yaşam alanları ve geçim kaynaklarını savunma hareketidir. Doğal kaynak geliştirmeye dayalı "kalkınma" olarak isimlendirilen şey, insani ve ekolojik bedelleriyle yoksulları sadece daha yoksul hale getirir. Zengin toplumların kirlilikten kaçınma potansiyelini ve çevre kirliliğinin yükünü ve sorumluluğunu yoksul topluluklara kaydırma eğilimini vurgularken, yoksulların çevreci olacak kadar zengin olmadığı tezinin eleştirisi, Üçüncü Dünya'daki insanların doğal kaynaklarını yönetmeye olan ilgisini ortaya koymaktadır. Bu yaklaşım, zenginlerin aşırı tüketiminin doğal kaynaklara olan talebe yol açtığını, bunun da çevresel bozulmaya neden olduğunu ve bu zararın yükünün daha yoksul ulusların ve toplulukların üzerine yıkıldığını iddia etmektedir.³³

Yaklaşımın analitik merceğini doğal kaynaklara adaletsiz erişimden, mülksüzleştirme ve yerinden etmelerden ve kirlilik yüklerinin adaletsiz dağılımından kaynaklanan sosyal ihtilafları ifade eden ekolojik dağılım çatışmaları kavramı oluşturur.³⁴ Ekolojik dağılım çatışmaları, çevresel adaletsizliklere karşı kolektif talepleri ifade eder. Kavram, Alier'in 2002 tarihli kitabında dünya çapında çoğu emtia çıkarma sınırlarında gerçekleşen yaklaşık 150 sosyo-ekolojik ihtilafları incelemek için kullanılmıştır. *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation* başlıklı bu kitap, çevreyi savunan ana sosyal aktörlerin çoğu zaman yoksul ve/veya yerli topluluklar olduğunu vurgulamıştır. Yoksullar şikayetleri ve talepleri aracılığıyla çeşitli değerlendirme dilleri kullanırlar (örneğin, yaşam ve geçim kaynağı, kutsallık veya ekolojik değerler açısından doğaya değer atfetme). Parasal tazminat olsa bile, doğal kaynak çıkarımına, "ekstraktivizm"e dayalı kalkınmanın, bazı açılardan onları yoksullaştırdığını ileri sürmüşlerdir. Bu tür sosyal ihtilaflar genellikle çevresel bozulmanın yoksul ve savunmasız toplulukların marjinalleşme süreçleriyle yakından bağlantılı olduğunu göstermektedir. Gerçekten de "yoksulların çevreciliği" yaklaşımının temelinde şu önerme yatar: geçim kaynaklarının ayrılmaz bir parçası olduğundan dolayı marjinal toplulukların genellikle (her zaman olmasa da) çevreyi savundukları gerçeği. Yoksulluk ile çevresel şikayetler arasında aleni bağlantılar kurar. Sosyal tarih disiplini içinde doğan terim, tanınma ve katılım talepleri de dahil olmak üzere sosyal adaleti merkeze alır ve insan hakları ve çevre mücadelelerinin ayrılmaz olduğu öncülüne

²⁷ Isabelle Anguelovski - Joan Martinez-Alier, 2014, s.173.

²⁸ Isabelle Anguelovski - Joan Martinez-Alier, 2014, s.169.

²⁹ Joan Martinez-Alier, 2002.

³⁰ Ronald Inglehart, 1971.

³¹ Joan Martínez-Alier, "Commentary: the environment as a luxury good or "too poor to be green", *Ecological Economics*, 1995,13.

³² Ulrich Beck, *Risk Society. Towards a New Modernity*, Sage, London, 1992.

³³ Ramachandra Guha, 2000, s.153.

³⁴ Joan Martínez-Alier, 2002.

dayanır.³⁵ Yoksullaştırılmış, marjinalleştirilmiş ve yerli toplulukların kaynak çıkarma, atık bertarafı ve büyük altyapı projeleri yürüten devlet ve şirketlere karşı direndiği çoklu çevresel adalet hareketlerini ifade eder. Bununla birlikte, çevresel adaletsizliklerin dünyanın dört bir yanındaki Yerli topluluklar üzerindeki orantısız etkilerine dair artan kanıtlarla, Joan Martinez-Alier'in son yazıları, kavramın kapsamını daha da genişletmekte ve buna Yoksulların ve Yerlilerin Çevreciliği olarak atıfta bulunmaktadır (Martinez-Alier vd, 2016). Bu akımın temel aktörleri yerli ve kırsal topluluklardır. Martinez-Alier'e göre, yerli halklar ve yoksul kırsal ve kentsel kadınlar, yaşam alanlarını ve geçim imkânlarını çok uluslu şirketlere karşı savunan bu ekolojik savaşın ana aktörleridir.³⁶ Hem yoksulların hem de yerlilerin çevreciliği ve çevre adaleti, Yerliler, Kadınlar, Köylüler, Romanlar, Afrikalılar ve Latin Amerikalılar gibi tarihsel olarak madun topluluklar aleyhine, çevresel fayda ve zararların adaletsiz ve eşitsiz dağılımını anlamak için teorik çerçevelerdir.

Günümüzde yoksulların çevreciliği en güçlü çevrecilik akımlarından biridir ve ekolojik sürdürülebilirlik için temel kuvvet haline gelmektedir. 'Yoksulların çevreciliği' heterojen ama örtüşen kahramanlar tarafından birçok yerel direniş biçimi aracılığıyla uygulanır. "Kalkınmanın" şiddetine ve çevresel yıkıma karşı temel muhalefeti oluşturur. Güney'de ortaya çıkan bu tarz çevresel mücadelelerin öne çıkan örnekleri vardır: 1970'lerde Himalayalar'daki Chipko hareketi³⁷ ve 1980'lerde Brezilya'da katledilen Chico Mendes ile bağlantılı Amazon yağmur ormanlarını savunma hareketi *seringueiros*. Bu kavram 1980'lerde geliştirildiğinde ormanları savunmak için iki sembolik "yoksulların çevreciliği" örneğini temsil ediyordu. Bu tür çevreciliğin diğer çağdaş örnekleri, Nijer Deltası'nda Shell'in petrol çıkarımından kaynaklanan zararı protesto eden Ogoni, Ijaw ve diğer yerli toplumlardır. Brezilya'da ve Tayland'da okaliptüslere karşı "plantasyonların orman olmadığı" gerekçesiyle direniş; Hindistan'daki Narmada nehrinde (Adivasi toplulukları) ve Brezilya'daki baraj inşaatı nedeniyle yerinden edilmiş insanların baraj karşıtı hareketleri (*Movimento dos Atingidos por Barragens*) ve tarımsal endüstrilere ve biyokorsanlığa karşı *Via Campesina* gibi yeni köylü hareketleri. Martinez-Alier'e ve Rob Nixon'a göre Kenya Yeşil Kuşak Hareketi ormanlar bağlamında yoksulların çevreciliğinin en ünlü örneklerinden bir tanesidir.³⁸ Yeşil Kuşak Hareketi gibi topluluk bazlı yerel veya taban hareketlerinin hayatta kalmaktan ve yaşam alanlarını korumaktan başka bir üst ideolojik amaçları da bulunmamaktadır. Toprağın, suyun ve temiz havanın kaybedilmesine bağlı yoksulluğun artması riskine karşı bir tepkidir. Yaşam standartlarını iyileştirme şanslarının azalmasına karşı tepki gösterirler. Özgürlüklerini kaybederler.³⁹

Yoksulların çevreciliği, ekonomik açıdan gelişmiş ve azgelişmiş ülkelere bağlı küresel eşitsizlikle ilişkili bir yaklaşımdır. Akım bir yandan post-materyalizm eleştirisi üzerinden gelişirken, diğer yandan da çevresel adalet hareketlerinden biri olarak ekolojik dağılım çatışmalarını kapsar. Çevresel risklerin eşitsiz dağılımı sonucu ortaya çıkan yoksulların çevreciliği, çevresel adalet talepleri ve ırk ayrımcılığına karşı kamusal haklar mücadelesine dayanır ve farklı söylemler kullanır. Martinez-Alier'e göre bunlar yoksulların çevrelerini savunurken kullandıkları "çevresel değerlendirme dilleri"dir. Devlet ve şirket yetkililerinin doğal kaynak, yeraltı zenginlik, fayda-maliyet, yatırım, gelir, kâr gibi egemen ekonomik söylemden farklı terimlerle kodlanmış mesajları anlama konusundaki isteksizliğine veya yetersizliğine rağmen, ekolojik bölüşüm çatışmalarının başvurduğu deyimler genellikle "sağlık ve geçimlerini ucuz gören" (hayali) piyasaya yabancısıdır: "ekosistemlerin ekolojik değeri, kutsallığa saygı, geçim kaynaklarının aciliyeti, insan yaşamının onuru, çevre güvenliği talebi, gıda güvenliği ihtiyacı, kültürel kimliğin savunulması, eski diller ve yerli toprak hakları, manzaraların estetik değeri, kişinin kendi çevresel alanını aşma adaletsizliği, kast sistemine meydan okuma ve insan haklarının değeri."⁴⁰

³⁵ Isabelle Anguelovski- Joan Martinez-Alier, 2014, s.169.

³⁶ Isabelle Anguelovski- Joan Martinez-Alier, 2014, s.169.

³⁷ Ramachandra Guha, *The Unquiet Woods: Ecological Change and Peasant Resistance in the Himalaya*, Oxford University Press, Delhi, 1989.

³⁸ Joan Martinez-Alier, 2002; Rob Nixon, *Slow Violence, Gender, and the Environmentalism of the Poor*, Harvard University Press, Cambridge, 2011.

³⁹ Sergio Villamayor-Tomas-Roldan Muradian, 2023.

⁴⁰ Joan Martinez-Alier, 2002, s.150.

Yoksulların çevreciliğine ilişkin bir diğer önemli kavram, Nixon'un "yavaş şiddet" kavramıdır.⁴¹ Nixon, yavaş şiddeti "yavaş yavaş ve gözden ırak bir şekilde ortaya çıkan, zaman ve mekâna yayılı gecikmeli bir yıkım, tipik olarak hiçbir şekilde şiddet olarak görülmeyen yıpratıcı bir şiddet" olarak tanımlar.⁴² Çevresel yıkımların, iklim değişikliğinin, savaşlardan kaynaklı zehirli radyoaktiflerin ve ormansızlaştırmanın yarattığı etkilerin zaman içerisindeki tezahürü olarak görülen yavaş şiddet, gözle görülemez ve hesaplanamaz. Nixon, yoksulların çevreciliğinin sıklıkla "zengin ülke vatandaşlarının ve giderek artan bir şekilde Küresel Güney'deki kentli orta sınıfların sürdürülemez tüketici iştahını sürdürmek için Küresel Güney'e uygulanan kaynak emperyalizmi tarafından" hızlandırıldığını belirtir.⁴³ Dışarıdan kaynak kullanmaya bağlı çevresel kriz, dünyadaki eko-sistem halklarını derin bir şekilde etkilemekte ve bu halklar geçim kaynaklarının zenginler tarafından gasp edilmesine karşı savunmaktadırlar. Nixon, Kenya'daki Yeşil Kuşak Hareketi gibi birçok azgelişmiş ülke çevre hareketini ele alır. Bu tür örnekler üzerinden, yoksulların çevreciliğinin sadece teorik değil; eylemsel boyuttaki varlığına ve çeşitliliğine dikkat çeker. Küresel eşitsizlik temelinde yükselen çevre hareketleri örnekleri, azgelişmiş ülkelerdeki çevresel zararların zamana yayılan şiddetini ve buna karşı mücadele eden dezavantajlı toplumsal kesimlerin çevre koruma yaklaşımını açıklar. 1970'lerde Kenya'da ortaya çıkan Yeşil Kuşak Hareketinin bir parçası olan ağaç dikme eylemi, sembolik olarak demokrasi mücadelesine dönüşmüş ve bu taban hareketi demokrasi tohumları ekme görünümüne bürünmüştür. Nixon, ormansızlaşma ve toprak erozyonunun yavaş şiddetine karşı Yeşil Kuşak Hareketinin sivil itaatsizlik örneklerini ve oturma, kendilerini ağaçlara bağlama, ağaçlara sarılma gibi farklı protesto yöntemlerini kullanan ancak, şiddetli baskı ve müdahalelerle karşılaşan yoksul kadınların bu akımın aktörlerinin önemli örneklerinden birisi olduğuna dikkat çeker.⁴⁴ Nixon, yerel toplulukların "neoliberalizmin yüksek çağı sırasında dünya çapında yerli kaynak isyanlarındaki üstel artışın, büyük ölçüde, çıkarmak, yağmalamak ve ayrılmak için (resmi arazi haritalarıyla birlikte) gelen "kısa vadeciler" ile ekolojik yıkım içinde yaşamak zorunda olan ve bu nedenle zenginliği zamanın ölçeklerinde farklı şekilde tartmak zorunda olan "uzun vadeciler" arasındaki zamansal perspektiflerin çatışmasından kaynaklandığını" iddia eder.⁴⁵ Gerçekten de çevreciliğin kaderinin – ve daha belirleyici olarak, biyosferin kendisinin niteliğinin – önümüzdeki on yıllar içinde Guha ve Martinez-Alier'in "dolu mide" ve "boş karın" çevrecilikleri olarak adlandırdıkları iki şey arasındaki gerilimle önemli ölçüde şekilleneceğini savunur.⁴⁶

Gittikçe ağırlaşan önemli ve acil çevre sorunlarının çoğunun küresel olması nedeniyle yoksulların çevreciliğinin dünya ölçeğinde bir etkisinin olup olmadığı sorusunu gündeme getirir. Bu kavram, öncelikle Küresel Güney'deki kırsal toplulukların çevresel kaygılarına görünürlük kazandırmıştır. Kuzey ülkelerini neden oldukları ekolojik yıkımdan sorumlu tutanların, Güney ülkelerindeki bu tür çevre hareketleri olduğunu belirtmektedir. Daha iyi küresel bir çevre yönetimi ve kalkınma politikaları için, yoksul ülkelerdeki çevre hareketlerinin rolünü vurgular, kalkınmanın demokratikleştirilmesine yönelik en güçlü itirazları ve talepleri dile getirir. Yoksulların çevreciliği, zengin ülkeler ve Batılı STK'lar tarafından hükmedilen yeşil gündemleri geri itmekte, çevreciliğin gündemini genişletmekte, kalkınmanın ve refahın soyut Gayri Safi Yurtiçi Hasıla olarak ölçülmesine itiraz etmekte, özellikle gelişmiş ülkelerde, küçülmeyi savunmakta, ekonominin mutlak parasallaştırılmasına meydan okumakta, hoyrat ekonomik büyümenin Küresel Güney'deki hasarının tazminini talep etmekte, yeni teknolojilerin etkileri konusunda ikazda bulunmakta ve tanıma, katılım ve yeniden bölüşüme vurgu yaparak sosyal adaleti ve insan haklarını herhangi bir çevre politikasının merkezine yerleştirmektedir. Ulusal ve uluslararası çevreci STK'lar, son on yıllarda bu tür geçim mücadelelerine açık bir çevresel anlam kazandırmış, onları daha geniş ulusal ve küresel ağlara bağlamış, çok uluslu şirketlerin ve devletlerin kontrolünde gerçekleşen kalkınma ve çevre konferanslarına kendi alternatif Halk Zirvelerini düzenlemiş ve yerel veya küresel yeni politikalar önermiştir. Başarısı büyük ölçüde uluslararasılaşmasına bağlı bu hareketlerin destekçileri BM raportörleri ve UNEP değil Global Witness, Front Line Defenders, Oilwatch,

⁴¹ Rob Nixon, 2011.

⁴² Rob Nixon, 2011, s. 2.

⁴³ Rob Nixon, 2011, s. 22.

⁴⁴ Rob Nixon, 2011, s. 136.

⁴⁵ Rob Nixon, 2011, s. 17.

⁴⁶ Rob Nixon, 2011, s. 5.

World Rainforest Movement, Mines and Communities, OCMAL, GRAIN gibi çevre ve insan hakları sivil toplum grupları olmuştur.⁴⁷

Nihayet her ne kadar Kuzey-Güney ayrımı yapılsa da zenginlerin çevreciliği ile yoksulların çevreciliği arasındaki bu ayrım coğrafi bir ayrım da değildir: Yoksulluğun ve zenginliğin küresel yayılımı bağlamında zenginlerin çevreciliği, gelişmiş Kuzey ülkelerindeki seçkinler arasında olduğu kadar Güney ülkelerindeki seçkinler arasında da bulunabilir. Ve yoksulların çevreciliği yaygın olarak Güney ülkelerine özgü olsa da ABD’de yaşam alanlarını ve kadim kutsal topraklarını tehdit eden petrol boru hatlarına karşı direnen ve kendilerini su koruyucuları (mni wiconi) olarak da adlandıran Standing Rock Sioux Kızılderili yerlileri örneğinde Kuzey ülkelerinde de bulunabilir.⁴⁸

2. Kenya Yeşil Kuşak Hareketi

Yeşil Kuşak Hareketi 1977 yılında başkent Nairobi’de ağaç dikimini teşvik etmek, çevreyi korumak ve yaşam alanlarını iyileştirmek üzere yerel toplulukları ve özellikle kadınları güçlendirmek için Wangari Maathai tarafından ve Kenya Ulusal Kadın Konseyi (NCWK) himayesinde su kaynakları kuruyan, gıda güvenliği azalan, yakıt veya çit amaçlı odun ihtiyacı için uzaklara gitmesi gereken Kenyalı kadınların ihtiyaçlarına yanıt vermek üzere kurulmuş, toplumsal cinsiyet vurgulu ekofeminist bir harekettir.⁴⁹ Bir zamanlar %40’ı orman olan Kenya’nın günümüzde sadece %2’si ağaçlıktır. Hareket kırsal ve kentsel alanlardaki yoksul topluluk üyelerinden oluşan küçük grupları kamusal ve özel alanlarda dikerek, yetiştirerek ve bakımını yaparak ağaçlardan yeşil kuşaklar oluşturmak üzere örgütlemiştir. Hareket ülke çapında yoksul köylerde ve kentsel alanlarda 6.000 grup örgütlemiş, çevre koruma ve refahlarını iyileştirme konusunda 50.000 Kenyalı haneyi harekete geçirmiş, (%70 hayatta kalma oranıyla) bugüne kadar 51 milyondan fazla ağaç dikimini gerçekleştirmiştir.⁵⁰

Hareketin Felsefesi ve Değerleri: “Ağaç Eşittir Hayat”

Yeşil Kuşak Hareketinin felsefesi çatışmasızlık, yani şiddet içermeme, kendi kendine yardım, doğaya saygı ve eylem olarak da “küresel düşün yerel hareket et” ilkelerine dayanmaktadır. Hareket sürdürülebilir kalkınmaya demokrasi, insan hakları ve özellikle kadın haklarını kapsayan holistik bir yaklaşıma sahiptir. Son on yıl zarfında Yeşil Kuşak Hareketi kendi kaderini belirleme, adalet, eşitlik, iyileştirilmiş yaşam koşulları ve çevresel konservasyon için topluluk bilincini harekete geçirmek üzere bilinçlendirme yaklaşımını benimsemiştir.⁵¹ Yüzlerce yerel liderin sosyal, ekonomik ve politik adalet için savunma ve destek vermesini sağlamıştır. Uluslararası düzeyde hareket diğer Afrika ülkelerinde sosyal adalet gruplarının benzer yaklaşımlar geliştirmesi ‘yeşil bilinç’ yaklaşımına yardım etmek üzere bir Pan-Afrika Ağını kurmaya başlamıştır. Küresel düşünen ve yerel hareket eden bir örgüttür.

⁴⁷ Isabelle Anguelovski- Joan Martinez-Alier, 2014, s.173.

⁴⁸ Literatürde bu iki kavramsallaştırmaya ilaveten üçüncü bir kategori daha ortaya atılmıştır: Hoşnutsuzların Çevreciliği. Ne zenginlerin çevreciliği ne de yoksulların çevreciliği kavramları bugünün çevre hareketlerini açıklayabilecek kadar kapsamlı değildir. Her ikisinin de kavramsal gücü çevreci hareketlerin katılımcılarının taleplerinin homojen olduğu varsayımıyla sınırlıdır. Oysa, günümüzdeki çevre hareketlerinin katılımcıları gelir düzeyleri, sınıfları, ırkları, cinsiyetleri, renkleri, ulusları, eğitim seviyeleri ve yaşları açısından heterojenlik göstermektedir. Arsel, Akbulut ve Adaman (2015) Türkiye’de giderek yaygınlaşan bir tür çevresel aktivizmden hareketle ‘hoşnutsuzluğun çevreciliği’ kavramını literatüre kazandırmıştır. Kömürlü termik santrale karşı bir direniş hareketini analiz ederek, sınıf ve çevre bilinci arasındaki ilişkiyi ve mevcut literatürün kalkınma projelerine karşı hareketlerin altında yatan motivasyonunu açıklama yeteneğini sorunsallaştırmaktadırlar. Yerel çevre hareketlerinin sadece ya da öncelikle çevresel kaygılardan kaynaklanmadığını, diğer şeylerin yanı sıra neoliberal kalkınmacılığa karşı hoşnutsuzluk, demokratik politika yapımının göz ardı edilmesi ve toplumsal muhalefetin devlet tarafından şiddetle bastırılmasıyla ilişkili olduğunu ileri sürmektedirler. ‘Hoşnutsuzluğun Çevreciliği’, ülkenin kalkınma yörüngesini belirleyen daha geniş süreçlerden uzun süreli memnuniyetsizliğin, 60’ların ve 70’lerin öğrenci hareketlerinin radikal siyasi eylem deneyimine sahip, bir grup kentli, orta gelirli, eğitim düzeyi yüksek, çoğunlukla emekli memur ve işçilerden oluşan sol görüşlü aktivistin, ekstraktivist projelerin potansiyel olumsuz çevresel etkisine ilişkin argümanları devreye sokarak köylü aktivistlerle başarılı bir şekilde işbirliği yapmasını nasıl sağladığını açıklayan bir yaklaşım.

⁴⁹ Rob Nixon, 2011, s. 128-149, (4. Bölüm).

⁵⁰ The Green Belt Movement, *Annual Report*, 2011, s. 4.

⁵¹ Rob Nixon, 2011.

Yeşil Kuşak Hareketi çevresel korumaya bağlılık ihtiyacının farkında olarak üyelerinin şu değerleri benimsemelerini açık bir şekilde teşvik etmiştir: çevre koruma aşkı; kişi ve topluluk güçlendirme, gönüllülük; yeşiller topluluğuna güçlü bir aidiyet hissi, hesap verebilirlik, şeffaflık ve dürüstlük.⁵² Yeşil Kuşak Hareketinin temel değerlerini kurucusu kitabında şöyle açıklamaktadır: *Çevre aşkı*: Yaşam tarzına yansıtılan bir aşk. Yerküreye karşı pozitif eylemlere geçiren bir sevgi, ağaç dikmek, bakımını yapmak, hayvanları sevmek, yaşam alanlarını ve toprağı korumak, yerkürenin verdiklerini ve yakın çevreyi takdir etmek. *Yerkürenin kaynaklarına saygı ve sevgi*: Yerkürenin bize verdiği tüm şeylerin değerini bilmek, israf etmemek ve üç R kuralını uygulamak: tasarruflu davranmak, yeniden kullanmak ve geri dönüşüm sağlamak. *Kendini güçlendirmek ve iyileştirmek*: İnsanın başkalarının bunu kendisi için yapmasını beklemeden kendine güvenerek yaşamını ve yaşam koşullarını tinsel yolla iyileştirme arzusunu ifade etmektedir. Yıkıcı faaliyetlerden uzak durmayı ve insanın içindeki değişim gücünü fark etmeyi içerir. *Hizmet aşkı ve gönüllülük ruhu*: Yeşil kuşak hareketinin birincil değeri olan bu değer kişinin zamanını, enerjisini ve kaynaklarını karşılık, takdir hatta ilgi beklemeden başkalarının hizmetine sunmasını ifade etmektedir. Yakın-uzak, yerli-yabancı herkes için ortak iyiliğin gerçekleştirilmesi amacıyla kişinin kendini ortaya koyması demektir. Buradaki herkes sözcüğü yaşamı ve yerküreyi paylaştığımız insan dışındaki tüm varlıkları da kapsamaktadır.⁵³

Hareketin taşıdığı temel yenilikler ise, yerel seferberlik, bilinçlendirme ve çevresel etkinliklerle liderlik gelişimidir. Hareket ayrıca uzman bilgisini yerel bilgi kadar değerli görmemekte, "diplomasız ormancıları" diplomalı ormancılara tercih etmektedir.⁵⁴

Hareketin Kurucusu Wangari Muta Maathai (1940-2011): Mamma Miti (Ağaçların Anası)

Kenya'nın en büyük etnik grubu Kikuyu'ların yerel dilinde Mamma Miti'nin karşılığı '*ağaçların anası*'dır ve hareketin kurucusu Wangari Muta Maathai için kullanılır. Maathai 1 Nisan 1940 tarihinde Kenya içlerinde kırsal bir yerleşim olan Nyeri'de bir çiftçi ailenin kızı olarak dünyaya gelmiştir. Dünya görüşü önemli ölçüde kaynağını geleneksel yerli dinden alan tinsel bir ekolojiye dayanmaktadır. Maathai'nin erken dönem yaşamı ve Kenya'nın kolonyal geçmişi bir Aborijinli deyişle birebir örtüşmektedir: "*Geldiklerinde onların tanrıları vardı, bizim topraklarımız. Bir gün gittiler, tanrılar bize kaldı, topraklarımız onların.*" Anılarını anlattığı kitabı *Unbowed*'de Afrika kıtasının Klimanjaro Dağı'ndan sonra en büyük ikinci zirvesi Kenya Dağı'nın eteklerinde geçen gençlik yıllarını sevgiyle anlatır. Yemyeşil doğası, bol temiz suyu ve bereketli toprakları anımsar. "Açlık hemen hemen hiç bilinmezdi. Toprak zengin, siyah, kırmızı, kahverengi ve nemli."⁵⁵ O zamanlar Kenya, ülkeye yeni fikirler, yeni bir kültür ve yeni bir din getiren İngiliz sömürge idaresi altındaydı. Maathai bir Katolik okuluna gönderildi ve kaynağını büyük ölçüde tabiatın alan Kikuyu dini inançlarını bırakması söylendi. Kikiyular rızıklarını verici ve yaratıcı olarak Kenya Dağı'na taparlardı. "İbadet ederken, ölümlerini defnederken ve kurbanlarını sunarken Kenya Dağı'na dönerlerdi ve evlerini yaparlarken kapılarının ona bakmasına özellikle dikkat ederlerdi. Yazık ki bu inançlar bugün artık nerdeyse ortadan kalktı".⁵⁶ Sömürgeci İngilizler din ve kültürle birlikte çevreye ilişkin algıyı da değiştiren yeni kalkınma-ilerleme fikirlerini de getirdiler. "Kereste ticareti, orman alanlarının temizlenmesi ve ithal ağaç plantasyonları İngilizler tarafından getirildi ve Kenyalıların çoğu bunları ne yazık ki kabul etti. Doğa kutsallığını kaybetti, insanlar bunu bir tür ilerleme simgesi olarak kabul edip yıkımına duyarsızca davranarak doğayı sömürmeye başladılar."⁵⁷

Maathai, sekiz yaşında Ithhe ilkokuluna on bir yaşında da Nyeri'deki St. Cecilia Katolik okuluna başladı, dört yıl devam ederek bu okulu birincilikle tamamladı ve Limuru'daki Loreto Katolik Lisesi'ne kabul edildi. Kansas Atchison'daki Mount St. Scholastica College'den burs kazandı ve Biyoloji bilimleri derecesini (1964); Pittsburgh

⁵² Wangari Maathai, *The Green Belt Movement: Sharing the Approach and the Experience*, Lantern. New York, 2006, s. 33.

⁵³ Wangari Maathai, *Replenishing the Earth: Spiritual Values for Healing Ourselves and the World*, Doubleday Image. New York, 2010, s.14-15.

⁵⁴ Wangari Maathai, "Foresters without diplomas." Ms. 1, 1991.

⁵⁵ Wangari Maathai, *Unbowed: A Memoir*, Alfred A. Knopf, New York, 2008, s. 4.

⁵⁶ Wangari Maathai, 2008, s. 5.

⁵⁷ Wangari Maathai, 2008, s. 6.

Üniversitesinden yüksek lisans derecesini (1966) aldı. Almanya ve Nairobi’de doktora çalışmaları yaptı ve 1971 yılında veteriner anatomi derslerini vermekte olduğu Nairobi Üniversitesi’nden de doktora derecesini aldı. Doğu ve Orta Afrika’da doktora derecesini alan ilk kadın olan Maathai, 1976’da Veteriner Anatomisi kürsüsünün başkanı ardından da 1977’de doçent oldu. Bölgede her iki pozisyonu elde eden ilk kadındı. Maathai, 1976 -1987 yılların arasında Kenya Ulusal Kadın Konseyinin aktif bir üyesiydi. 1981-1987 yılları arasında başkanlığını da yaptı. 1976’da konseye hizmet ederken topluluk bazlı ağaçlandırma fikrini gündeme getirdi. Bu fikri geliştirmeye devam ederek temel amacı yoksulluğu azaltmak ve ağaçlandırma yoluyla çevreyi korumak olan geniş tabanlı yerel bir örgüte dönüştürdü. Afrika özelinde Üçüncü Dünyanın önde gelen vizyoner, çevre lideri, politik aktivistlerinden biri oldu.⁵⁸ Maathai, demokrasi, insan hakları ve çevre koruma alanlarında verdiği mücadele ile uluslararası bir ün yaptı ve birçok örgütün yönetim kurulunda yer aldı. Pek çok kez çevre ve kadınlar adına BM Genel Kurulunda konuşmalar yaptı. Küresel Yönetişim Komisyonunda ve Gelecek Komisyonunda hizmet verdi. Maathai, 2002-2007 yılları arasında Kenya parlamentosunda Tetu nüfusunu temsil etti ve Kenya’nın dokuzuncu parlamentosunda (2003–2007) Çevre ve Doğal Kaynaklar Bakan Yardımcısı olarak hizmet verdi. 2004 yılında sürdürülebilir kalkınma, demokrasi ve barışa katkılarından dolayı Nobel Barış Ödülünü aldı. 2005’te Kongo bölgesinin on bir devlet başkanı tarafından Kongo Havzası Orman Ekosistemine iyi niyet elçisi olarak atandı. 2007 yılında İngiliz ve Norveç hükümetleri tarafından Kongo ormanlarını korumak için başlatılan Kongo Havzası Fonunun eş başkanlığına davet edildi. 2009 yılında Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri tarafından çevreye sadakatinden dolayı BM Barış Elçisi olarak atandı. 2010 yılında Binyıl Kalkınma Hedefleri Destek Grubunda görev aldı. Yine aynı yıl korunması için neredeyse yirmi yıl mücadele verdiği kamusal bir alanı korumak için kurulan Karura Orman ve Çevre Vakfına mütevelli heyeti üyesi oldu. Aynı yıl Nairobi Üniversitesinin ortaklığıyla Wangari Maathai Barış ve Çevre Araştırmaları Enstitüsünü kurdu. Enstitü, toprak kullanımı, ormancılık, tarım, kaynak temelli çatışmalar ve barış çalışmalarına yönelik akademik araştırmalar ile hareketin yaklaşımını ve örgütün üyelerini bir araya getirecektir. Maathai, 25 Eylül 2011’de 71 yaşında yumurtalık kanseriyle mücadelesini kaybederek hayata gözlerini yumdu. Ardından Kenya, New York, San Francisco ve Londra’da cenaze merasimleri düzenlendi. Geride Waweru, Wanjira ve Muta isimli üç evlat ile Ruth Wangari isimli bir torun, milyonlarca ağaç miras bıraktı. Ve bir kadının basit bir ağaç dikme eyleminin bir ülkeyi nasıl değiştirdiğinin simgesi oldu.

Yeşil Kuşak Hareketinin lideri dört kitap yazmıştır: *The Green Belt Movement: Sharing the Approach and the Experience; Unbowed: A Memoir, The Challenge for Africa, Replenishing the Earth: Spiritual Values for Healing Ourselves and the World*. Kendisi ve hareketi çok sayıda kitaba konu olduğu gibi *Taking Root: the Vision of Wangari Maathai*⁵⁹ isimli belgesel filmin de konusu olmuşlardır.

Hareketin Doğuşu

Hareket, ölçek ekolojileriyle ilişkili olarak kademeli etkilerin şiddeti olarak adlandırılabilir. Şeye yanıt olarak ortaya çıktı. Yerel bir çevre hareketi kurma fikri 1969 ve 1974 yıllarında Nairobi’nin Lmagata ilçesinde yürütülen parlamento seçim kampanyası esnasında şekillendi. Eşi ile kampanya yürüten Wangari Maathai, birçok yoksul ile bir araya geldi ve yerel istihdam ihtiyacını yerinde gördü. Eşi milletvekili seçildiği takdirde istihdam yaratacakları ve kadınların ağaç dikmesine yardım edecekleri vaadinde bulundu. Bu vaadin Kenya’daki en başarılı uluslararası kadın örgütü ve çevre örgütünün temeli olacağını bilmiyordu. O sıralar çevre sorunları uluslararası gündeme yeni girmişti. Ama Maathai bir ihtiyaç gördü ve bir vizyonu vardı; topluluğun çevresini iyileştirmek için yerel halktan hizmet alacağını düşündüğü Envirocare adında bir şirket kurdu. Fikir yerel toprak sahiplerinin ağaç dikimi gibi bakım hizmetleri için ödeme yapacakları şeklindeydi. Bu arada 1972’de Stokholm Çevre Konferansı sonrasında Kenya’da bir BM çevre programı oluşturulmuştu. Batı çevreci sivil toplum örgütleri bir çevre irtibat merkezi kurdular ve Maathai bu çevre merkezinin kuruluşunda görev aldı.⁶⁰ 1976 Haziran’ında Envirocare hayatta kalma

⁵⁸ Namulundah, Florence, *Wangari Maathai: Visionary, Environmental Leader, Political Activist*, Lantern, New York, 2014.

⁵⁹ Merton, Lisa ve Alan Dater, *Taking Root: the Vision of Wangari Maathai*, 2008.

⁶⁰ Wangari Maathai, 2006, s. 8.

mücadelesi verirken Maathai Vancouver, Kanada'da Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı'na katıldı. Orada kadın ve çevre hareketlerinin önderlerinden Margaret Mead, Barbara Ward ve Rahibe Teresa gibi önde gelen bir dizi kadınla bir araya geldi. Ayrıca "gelişmiş insan yerleşimleri için çalışmak üzere ortak bir amaç taşıyan" sivil toplum kuruluşları ile tanıştı.⁶¹ Başkaları ile fikir ve deneyimlerini paylaşmayı başardı. Kaynak yetersizliği nedeniyle, Envirocare akabinde temelli kapandı. Ancak 1977 yılının ilk yarısında yaşanan olaylar çalışmaların hızla devam etmesine izin verdi. Şubat ayında, Maathai Kenya Ulusal Kadın Konseyi (NCWK) Yürütme Komitesi üyeliğine seçildi ve Çevre ve Habitat Daimî Komitesinde bir konumu edindi. Potansiyel bir faaliyet alanı olarak Konseye kırsal alanlardaki yakacak odun, inşaat ve çit malzemesi ve toprak koruma ihtiyaçlarının ucuz bir şekilde karşılanacağı ağaç dikme önerisini getirdi.⁶² Kiswahili dilinde "Hep birlikte çekmek" anlamına gelen "Harambee toprağını koruyalım" isimli bir ağaç dikme projesi önerdi. Hareketin ilk adı buydu. İlk ağaç dikim töreni Nairobi Kamukunji sahasında, 5 Haziran 1977, Dünya Çevre Günü'nde gerçekleşti. Kenya kahramanları anısına yedi ağaç dikildi ve sadece ikisi hayatta kaldı. İkinci ağaç dikme etkinliği Mobil Oil Kenya Şirketinin sponsorluğu ile bir lisede gerçekleşti. O gün dikilen altmış ağacı şirket bağışladı. Böylece, kurumsal finansman kitle hareketinin resmi olarak kurulmasından önce, hayati önemini de gösteriyordu. Hareketin gerçek doğumu Nairobi'de düzenlenen 1977 BM Çölleşme Konferansı sırasında gerçekleşti.⁶³ Konferansta Kenya Ulusal Kadın Konseyi temsilcileri o sıralar kırsal nüfusun çölleşme sebebiyle karşı karşıya olduğu sorunlar üzerine odaklandılar.

Etkinlik küçük törensel dikimlerden büyük bir kırsal kampanyaya doğru kaydı. Mobil Oil yine dikim sponsorluğunu yaptı ama bu sefer Rift Vadisinde Kiambu'dan 800 kadının mülkiyetindeki bir kooperatifin arazisi üzerinde gerçekleşti. Bu hareketin doğumunun dönüm noktasıydı.⁶⁴ Hareket medya radyo, televizyon, gazete, dergi, kilise toplantıları, çalıştaylar ve seminerler aracılığıyla çölleşmeye karşı alınması gereken önlemler konusunda kamuoyunu bilgilendirmek için ulusal bir kampanya başlattı. Bu süreçte mücadele fikri olumlu karşılandı; birçok köyden fidan talebi alındı ve Maathai yardım için Orman Bakanlığına başvurdu. Başlangıçta, fidanlar ücretsiz sağlandı, ancak talepler hızla büyüyünce bir ücret tahsil edilmeye başlandı. 1000 veya daha fazla ağaçtan müteşekkil büyük şeritler ağaçlandırılmaya başlanınca "Yeşil Kuşak Hareketi" adı yüzeye çıktı.⁶⁵

Hareket, hükümetle değil çevresel bozulmaya karşı savaşımdan bahsediyordu ve düşmana karşı tüm Kenyalıları birleşmeye çağırıyordu. Hareket, böylece geleneksel politika alanından uzak duruyor, örneğin ağaç kesimine yönelik katı yasal düzenlemeler talep etmeden ağaç dikimini teşvik ve ekolojik yıkımın sebepleri ve sonuçları hakkında eğitime yöneliyordu. Ağaçlandırma ve çevre eğitimi, hükümetin kalkınma programının hedefleri olarak belirtildiğinden hareket yönetime açık bir politik tehdit teşkil etmiyordu. Kenya hükümeti de ilk başlarda direniş değil az da olsa destek göstermişti. Yeşil Kuşak Hareketi evrensel bir hastalığa meydan okuyor ve tüm Kenya toplumunun destekleyebileceği siyasi ve ekonomik iktidar odakları için tehditkâr olmayan bir strateji uyguluyordu.

Michaelson, hareketin kuruluşuyla ilgili birkaç önemli faktörü şöyle belirtmektedir:⁶⁶ Birincisi, hareket kaynağını kırdan almıyor, daha ziyade kurulu bir kadın örgütü üzerinden çalışan eğitimli bir seçkin kadın grubu tarafından başlatılıyordu. İlk başlangıçtan itibaren Mobil, Orman Bakanlığı gibi yerel BM Çevre programı ve STK'lar gibi uluslararası kurumsal destek hayati önem taşıyordu. Özel kurumsal ve bireysel gönüllü, kamu kaynaklarını kullanarak Maathai yoğun bir bilgilendirme kampanyası başlattı. Yoğun tanıtım vurgusu hareketin sonraki yıllardaki gelişimine güç kattı. Hareket, baskıcı politik bir ortamda kendine çatışmacı olmayan bir strateji benimseyerek çıkış

⁶¹ Wangari Maathai, 2006, s. 14-15.

⁶² Wangari Maathai, 2006, s. 17.

⁶³ Wangari Maathai, "Kenya's Green Belt Movement." *The Unesco Courier*, 1992; Usha Roopnarian, "Citizens of the Environment," *Agenda*, 1999, No. 40.

⁶⁴ Wangari Maathai, 2006, s. 22.

⁶⁵ Wangari Maathai, 2006, s. 28.

⁶⁶ Marc Michaelson, "Wangari Maathai and Kenya's Green Belt Movement: Exploring the Evolution and Potentialities of Consensus Movement Mobilization", *Social Problems*, 1994, 41, (4), 546-547.

buldu. Kenya Ulusal Kadın Konseyi ve Orman Bakanlığı ile bağlantılar harekete meşruiyet kattı. Kenya hükümetinin kalkınma söylemi ile hareketin çatışmacı olmayan yaklaşımı kadın grupları, kurumsal finansman sağlayanlar ve hükümetten destek almak ve örgütü yaymak üzere bilinçli olarak uygulandı ve eylemleri arasındaki boşluğu kapatmaya çalıştı. Özünde hareket çevresel ve toplumsal dönüşüme barışçı bir yaklaşım getiriyordu. Hareketin doğuşunda etkili olan bir başka faktör Wangari Maathai'nin karizmatik kişiliğiydi. Büyük toplumsal hareket liderlerinin taşıdığı vasıflara sahipti. Başkalarını harekete geçirecek ilhama sahip, akıllı, konuşkan, coşkulu ve enerjik bir kadındı. Bu nitelikler Kenya kadınlarını ona bağladı. Hareket Maathai'nin yurtdışında etkilendiği, bilgi aldığı Margaret Mead, Barbara Ward, Rahibe Teresa gibi bağlantılardan da destek alırken kadının ulusal politika ve karar alma süreçlerinde daha fazla rol almasını sağlamaya çalışan Kenyalı kadın liderlerden ve örgütlerinden de destek aldı. Bu kişisel bağlantılar ve ağlar hareketin doğuşunda ve gelişiminde belirleyici oldular.

Nixon, hareketin doğduğu ekoloji politik bağlamı eksiksiz bir şekilde şöyle özetler:⁶⁷

"Kırsal kesimdeki kadınlar kusursuz bir mülksüzleştirme fırtınasına maruz kaldılar: sömürgeci toprak hırsızlığı; mülkiyetin bireyselleştirilmesi, erkekleştirilmesi ve toprak erozyonu ile ormanların soyulması da dahil olmak üzere giderek daha sert koşullar altında toprağın birincil işleyenleri olmaya devam etme deneyimi. Ormanlar ve su havzaları bozuldukça, su ve odun getirmek için fazladan kilometrelerce yürümek zorunda kalanlar kadınlardı. Bir zamanlar zengin ama şimdi ağaçların çıpası olmadan üst toprağın yıkanıp uçurulduğu arazileri sürmek ve dikmek zorunda kalanlar kadınlardı. Bu bağlamda, Kenya'daki çevre ve kadın hakları kampanyalarının siyasi yakınlaşması deneyimsel bir anlam ifade ediyordu: kadınlar, kendilerini acımasızca dışlayan ardışık kalkınma anlatılarının ihanetlerine maruz kaldılar. Yıpratıcı çevresel şiddet, yoksulluk ve yetersiz beslenme arasındaki bağlantılar, yaşadıkları bir mantıktı. Dolayısıyla, Moi rejimi özel "kalkınma" planları için Karura Ormanı ve Uhuru Parkı üzerinde hak iddia ettiğinde, Maathai ister sömürgeci ister yeni sömürgeci karakterde olsun, küçük erkek seçkinlere fayda sağlayan, tarihsel olarak yağmanın en büyük mağduru olan kadınları harekete geçirmeyi başardı."

Hareketin Faaliyet Alanları

Yeşil kuşak hareketinin üç temel faaliyet alanı bulunmaktadır: toplum güçlendirme ve eğitim, ağaç dikme, destek ve savunuculuk. Her üç faaliyette birbirine bağlıdır ve birbirini desteklemektedir.

Toplum güçlendirme ve eğitim: Bu etkinlik toplulukların insan faaliyetleri ve çevrenin sağlığı arasındaki ilişkileri anlamasını sağlamak için hayati önemdedir. Bu faaliyet toplulukları bir araya gelmeye, eyleme geçmeye ve hakları için ayağa kalkmaya teşvik eder. Toplulukları ağaç dikmenin pozitif etkileri konusunda eğitir ve gıda güvenliği ve su temini, cinsiyet, liderlik ve iklim değişikliği üzerinden sürdürülebilir bir yaşamın nasıl kurulacağına ilişkin pratik eğitim kazandırır. Doğal kaynak yönetiminde kadınların rolünü arttırmayı hedefleyen güçlendirme faaliyetlerinde özellikle kadınların kendi sorunlarına kendilerinin çözüm bulması amaçlanır. Hareket çevre üzerinden patriyarkal bir Afrika ülkesinde devlet ve erkek egemenliğine meydan okuyan kırsal kadınların güçlendirilmesine odaklanır.⁶⁸ Hareketin diğer etkinlikleri bunun üzerine kuruludur. Eğitim 3-4 günlük seminerlerden oluşmaktadır ve genellikle şu konuları kapsamaktadır: topluluğun ihtiyaçlarının, haklarının ve sorumluluklarının incelenmesi, çevre ve yoksulluk arasındaki bağlantılar ve ihtiyaç duydukları kaynakların yönetimi.

Hareketin ikinci faaliyet alanı **ağaç dikimidir:** Bu doğru ağacın doğru yere dikimini ifade eder. Hareketin havza yaklaşımını kullanarak toplulukların biyoçeşitliliği korumasına, ekosistemleri onarmasına ve iklim değişikliğinin etkisini azaltmaya yardımcı olur. Hareket havza bazlı yaklaşımını sunmak için 4000'in üzerindeki topluluk gruplarına dayanmaktadır.

⁶⁷ Rob Nixon, 2011, s. 140.

⁶⁸ Muthuki, Janet, "Challenging Patriarchal Structures: Wangari Maathai and the Green Belt Movement in Kenya", *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, 2006, 69, 82-91.

Destek ve savunuculuk faaliyetleri: Yeşil kuşak hareketi, yerel bir yaklaşımı uluslararası destekle birleştirir. Yerel düzeyde hareketin hedefi orman havzalarının onarılması ve korunması, Kenya ve tüm Afrika'daki topluluklar için sürdürülebilir yaşamların ve ortamların yaratılmasıdır. Hareketin yaklaşımı gıda güvenliği, sulama faaliyetleri / adaptasyon ve uygun ağaçları uygun yerlere dikimi yoluyla hafifleterek, etkileri tüm Afrika üzerinde görülmeye başlanan iklim değişikliğine karşı eyleme geçirmek üzere toplulukları güçlendirmektir. Uluslararası düzeyde hareket, doğal ormanların ve topluluk özellikle Sahra altı Afrika'sındaki ekosistemler ve Kongo havzası yağmur ormanları ekosisteminde veya yakınlarında yaşayan toplulukların haklarının korunmasını sağlamaya çalışan çevre politikalarına destek vermektedir.

Harekete katılanlar yerel düzeyde iş birliği içinde fidan yetiştirme, ağaç dikme, toprak erozyonunu önleme, yağmur suyunu tutma, gıda ve yakıt temini ve emekleri karşılığında cüzi miktarda parasal gelir elde etme imkânı elde ederler.

Hareketin Hedef ve Amaçları

Yeşil Kuşak Hareketi'nin 1999 öncesi yani birinci dönem projelerini Maathai şöyle sıralamaktadır:⁶⁹ Ağaç dikme kampanyaları; Hane halkı düzeyinde gıda ve su güvenliği; Yurttaş eğitimi; Savunuculuk; Yeşil kuşak safarileri ve Pan-Afrika eğitim wokshopları.

Projelerin her biri spesifik hedefler taşımaktaydı. Ağaç dikme kampanyalarının temel hedefleri ise şöyle sıralanıyordu:⁷⁰

1. Toplulukların sürdürülebilir bir yakacak odun kaynağına kavuşmasını temin etmek: Odun ve yakıt kıtlığı ile beslenme sorunları arasındaki bağlantı üzerinden uzak yerlerden yakıt temin etme gereği, emek ve zaman kaybı, biyoçeşitliliğin yok olması riski ve meyve temini için ağaç dikimi teşvik ediliyordu.
2. Kırsal kadın için gelir yaratmak: Kadınlar fidanlık kurmaya teşvik edilerek ürettikleri her fidan ve dikip üç ay yaşattıkları her ağaç için gelir elde ediyorlardı. Hareket bunları gruptan satın alıyordu.
3. Gençler arasında çevre bilincinin oluşmasını teşvik etmek: Çocuklara çevre eğitimi veriliyor, okullarda fidanlık kuruluyor, çocukların ve dolayısıyla ailelerinin çevre koruma bilinci mesajlarının yayılması sağlanıyordu.
4. Halkı tabanda güçlendirmek: Kayıt tutma, fidanlık yönetimi, etkinlik düzenleme ve liderlik yoluyla insanların kendi potansiyellerini keşfetmeleri sağlanıyordu.
5. Kalkınmada kadının kapasitesini göstermek: Kadının ikincil konumda görüldüğü bir ülkede topluluk, bölgesel ve ulusal kalkınmada kadının öncü rolü oynamadaki istek, beceri ve kapasitesine kentsel ve kırsal alanda farkındalık yarattı ve kadınların çabaları erkeklerden saygı kazandı.
6. Toprak erozyonunu önlemek: Kenya'nın ulusal kaynaklarının en önemlerinden biri olarak kabul edilen verimli üst toprak tarım ekonomisinin sürdürülebilmesi için en değerli kaynaktır. Rüzgâr ve yağmur erozyonuyla toprak kaybına karşı verilen mücadele işgalci bir düşmana karşı verilen mücadele ile özdeşleştiriliyordu.
7. Çevre korumaya ilişkin bilgiyi yaymak: Topluluklar çevresel sorunların sebepleri ve sonuçları hakkında bilinçlendiriliyor, açlık, dengesiz beslenme, işsizlik, nüfus artışı, enerji krizleri, toprak erozyonu, temiz içme suyu kıtlığı, inşaat malzemesi kıtlığı, hayvan barınağı kıtlığı, çölleşme ve kuraklık arasında bağlantılar ve mücadele yöntemlerine ilişkin bilgiler veriliyordu.

⁶⁹ Wangari Maathai, 2006, s. 33-41.

⁷⁰ Wangari Maathai, 2006, s. 42-46.

8. Gıda ve su güvenliğini sağlama projesi yine sürdürülebilir tarım yöntemlerini teşvik ve gıda üretimi ve beslenme gibi iki amacı içeriyordu. Bunların gerçekleştirilmesi için organik tarım, nadas yöntemi ve diğer uygun tarım yöntemlerine ilişkin eğitim veriliyordu. Gıda üretimi ve beslenmeye ilişkin olarak yerli tohum ve gıda üretimi teşvik ediliyor, tarıma ilişkin geleneksel bilginin korunması hedefleniyordu.

Su kullanımı bir başka alandı: burada tarımsal ve içme amaçlı ayrıntılı su kullanımı eğitimleri veriliyordu.⁷¹

Yurttaş eğitimi temelde kaynak yönetimini içeriyordu: yolsuzluk, ulusal kaynak, orman yönetimi, biyoçeşitlilik kaybı, sağlık, eğitim ve temiz su gibi temel hizmet yetersizliği tartışılıyordu. Ayrıca insanlara tinsel ve kültürel değerleri, kökenleri, tanrı ve çevre arasındaki bağlar hatırlatılıyor, kolonileşme döneminde yok edilen özgüven ve kimlik restore ediliyor ve yerli biyolojik çeşitliliğin bilginin, uygulamaların ve bilgeliğin korunması amaçlanıyordu. Eğitim faaliyetlerinden bir diğerinde kalkınma sürecinde Afrika'nın karşılaştığı krizler tabanın bakış açısıyla değerlendiriliyor, yoksulluk, nüfus baskısı, işsizlik ve çevresel bozulma tartışılıyordu. Yine eğitim faaliyetleri kapsamında insan ve çevre hakları, özellikle kadın hakları ve ekonomik adalet boyutuyla seminerlerde ele alınıyordu.⁷²

Hareketin resmi kısa ve uzun vadeli hedefleri çok sayıda yayınında açıkça ifade edilmiştir. Bu büyük olasılıkla hedef ve faaliyetlerin net ifadelerle ortaya konulmasını şart koşan uluslararası fon kaynakları tarafından yapılan taleplerden kaynaklanmıştır. Hareketin kurucusu "Kitle hareketlerinin somut başarı öykülerine ihtiyacı olduğu için" kısa vadeli hedeflerin çok önemli olduğunu belirtir. Kadınların güçlendirilmesi birincil öncelikteki hedeftir. Geleneksel olarak, Afrikalı kadınlar dışlanmış ve baskılanmışlardır; hareket açıkça kadınları özgürleştirmek ve kendi potansiyellerini gerçekleştirmede onlara yardımcı olmak için bir arzuyu dile getirmiştir. Yüzeyde, bu hedef Kenya'nın "kalkınma" söylemi ile uyumluydu ve hükümetin bunu dışlaması zordu, ama pratikte kadınların yerlerini sorgulamaya başlaması ve kendilerini baskı altında tutan toplumsal ve siyasi kurumlara meydan okumaya başlamasının büyük yankıları olacaktı. Eğitim (bilgi) ve gelir yaratma (para) hedefleri kadının gücünü arttıracığından bu süreci kolaylaştırmayı hedeflemekteydi. Hatta görünüşte daha genel diğer hedeflerle de öncelikle kadınlar hedefleniyordu. Ama erkekler bu süreçten dışlanmış değildir. Aslında, Maathai de onları önemli potansiyel yararlanıcılar olarak görmektedir.

Hedef kitlesini daha da genişletmek isteyen hareket doğrudan toplumun yabancılaştırılmış kesimlerini hedefler. Bu marjinal gruplara istihdam imkânı sağlayarak, hareket hızlı kentsel göç akımını önlemek üzere kırsal olanakları arttırmayı umut etmektedir. Tüm bu kısa vadeli hedefler yerel sakinlerin becerilerini ve bilincini arttırırken acil insani ihtiyaçlarına da yanıt vermeyi amaçlamaktadır.

Hareketin üyeleri ve fon kaynaklarını harekete geçirmeyi amaçlayan uzun vadeli hedefleri bir tanıtım broşüründe şöyle belirtilmiştir:⁷³

1. Ağaçlandırma, toprak ve su koruma ile çölleşme süreçlerini önlemek,
2. Çevre koruma ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik etmek,
3. Soyu tükenmekte olan yerli ağaçları ve bitkileri korumak,
4. Ulusal kalkınmada öncü rolü vererek kadınlar için olumlu bir imaj yaratmak,
5. Yabancı "uzmanlar" tarafından biktırılmış insanlara özgüvenlerini geri kazandırmak,
6. Seminer, konferans, çalıştaylar yoluyla çevrenin korunması ve bakımını teşvik etmek,

⁷¹ Wangari Maathai, 2006, s. 46-47.

⁷² Wangari Maathai, 2006, s. 47-49.

⁷³ Marc Michaelson, 1994, s. 548-549.

7. Kırsal kalkınma için tekrarlanabilir metodoloji geliştirmek,
8. Üniversiteler ve araştırma kurumları ile birlikte araştırma yapmak,
9. Eğitim ve bilgilendirme yoluyla grupları ve personeli güçlendirmek,
10. Kadınları kendi kararlarını kendilerinin vermesine, hedefleri ve stratejilerini belirlemesine emeklerinden faydalanmak üzere bunu kullanmaya teşvik etmek,
11. Toprakta çalışan kişilerin (özellikle kadınlar) sözleri ve eylemleri ile tercihlerini ifade edebilecekleri bir forum sağlamak,
12. Para, formel eğitim veya uzmanlığa kıyasla temel kaynak olarak insana vurgu yapmak,
13. Katılımcıların kendilerini güçlendirmek için kendine güven ve benliklerini güçlendirmek, kültürel değerleri ve geçmişleri ile gurur duymalarını sağlamak,
14. Hareket içinde kazanılan deneyimleri bölgede ve dünyada başkalarıyla paylaşmaya çalışmak,
15. Kendisini toplumların en yoksul kesimlerine ve yoksulluğu azaltmaya adanmak,
16. Yeniden ağaçlandırma yoluyla atmosferdeki sera gazlarının ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltmaya potansiyel katkıda bulunmak,
17. İnsanları kökleri, Doğa ve Tanrı ile birbirlerine bağlayan manevî ve kültürel değerlerini teşvik etmek.

Kenya toplumunun geleneksel değerleri ve sistemleri sömürgecilik ve modern kalkınma süreçlerinde aşınmış, değersiz görülmüş ve yok edilmiştir. Bu süreçte birçok kişi sosyal, politik ve ekonomik açıdan dışlanmıştır. Özgüvenin yeniden kazanılmasını, güçlenmeyi kendisi ve ülkesi için büyük bir kaynak olarak görmesini sağlamak üzere katkı yapabilecek olan bu manevi ve kültürel değerlerdir.

Hareketin uzun vadeli bir diğer hedefi örgütün ilk 10 yılı içinde 10 milyon canlı kalan ağaç dikmekti. Bu hedef, biraz geç de olsa elde edilmiştir. Bu uzun vadeli hedef listesi iki genel kategoriye ayrılabilir.⁷⁴ İlk olarak, doğal ortamı korumayı ve geliştirmeyi amaçlayanlar (Hedefler 1, 2, 3, 6, 16). Hareketin eğitim (çevre bilinci) ve ağaç dikimi faaliyetleri doğrudan uzun vadeli çevre koruma ve ağaçlandırma süreçlerine katkıda bulunmaktadır. Hareketin belki de daha önemli hedeflerini oluşturan ikinci grup, öncelikle kadınlar, insan yetkinlikleri, becerileri ve öz-saygılarını arttırmayı amaçlamaktadır (Hedefler 4, 5, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 17). Bu kategoride neredeyse belirli anahtar kelimeler sürekli olarak vurgulanır ve tekrarlanır: "Kadınların pozitif imajları", "kendine olan güveni geri kazanmak", "grupları güçlendirmek" ve "kendilerini güçlendirmek". Bu hedefler, açık bir politik gündem ifade etmeksizin doğrudan sosyal ve ekonomik dönüşüme vurgu yapar. Hareket bu yüzden karar alıcı seçkinlere doğrudan bir tehdit teşkil etmediğinden dönüşümcü ve bir ölçüde devrimci hedeflerini gerçekleştirebilmiştir.

Hareketin Örgütsel Yapısı

Yeşil Kuşak Hareketi merkezi ve karmaşık âdemi merkeziyetçi özellikler taşıyan oldukça biçimsel bir yapıya sahiptir. Bu tuhaf organizasyon yapısı, hareketin tarihsel gelişimini ve operasyonel çerçevesinin incelenmesiyle açık kendini gösterir. En başından itibaren, günümüze kadar gelen kuruluşlar hareketin gelişimini kolaylaştırmıştır. Hareket başlangıçta Kenya Ulusal Kadın Konseyi'nin (NCWK), ülke çapında geniş bir üye kitlesine sahip meşru ve saygın bir kuruluşun himayesinde kurulmuştur. İlk bakışta, Hareket prototip bir karizmatik bir lider, Maathai tarafından yönetilen oldukça merkezileşmiş bir örgüt olarak görünmektedir. Ancak daha ayrıntılı bir inceleme, operasyonların ikili ve karmaşık doğası kendini ortaya koymaktadır. Hareketin merkezde ve sahada çalışan personeli vardır. Merkezde hareket ücretli ofis personelinin oluşan bir çekirdek bürokrasiye sahiptir. Bunların

⁷⁴ Marc Michaelson, 1994, s.549.

hepsi proje yönetimi, idare, finansman ve koordinasyon departmanlarında çalışmaktadır. Ağaç dikim programı hariç tüm projeler için idare, proje görevlisi- proje yönetim yardımcısı- destek personeli şeklinde örgütlenmiştir. Proje görevlisi projenin tüm gelişim aşamalarını takip eder. Planlama aşamasında temel hedeflerin, stratejilerin ve faaliyetlerin formüle edilmesini içeren proje tasarımı, plan onaylandıktan sonra da projenin uygulanmasından ve periyodik değerlendirmelerin yapılmasından sorumludur. Proje yönetim yardımcısı projenin tüm boyutlarında proje görevlisine yardım eder. Destek personeli projelerin uygulanmasında ve değerlendirilmesinde kilit rol oynar.⁷⁵

Ağaç dikim programının yapısı farklıdır. Proje görevlisi- proje görevli yardımcısı-bölgesel denetçiler-denetçiler- ağaç bakım grupları- tanıtımcılar- mini danışmanlar-fidanlık katılımcıları. Tabanda bilgi dağıtımı tanıtımcılar tarafından yapılmaktadır ve bunlar aynı zamanda fidanlık gruplarının üyeleridirler. Çevrenin karşı karşıya olduğu tehditlere dikkat çeker ve muhtemel bir çözüm olarak ağaçlandırmayı önerirler. İlgili gösteren yurttaşlar mini danışmanlara yönlendirilirler ve grup kurmalarına destek olunur. Fidanlık grupları merkezdeki denetçiler tarafından gözlenir. Denetçiler gruplara ilişkin verilerin toplanmasından, grup üyelerinin ve saha personelinin eğitiminden, kadınlar tarafından yapılan işlere mali karşılığın verilmesinden sorumludurlar. Denetçiler ise proje görevlisi ve yardımcısı ile yakından iş birliği halinde çalışan bölgesel denetçiler tarafından denetlenmektedir.⁷⁶

İdare, kurul, yönetim komitesi ile sekreteryadan oluşmakta ve hareketin merkez ofisinin ve projelerinin yönetiminden sorumludur. İlave olarak bağış yapan destekçiler ve topluluk ilişkilerini de yürütür. Finans departmanı, hareketin fon ve varlıklarının yönetiminden sorumludur. Donörler tarafından harekete bağışlanan tüm fonlar için yıllık denetim raporları hazırlar. Koordinasyon ofisi ise örgütün vizyonunu devam ettirmek, yeni projeler tasarlamak, öneriler getirmek, mevcut projeleri takip etmek, mali ve proje raporlarını hazırlamak, personeli yönetmek, kurul ve yıllık toplantı gündemlerini oluşturmak ve uluslararası ilişkileri yürütmekten sorumludur.⁷⁷

Yerelde üyeler âdemi merkezîyetçi küçük gruplar halinde seferber edilmektedir. Bu iki düzey arasındaki baği sahada görevli çalışanların meydana getirdiği büyük bir kadro kurmaktadır. Harekete katılım için tüm sorumluluk tabanda yer almıştır. Çevre sorunları ve bunların çözüm yolları ile ilgili ilk bilgi yayma faaliyetinden sonra, yerel halk hareketin saha personeli ile veya başvuru için ofisi ile temas kurarak inisiyatif almalıdır. Süreçteki her aşamada eylemler zorlayıcı değildir ve yereldir. İki temel örgütsel nitelik, yerel düzeyde esneklik ve gönüllü bir grup oluşumu olmuştur: Hareketin hiçbir katı kuralı veya çalışma prosedürü yoktur. Katılımcılara genel rehberlik vermek üzere geniş ve esnek bir dizi kılavuz ilke geliştirmiştir. Örneğin, ağaç dikiminde etkinliğin artırılması için on adım kuralı geliştirilmiştir:⁷⁸

1. Hareketin merkez ve saha personeli toplulukları ağaç dikiminin önemi hususunda bilgilendirir.
2. Saha personeli grupların oluşumunu kolaylaştırır ve teşvik eder.
3. Gruplar hareketin merkezine kayıt yaptırır.
4. Gruplar kendi fidanlık alanlarını hazırlarlar.
5. Gruplar merkeze aylık raporlar gönderirler.
6. Gruplar kendi topluluklarına fidanların dağıtım için hazır olduğunu duyurur ve ağaç dikim çukurları kazmak isteyenleri davet ederler.
7. Çukurlar grup üyeleri tarafından kontrol edilir.
8. Fidanlar sadece çukurları uygun bir şekilde açanlara dağıtılır.

⁷⁵ Wangari Maathai, 2006, s. 55-56.

⁷⁶ Wangari Maathai, 2006, s. 56-57

⁷⁷ Wangari Maathai, 2006, s. 57-58.

⁷⁸ Wangari Maathai, 2006, s. 41.

9. Hayatta kalan fidanların grup üyeleri tarafından kontrolü ve ilk onayı merkeze gönderilir.
10. Hayatta kalan fidanların ikinci denetimi yapılır ve bilgiler merkeze gönderilir. Eğer kabul edilebilirse hareket fidanları satın alır.

İlk beş adım fidanlıkların kurulması diğer beş adım ise işletilmesiyle ilgilidir. On adım kuralının yerel düzeyde etkinliğini artırmak için kurallar yerel dile çevrilmiştir. Günlük faaliyetler, dahil olan topluluk etrafında gerçekleşir. Bilgi yayma döneminde, ilgilenen insanlar bir grup oluşturmak için teşvik edilir. Bununla birlikte, gruplar hiçbir zorlama olmadan serbestçe kurulur. Bu, grubun uyum ve sürekliliği için mutlak bir gerekliliktir. Kenya'da kadınlar genellikle gruplar oluştururlar ve bu başlangıçta bir hareketin kurulmasında bazı işleri azaltır. Yukarıda belirtildiği gibi hareketin felsefesi kendi kendine yardım etmektir. Kenyalı kadınlar görev üslendikçe yerel düzeyde oluşturulan gruplarda çalışırlar. Böylesi dayanışma grupları yaygın ve yerleşik olduğundan yeni gruplar oluşturmak veya mevcutları kullanmak bir sorun teşkil etmez.

Hareketin merkezinde, 1991'de 40 ofis personeli ve yaklaşık 750 saha personeli vardı.⁷⁹ Bu kapsamlı bürokrasi uluslararası finansman kaynaklarının titiz şartlarının gerektirdiği bir durumdu. Yeşil Kuşak Hareketi gibi yerel çevreci ve kalkınmacı hareketler için geniş kaynaklar mevcuttur, ancak bu sıkı hesap verilebilirlik şartına bağlıdır. Görüldüğü gibi hareket bu ihtiyaçları karşılamak için kendi bürokrasisini kurmuştur. Saha personelinin yeni gruplara eğitim verme ve yerel düzeyde faaliyetlerin izlenmesine yönelik ikili sorumlulukları vardır. Yerel düzeyde işler kayıt tutma ve saha ziyaretleri gibi bir dizi işlemle kolaylaştırılır, gerçekleştirilir ve gözetlenir. Her ay doldurulması ve ofise gönderilmesi zorunlu bir formlar ve raporlar kitapçığı bulunmaktadır. Bu formların doğruluğu düzenli saha ziyaretleri (örneğin, emin olmak için bildirilen hayatta kalan ağaç sayısının) yaparak saha çalışanları tarafından değerlendirilir. Esasen, bürokrasi hem hareketin çalışmalarını kolaylaştırmak ve hem de hesap verilebilirliği sürdürmek için hizmet sunar.

Özetle merkez personeli ve yerel hareket üyeleri/aktivistler çok farklı fakat tamamlayıcı roller oynarlar. Politika ve eşgüdüm merkezden yapılırken bu politikalar âdemi merkeziyetçi, esnek ve yerel kontrole dayalı bir felsefeyi içerir. Raporlama gibi belirli genel kurallar takip edilmelidir, fakat her yerel grubun spesifik faaliyetleri yerel düzeyde geliştirilir, örgütlenir ve uygulanır. Bu yüzden hareket oldukça biçimsel, üç katmanlı bir organizasyon yapısıyla nitelendirilir: merkezi bir koordinasyon ofisi, küçük gruplar şeklinde organize olmuş yerel üyelikler ve bu ikisi arasında bağlantı kuran irtibat kadrosu.

Hareketin merkez karargâhı Kenya'da Nairobi'de bulunurken biri Kuzey Amerika'yı kapsayan ve Washington, DC.; diğeri de Avrupa'yı kapsayan ve İngiltere Londra'da bulunan iki uydu ofisi mevcuttur.

Hareketin Finansmanı

Hareket faaliyetlerini örgüte gelir yaratıcı bir unsur olarak görmemiştir ve tüm operasyonlarında çeşitli donörlere dayanmıştır. Finansman süreci kuruluşundan bu yana değişmiştir. İlk başta Envirocare şirketi kurucusu tarafından finanse edilmiştir. "Harambee toprağını koruyalım" kampanyalarında ilk başta bir veya iki ağaca sponsor olan kişilerden destek almış, daha sonra Mobil Oil Kenya şirketinden fon sağlamıştır. Hareket özellikle İskandinav ülkelerinden finansal destek almıştır. Danimarka Kalkınmakta olan Ülkeler Gönüllüler Fonu, Stockholm Ruhu Vakfı ve Kanada Konsoloslugu, Kenya Ulusal Kadın Konseyi ağaçlandırma kampanyalarına destek olmuştur. Hareketin genişlemesi ve taban topluluklara ulaşması için BM Kadınlar Fonu 1982 yılında ağaç dikme projesine büyük yardımlar yapmıştır. Avusturya, Almanya, ABD, Japonya, Norveç gibi ülkelerdeki kişi ve kuruluşlar spesifik ağaç dikme kampanyalarına fon sağlamayı tercih ederken, bazıları da hareketin altyapı ihtiyaçlarına fon sağlamıştır. Örneğin Nairobi Kilimani'deki merkez ofisin ve Langata'daki eğitim merkezinin satın alınmasına fon sağlamışlardır.

⁷⁹ Marc Michaelson, 1994, s.549.

Bu merkezler açılmadan önce hareket altı yıl koordinatörün evindeki daracık mekândan hizmet vermiştir. Bunun sebebi hareketin başkentteki Uhuru Parkını koruma mücadelesi vermesi nedeniyle hükümet dairelerinden sürülmesiydi.⁸⁰ Yine bazı kuruluşlar da hizmet binalarının teşrifati ve yenilenmesi, hareketin yayınlarının basılması, Naked Earth belgeselinin çekilmesi için fon sağlamıştır. Son dönemde ağaç dikiminin yanı sıra çevre eğitimi ve gıda güvenliği, yurttaş eğitimi ve Pan-Afrika Eğitim Çalıştaylarına da farklı donörler destek olmuşlardır. Bu donörlerin katkısı hareketin ayakta kalmasını sağlamıştır. Kenya hükümeti ise ilk başlarda kısmi destek ve mekân verdiği harekete 1994-2003 arasında engel çıkarmaktan başka bir şey yapmamıştır.⁸¹ Hareket hesap verebilirlik açısından yıllık bilançosunu raporlarına yansıtmıştır.⁸² Örneğin 2011 yılında 2.85 milyon dolar gelir, 2.63 milyon dolar harcama yapılmıştır. Ağaç dikimine harcanan para ise 1.28 milyon dolardır.⁸³

Hareketin Strateji ve Taktikleri

Hareket başlangıcından itibaren bilinçli bir şekilde çatışmacı olmayan bir strateji benimsemiş ve uygulamıştır. Örneğin, ilk başta bir orman koruma mevzuatı çıkarılmasını değil, ağaçlandırma yapılmasını bir taktik olarak kullanmıştır. Strateji, taktik ve başarıları tartışırken Michaelson, örgüt tarihinin iki farklı aşaması arasında bir ayrım yapmanın faydalı olacağını belirtir.⁸⁴ Ağaç dikimi ve eğitim faaliyetlerinin temel yönelim olduğu 1977-1988 yılları arasını kapsayan ilk aşama ve hareketin hükümet otoritesine meydan okumaya başladığı ve politize olduğu 1989 sonrasını kapsayan ikinci aşama. İlk aşama, hareketin genişlemesi için elverişli bir strateji sağlamıştır. Basit görünür ve tekrarlanabilir olmaları nedeniyle bu faaliyetler etkili olmuştur. Ağaç dikimi düşük teknoloji gerektiren bir faaliyet: gerekli beceriler ve eğitim dışardan uzmanlar olmadan yerel olarak gerçekleştirilebilir. Tohumlar yerel düzeyde mevcut ve bakım işlemleri kaynak değil emek yoğun olduğundan pahalı da değildir. Buna ek olarak, para ve ağaçlar gibi katılımcılar tarafından doğrudan elde edilen faydalar kendi kendine yardım bileşeninden yoksun olan diğer toplumsal hareket türlerinin yakasını bırakmayan bedavacılık sorununu ortadan kaldırmaktadır.

Merkezi koordinasyon, rehberlik ve gözetim ile tamamlanan merkezi olmayan karar alma ve eylem örgütsel yapısı da önemli bir strateji bileşeni olmuştur. Merkezi kontrol ve kararlılık yüksek düzeyde merkezi denetim ve esnek olmayan yapı kurulmak istenseydi bu kadar fazla üye sayısına erişilemezdi. Ademi merkezîyetçi yapısı kırsal alanda maksimum katılıma imkân vermiş ve üyelerine kontrolün kendilerinde ve güçlü oldukları hissini vermiştir.⁸⁵

Eğitim gibi stratejik bir bileşeni ölçmek zor ama bilincin artırılması için çok önemlidir. Üyelerin yerel etkinliklerin taşıdığı anlamların farkında olmaması mümkündür. Hareket katılımcılarını çevre koruma hakkında eğiterek bir tür müşterek sorumluluk hissi ve bilinci yaratmıştır. Bilgi güçtür. Bu durumda, çevresel know-how, insan ve çevre şartlarını iyileştirmek için eş zamanlı olarak uygulanmıştır. Üstelik katılımcılar doğrudan kısa vadeli faydalar elde edip komşuları da bunları gördüğünden bu strateji, kendi kendini devam ettirici ve doğal olarak genişleticidir ve uzun vadede hareketin büyüme ve yoğunlaşma imkânını artırmıştır.

Örgütsel genişlemeye destek olan ve bir anlamda harekete devamlılık boyutu katan bir diğer strateji dış dünya ile olan bağlardır. Özellikle baskıcı ülkelerde faaliyet gösteren sosyal hareketler için uluslararası kuruluşlar ve medya

⁸⁰ Nixon, 2011, s. 309. 23.nolu dipnot. 23. 1989'da rejim, Maathai'nin hayati bir yeşil alan, eğlence ve siyasi toplantılar için bir merkez olarak New York'taki Central Park'a ve Londra'daki Hyde Park'a benzettiği Nairobi'deki Uhuru Park'ın bazı kısımlarına sürekli olarak el koyuyor ve özelleştiriyordu. Maathai, iktidar partisinin yeni parti merkezi için altmış katlı bir gökdelen ve Uhuru Park'ta bir medya merkezi inşa edeceğini öğrendiğinde, mücadeleye katıldı. Yeşil Kuşak aktivistleri, aldatıcı bir şekilde muhteşem ulusal kalkınma ikonografisi altında rejimin kamu arazilerini özelleştirme çabalarını püskürtmek için başarılı bir harekete öncülük etti. Rejim, Maathai'yi onları bu şekilde aşağıladığı için affetmeyecekti.

⁸¹ Wangari Maathai, 2006, s. 61-62.

⁸² Kaynakçada belirtilen, 2003, 2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011 yıllık faaliyet raporları oldukça ayrıntılıdır.

⁸³ The Green Belt Movement, *Annual Report*, 2011, s. 12.

⁸⁴ Marc Michaelson, 1994, s.550-552

⁸⁵ Marc Michaelson, 1994, s. 550-552.

bağlantıları önemlidir. Yeşil kuşak hareketi yüksek düzeyde uluslararası görünürlük kazanmış ve geniş bir dizi ikili ve çok taraflı finansman kaynaklarına erişmesini bilmiştir. Tüm dünyadan bireysel küçük katkılar sağlamanın yanı sıra Norveç Uluslararası Kalkınma Ajansı, Danimarka Gönüllüler Fonu, Afrika Kalkınma Vakfı (ABD) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Fonundan hibeler de almıştır. Bu kaynaklar kısa vadede altyapı kapasitelerinin artırılması yanı sıra hükümetin baskılarına karşı koruma da sağlamıştır. Yeşil Kuşak Hareketi ve Maathai'nin çalışmaları devlet tarafından ezilemeyecek kadar dünyaca ün kazanmıştır.

Hareketin Karşılaştığı Engeller

Maathai hareketin karşılaştığı engellemeleri üç grup altında değerlendirmektedir:⁸⁶

Hükümette: İşlerini tehdit etmesin diye hareketi inkâr etme, düşman görme ve iş birliği yapmama ve topluma karşı sorumsuz davranma. Örneğin çiftçilerin yanlış teknikler kullanması ve emek, kaynak ve zaman israfına yol açmasına karışmama. Hatta ülkenin 1978-2002 arasındaki diktatörü Daniel arap Moi bir keresinde “kadınların küçük beyinleri ilerlememizi yavaşlattı” diye açıklamada bulunmuş, hareketin mensuplarını “dollar” diye aşağılamaya çalışmıştır. Ülkenin kaynaklarını küçük bir azınlık eliyle yağmalayan Moi rejimi, “Maathai'yi büyümenin, kalkınmanın ve ilerlemenin düşmanı olarak karalamış, iktidardaki kabal tüm söylemleri yüksek hızlı yağmasını maskelemek için kullanmıştır.”⁸⁷ 1985'te rejim kadın hareketi ile yeşil hareketin birbirlerinden ayrılmasını bile talep etmiştir.

Toplumda: Toplumun çevre korumanın kendinin değil sadece devletin görevi olduğunu düşünmesi, bazıları yapıyor diye çevre koruma etkinliklerine katılmama düşüncesi, bazılarının kısa vadeli düşünmesi ve dikilen ağaçların bakımını ihmal etmesi nedeniyle emek, kaynak ve zaman kaybı artı donör raporlarına yansıyacak projelerin zamanında yetiştirilememesi. Bazılarının da tedricen gerçekleşen çevresel bozulmanın ve çevrenin ihmal edilmesinin uzun vadeli sonuçlarının hala farkına varmaması.

Merkezde: Sahadaki ve merkezdeki personelin eğitiminde yetersizlik, özgüven, tecrübe, açıklık ve sadakat eksikliği, profesyonel davranamama ve on adım kuralının bile sahtekârlığı önleyememesi.

Hareketin Başarıları

Maathai, hareketin başarılarını 12 başlık altında tartışmaktadır:⁸⁸

1. Kırsal ağaçlandırma ve yeniden ağaçlandırma: Besin, yakacak ve gıda kaynağı olacak 51 milyon ağaç dikmiştir.
2. Hareket içinde istihdam yaratılması: 2.600 kişiye iş imkânı yaratmıştır.
3. Çevrenin önemine ilişkin farkındalık yaratma: Çevre eğitimi okul müfredatına girmiş, 3.000 okulda ağaçlıklar kurulmuştur.
4. Kişilerin ve toplulukların güçlendirilmesi: Topluluk ve bireylerin hak, yetenek, beceri ve özgüvenlerini geliştirmiştir.
5. Topluluk seferberliği: Sadece toplulukları değil öğrencileri ve çeşitli kurumları da çevresel bozulmaya karşı harekete geçirmiştir.
6. Bir esin kaynağı: Yerelde çeşitli yerel çevreci gruplara, gençlere, üniversite öğrencilerine ve hareketin kendi personeline müstesna bir konum hissi vermiştir.

⁸⁶ Wangari Maathai, 2006, s. 175-179.

⁸⁷ Rob Nixon, 2011, s. 134.

⁸⁸ Wangari Maathai, 2006, s. 63-75.

7. Yerel bitki ve gıda kaynaklarının biyolojik çeşitliliğin korunması ihtiyacına yönelik farkındalık yaratma: Kolay para kazandıran egzotik bitkileri değil, yerli biyolojik çeşitliliği teşvik etmiştir.
8. İyileştirilmiş bir kadın imajı: Hareketin başarıları aynı zamanda Kenyalı kadınların başarıları olmuş, kadınların yaratıcılığını ve liderlik yeteneklerini ortaya çıkarmıştır.
9. Arttırılmış savunma, destek ve ağ etkinlikleri: Tek parti diktatörlüğünde doğal kaynakların kötü yönetimine, ormanların, açık alanların ve parkların özelleştirilmesine grup ve topluluk kimlikleri oluşturarak karşı koymuştur.
10. Topluluklar içinde tarımsal araçların sayısının arttırılması: Toplulukların kullanabileceği, tarım aletlerinin sayısını arttırmıştır.
11. Yeşil Kuşak Hareketinin belgelenmesi ve tanınması: Ulusal ve uluslararası düzeyde filimler, kitaplar, makaleler ve onlarca ödülle hareketin tanınmasını sağlamıştır.
12. Hareketin hayatta kalması: Daniel arap Moi gibi yöneticilerin çöküşünü iştiaqla beklediği hareketin tüm tehdit ve şiddete rağmen ayakta kalmasını sağlamıştır.

Birçok bakımdan, Yeşil Kuşak Hareketi başarılarla dolu bir 35 yıl geçirmiştir. Örgütün saha faaliyetlerini yakından izlemesi yeni kaç ağaç dikildiğini ve bunlardan kaçının hayatta kaldığını tespate yönelik kayıtlar hareketin gelişimini izleme olanağı vermiştir. Hareket günümüze kadar 51 milyondan fazla ağaç dikmiş ve bunların %70'i hayatta kalmıştır. On binlerce kadın ağaç bakım işleriyle meşgul olmuş, insanlar zamanla ağaçların toprak erozyonunu ve verimlilik kaybını önlediğini öğrenmişler, toprak verimliliği kaybı, zayıf hasat ve açlık arasındaki bağlantıyı fark etmeye başlamışlardır.

Bu başarı için kritik nokta ağaç yetiştirme ve gelir yaratma gibi hareketin kısa vadeli hedeflerinin somut yapısıydı. Bu faaliyetlerden kaynaklanan faydalar (artan gelir ve ağaç ürünleri) derhal hasat edilmiştir: Üyelerin katılımı ve ilgisi katlanarak artmış, faaliyetlerinin ve gelişiminin görünürlüğü katılımcı sayısını arttırmış, hareketin genişlemesini hızlandırmıştır. Paydaşlar ve başkaları tarafından gözlem ve söylenti yoluyla hareketin çalışmaları yayılarak genişlemiştir. Komşu insanlar ağaçların büyüdüğünü görmüş ve kendi gruplarını oluşturmuşlardır. İş basit ve kolaylıkla taklit edilebilir hale getirilmiştir.

Eğitim kampanyalarının etkinliğini ölçmek ve değerlendirmek çok daha zordur. Bu tür "güçlendirme" ve "öz saygı" gibi nitel faydaları ölçmek de aynı şekilde zordur. Açıkçası güçlendirme açısından son derece başarılı ağaç dikme kampanyasının önemli tali etkileri olmuştur. Eğitim faaliyetleri istatistiklere dökülebilmekle beraber toplumsal dönüşümün kalbinde yatan faaliyetler bu "bilinç yaratma" faaliyetleridir. Örgütün büyümesi ve tanıtım kampanyaları çevre sorunlarına ilişkin büyük bir farkındalık yaratmıştır. "Eğitim" ve "güçlendirme" kampanyalarının gerçek etkileri toplumsal ve politik alana yansımıştır.

Örgütün hızla muazzam bir şekilde büyümesi kısmen çalışma ve vizyonu ile uluslararası beğeni kazanan Maathai'nin meşhur olmasından kaynaklanmıştır. Maathai hemen her yıl birkaç çevreci örgütten ödül alarak hareketini uluslararası arenada tanıtmıştır. Ama belki en önemli başarısı tüm dünyadaki diğer çevre örgütleri ile ilişkiler kurulması olmuştur. Bu uluslararası ağlar ve görünürlük örgüt tarihinin bir sonraki aşaması boyunca hareketi ve kurucusunu korumuştur. Maathai ilerleyen yıllarda eylemlerinden dolayı hükümeti eleştirmeye başladığında kendisi zulme maruz kalamayacak kadar meşhur, hareket de yasaklanamayacak kadar güçlüymiş bulunuyordu.

Hareket çevrenin korunmasına ilişkin diğer Afrika ülkelerinde de farkındalık yaratmıştır.⁸⁹ Bu çerçevede 1990'larda örgütün gündemindeki en önemli değişiklik başarılı kurumsal çerçevesini diğer Afrika ülkelerine yaymak olmuştur.

⁸⁹ Wangari Maathai, 2006, s. 67.

1986'da Çeşitli Afrika ülkelerinin katılımıyla Pan-Afrika Yeşil Kuşak Hareketi Ağı kurulmuştur. Kenya Yeşil Kuşak Hareketi kara Afrika kıtasına yayılmaya başlamıştır. Afrika ülkelerinden pek çok kişi hareketin toplum güçlendirme ve çevre koruma yaklaşımını benimsemiştir. Bugüne kadar Tanzanya, Uganda, Malawi, Lesotho, Etiyopya ve Zimbabwe'de başarılı girişimler gerçekleştirilmiştir.

Strateji Değişikliği: Politizasyon ve Uluslararasılaşma

Hareket sadece ormansızlaşmaya, toprak gaspına ve tarımın orman alanlarına tecavüzüne karşı bir strateji izlememiş, siyasi tutukluların salıverilmesi, çok partili politika ve demokratik alanın genişletilmesi yönünde de mücadele vermiştir. Hatta toprak, çevre, bireysel ve çevresel haklar konusunda yeni anayasanın hazırlanmasına da katkıda bulunmuştur.⁹⁰ Maathai ve hareketinin ikinci on yılı yine bir çatışmasızlık stratejisi üzerine kuruluydu. Hareket politika dışı kalmayı ve tarafsızlığı ilke edinmişti. Ancak bu dönemde çok partili hayat, demokrasi, insan ve kadın hakları talepleriyle hükümete karşı politik olarak alenen muhalefete başlıyordu. Çevre hareketi demokrasi mücadelesinin ayrılmaz bir parçası haline geliyordu. Hükümetin 60 gökdelen projesi ve Nairobi kent merkezine 30 feet yüksekliğinde Başkan Moi'nin heykelinin dikilmemesi için hükümet otoritesine meydan okuyarak politik arenaya girdi.⁹¹ Hükümet baskısına karşı çevreci grupları ve davasına fon sağlayanları seferber ederek uluslararası lobi faaliyeti başlattı. Bu yurtiçinde istediği sonucu almak üzere bir toplumsal hareket aktörü tarafından manipule edilen uluslararası politik müttefikleri harekete geçirmenin mükemmel bir örneğiydi.⁹² Uluslararası destek grupları Kenya hükümetine baskı yaptı ve Maathai bu uzun ve yalnız seferi nihayetinde zaferle taçlandırdı. Politik protestonun etkinliğini gösterdi. Ancak bu politik zafer harekete pahalıya mal oldu. Hareket kendisine tahsis edilmiş olan hükümet dairelerini boşaltmaya zorlanırken merkezde ve yerelde baskıya ve tecride maruz kaldı. Üyelerden bir kısmı ayrılmaya zorlandı. Maathai kişisel eylemlerinin hareket üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için uzlaşa aradı. Organizasyon ve Maathai sonraki faaliyetlerini daha çok politik reform ve insan hakları üzerine yürüttü ve çok partili demokrasi kampanyasının en büyük aktörlerinden birisi oldu. 1990 Ocak ayında tutuklandı ve uluslararası baskılar sonucu serbest bırakıldı. Martta siyasi tutuklular için bir grup kadının düzenlediği açlık grevine katıldı. Polis barışçıl gösteriye şiddetle müdahale etti ve Maathai ciddi bir biçimde yaralandı. Hastaneye kaldırıldı, bir günlük bilinç kaybı yaşadı. Acımasız polis müdahalesi muhalif partiler ve Batılı diplomatik misyonlar tarafından kınandı. 1992 yılı boyunca Maathai muhalefeti birleştirmeye çalıştı. 1993 yılında sayısız ölüm tehdidi ve tekrarlanan gözdağı ve tehditler karşısında 2 ayı saklanarak geçirdi. 1994-1998 yılları arasında başkent Nairobi'deki büyük bir kent ormanı konut projeleri için 64 farklı şirkete gizlice tahsis edilmişti. Ancak 1995 yılında yerel sakinlerin muhalefeti ormanda konut inşa projesinin rafa kaldırılmasını sağlamıştı. 1998 yılına gelindiğinde, Moi rejimi ağaç dikmeyi muharrik, kışkırtıcı bir sivil itaatsizlik eylemi olarak görmeye başlamıştı. O yıl, Yeşil Kuşak Hareketi ile devlet gücü arasındaki hesaplaşma, 2.500 dönümlük Karura Kent Ormanı üzerinde doruğa ulaştı. Rejimin kamu ormanını, Nairobi için yeşil bir akciğeri ve dört nehir için kritik bir havza alanını kestiği söylentisi yayıldı. Temizlenmiş, el konulmuş arazi, kabine bakanlarına ve üzerine golf sahaları, oteller ve kapalı siteler gibi lüks projeler inşa etmeyi planlayan başkanlık ahabplarına ucuza satılıyordu. Ellerinde yağmalanan ormanı yeniden dikmeye başladıkları meşe fidanlarından başka bir şey olmayan Maathai ve takipçileri, pangalar, sopalar ve kırbaçlar kullanan rejim muhafızlarının saldırısına uğradı. Maathai'nin kafası bir panga darbesiyle kana bulandı; protestocular tutuklandı ve hapsedildi.⁹³ Uluslararası baskılar hükümeti tekrar yola getirdi. Sonraki süreçte hükümetin haksız her eylemine medya ve mahkemeler yoluyla anında cevap verdi. Kenya'nın çok partili hayata geçiş dönemindeki aşırı politizasyon sürecinde hareketin temel hedef ve stratejileri büyük ölçüde değişmedi. Hareket kalkınma odaklı bir örgüt imajını korurken, diğer ulusal ve uluslararası örgütleri koruyan yasalarla korundu. Liderinin hükümeti eleştirmeye başlaması rejimin örgütü takibe almasına sebep oldu. Bu dönemde işler yürüdü, ama örgütün hızlı

⁹⁰ The Green Belt Movement, Community Forest Climate Initiatives, 2011, s. 5.

⁹¹ Obi, Cyril I., "Environmental Movements in Sub-Saharan Africa; A Political Ecology of Power and Conflict", Civil Society and Social Movements Programme Paper Number 15 United Nations Research Institute for Social Development, 2005, s.14.

⁹² Marc Michaelson, 1994, s.554-555.

⁹³ Rob Nixon, 2011, s. 135.

genişlemesi durdu. Örgütün pek çok üyesi Maathai'nin aleni politik muhalefeti döneminde ayrıldı. Örgüt yurtiçinde durgunluk dönemine girdi ve çabalarını tabanını korumaya yöneltti. Kenya'da çok partili hayata geçilmesinden sonra hareket daha geniş olanaklara kavuştu.

Özetle, Yeşil Kuşak Çevresel Adalet Hareketi hem maddi hem de sembolik başarılar elde etti. Maddi olarak "toprağı demirlemeye, gölge ve yakacak odun üretmeye ve su havzalarını yenilemeye yardımcı olurken" 100 binden fazla kadına istihdam sağladı, binlerce yerel ağaç fidanlığı yarattı 50 milyondan fazla ağaç dikti ve sembolik olarak da dünya çapında yeniden ormanlaştırma hareketlerine esin kaynağı oldu.⁹⁴ Ramachandra Guha'nın protestodan ziyade yeniden inşaaya önem vererek "çevresel bozulmaya karşı mücadeleler" ile "çevresel yenilenme mücadeleleri" olarak adlandırdığı şey arasındaki boşluğu başarıyla kapattı.⁹⁵ Hareket kendi kendine yardım etmek üzere yerel toplulukları güçlendirerek Kenya'yı ve insanlarını sosyal, ekonomik, kültürel ve çevresel alanlarda dönüştürmeye hizmet etti. Mikro düzeyde hem somut (artan gelirleri ve ağaçlar) ve hem de soyut (güçlendirme, kendine güven, toplumsal bilinç) faydaları gerçekleştirdi. Makro düzeyde, bir dizi çevreci örgüt hareketi takip etti ve ekolojik bozulmanın kritik bir konu olarak yaygın kabul görmesini sağladı. Maathai'nin ölümünden sonra hareketin yaşayıp yaşamayacağına ilişkin çeşitli şüpheler doğdu ancak web sayfasındaki bilgilere göre hareket etkinliğini derinleştirerek ve yayarak sürdürmektedir. Hareket 2006 yılında UNEP'in bir milyar ağaç kampanyasına esin kaynağı oldu. Kurdukları Wangari Maathai Vakfıyla Afrika iklim hareketinin önemli bir bileşeni, kadın güçlendirme faaliyetlerinin, gençlik, ağaç dikme, su hasadı, kritik su havzalarının restorasyonu, Afrika iklim ve COP zirvelerine aktif katılım çalışmalarının ve "Bir'in gücü" olarak adlandırdıkları Wangari'nin politik mirasına yaslanarak çevresel adalet hareketinin güçlü bir sütunu olmaya devam ediyor.

Sonuç

Yeşil Kuşak Hareketi, yoksulların yaşamının ormana, ormanın da yoksulların yaşamına bağlı olduğu yoksul bir ülkedeki bir çevreci hareketin, ağaç dikme faaliyetlerini organize etme işinin yavaş (çevresel) şiddete ve hızlı şiddete (diktatörlük baskısına) karşı bir politik direniş hareketine dönüşmesinin hikâyesidir. Çevre ve kadın haklarını birleştiren hareket dünyadaki emsallerine göre baskıcı bir rejim altında ağ, finansman ve kurumsallaşma açısından etkin bir hareket olarak gelişmiştir. Hareket, çevre üzerinden devlet ve erkek egemenliğine meydan okuyan kırsal kadınların acil ihtiyaçlarına çözümler getirebilen bir harekete dönüşmüş, basit bir ağaç dikme etkinliği ülkede diktatörlüğe karşı kadın, insan hakları ve demokrasi mücadelesinin temel unsuru haline gelmiştir. Ağaç dikimi yoluyla farkındalık, bilinç ve güçlendirme üzerine odaklanmıştır. Önceleri yarattığı ekonomik ve sosyal destek hükümetin kalkınma söylemiyle birebir uyumlu hareket etmiştir. Daha sonra yurtiçinde kazandığı ivme uluslararası himaye ile birleşince hareketin taktik repertuarı muazzam bir şekilde genişlemiştir.

Araştırmamızın da ortaya koyduğu gibi, bir dizi strateji Yeşil Kuşak Hareketinin gelişmesini ve kurumsallaşmasını sağlamıştır. Birincisi, hareket baskıcı koşullar altında doğmasına imkân veren çatışmacı olmayan bir toplumsal değişim felsefesini benimsemiştir. İkincisi, makro düzeyde (Kenya Ulusal Kadın Konseyi himayesinde kuruluş) ve mikro-düzye (yerel kadın grupları) gibi mevcut örgütlerden yararlanılmıştır. Üçüncüsü diğer eylemcilerle kişilerarası iletişim Maathai'nin doğal karizmatik liderlik yeteneklerini etkilemiş ve daha da güçlendirmiştir. Dördüncü olarak, uluslararası bağlantıları (kamu ve özel kurumlar ile) çeşitli kaynaklardan sağlanan finansman ve kapsamlı tanıtım imkânı hareketi güvence altına almış ve böylece hızlı örgütsel genişleme ve gelişme sağlanmıştır. Daha sonra, bu bağlantılar Maathai'nin aleni muhalefetine ve eleştirilerine yönelebilecek potansiyel ciddi hükümet müdahale ve cezalandırmalarından hareketi korumuştur. Beşincisi merkezde güçlü liderlik ve yerelde esneklik dengeli bir organizasyon yapısı oluşturmuştur. Altıncısı, basit, görünür ve tekrarlanabilir etkinliklere dayalı kısa ve uzun vadeli hedeflerin net bir şekilde ifade edilmesi değişim için uygun ve ulaşılabilir bir vizyon ve strateji sağlamıştır. Bu

⁹⁴ Rob Nixon, 2011, s. 129.

⁹⁵ Ramachandra Guha, 2000, s.104.

faktörlerin her biri yoksulların çevreciliğinin en meşhur örneklerinden biri olan Yeşil Kuşak Hareketinin gelişimi ve varlığını koruması için kritik bir rol oynamış, yoksul kadınların ormansızlaşmaya karşı mücadelesi dünyadaki çevresel yenilenme mücadelelerinin sembollerinden birini yaratmıştır. Yeşil Kuşak Hareketi yoksulların çevreciliğinin bölüşüm adaletinden ve insan hakları mücadelesinden ayrılmayacağı konusunda ısrar ederek, Kenya'nın otoriter yönetimine karşı geniş bir siyasi ittifak kurmaktan daha fazlasını yapmıştır. Baskıcı yönetimlere karşı kadınların öncülük ettiği çevre mücadelelerinin demokrasi, insan hakları ve özgürleşme mücadelesi olduğunu göstermiştir.

Yazarın/Yazarların Katkı Düzeyi/Düzeyleri: Birinci Yazar %100.

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Author Contributions: The article has a single author, 100%.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Kaynakça

Anguelovski, Isabelle ve Martinez-Alier, Joan, "The 'environmentalism of the poor' revisited: Territory and place in disconnected global struggles", *Ecological Economics*, 2014, 102, 167–176.

Arsel, Murat, Bengi Akbulut ve Fikret Adaman, "Environmentalism of the malcontent: anatomy of an anti-coal power plant struggle in Turkey", *Journal of Peasant Studies*, 2015, 42 (2), 371-395.

Beck, Ulrich, *Risk Society. Towards a New Modernity*, Sage, London, 1992.

Breton, Mary Joy, *Women Pioneers for the Environment*, Northeastern, 1998.

Bullard, Robert D., *Dumping in Dixie: Race, Class, and Environmental Quality*. Westview Press, Boulder, 1990.

The Green Belt Movement, (CFCI, 2011), *Community Forest Climate Initiatives*, 2011.

....., (GBM, 2011), Annual Report 2011.

....., (GBM, 2010), Annual Report 2010.

....., (GBM, 2009), Annual Report 2009.

....., (GBM, 2008), Annual Report 2008.

....., (GBM, 2007), Annual Report 2007.

....., (GBM, 2006), Annual Report 2006.

....., (GBM, 2003), Annual Report 2003.

Dauvergne, Peter, *Environmentalism of the rich*, The MIT Press, Cambridge, MA, 2016.

Guha, Ramachandra, *Environmentalism: a Global History*, Longman, New York, 2000.

Guha, Ramachandra, *The Unquiet Woods: Ecological Change and Peasant Resistance in the Himalaya*, Oxford University Press, Delhi, 1989.

Guha, Ramachandra ve Joan Martínez Alier, *Varieties of Environmentalism: Essays North and South*, Earthscan, New York, 1997.

Ronald Inglehart "The Silent Revolution in Europe: intergenerational change in post-industrial societies", *American Political Science Review*, 1971, 65, 991-1017.

Maathai, Wangari, *The Green Belt Movement: Sharing the Approach and the Experience*, Lantern Books. New York, 2006.

-----, *Unbowed: A Memoir*, Alfred A. Knopf, New York, 2008.

-----, *The Challenge for Africa*, Pantheon, New York, 2009.

- , *Replenishing the Earth: Spiritual Values for Healing Ourselves and the World*, Doubleday Image. New York, 2010.
- , "Foresters without diplomas." Ms. 1 (1991, Mart/Nisan), 74–75.
- , "Kenya's Green Belt Movement." *The Unesco Courier*, 1992, (Mart), 23–25.
- Martínez-Alier, Joan, *Land, Water, Air and Freedom The Making of World Movements for Environmental Justice*, Edward Elgar, Cheltenham, 2023.
- Martínez-Alier, Joan, *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*, Edward Elgar, Massachusetts, 2002.
- Martínez-Alier, Joan, "Commentary: the environment as a luxury good or "too poor to be green", *Ecological Economics*, 1995,13, 1–10.
- Martínez-Alier, Joan, Leah Temper, Daniela Del Bene ve Arnim Scheidel, "Is there a global environmental justice movement?", *The Journal of Peasant Studies*, 2016, 43 (3),731-755.
- McMichael, Philip, *Development and Social Change: A Global Perspective*, Pine Forge Press. California, 2008.
- Merton, Lisa ve Alan Dater, *Taking Root: The Vision of Wangari Maathai*. Film.: Marlboro Productions, Marlboro, VT, 2008.
- Michaelson, Marc, "Wangari Maathai and Kenya's Green Belt Movement: Exploring the Evolution and Potentialities of Consensus Movement Mobilization", *Social Problems*, 1994, 41, (4), 540–561.
- Muthuki, Janet, "Challenging Patriarchal Structures: Wangari Maathai and the Green Belt Movement in Kenya", *Agenda: Empowering Women for Gender Equity*, 2006, 69, 82-91.
- Namulundah, Florence, *Wangari Maathai: Visionary, Environmental Leader, Political Activist*.; Lantern Books, New York, 2014.
- Nixon, Rob, *Slow Violence, Gender, and the Environmentalism of the Poor*, Harvard University Press, Cambridge, 2011.
- Obi, Cyril I., "Environmental Movements in Sub-Saharan Africa; A Political Ecology of Power and Conflict", Civil Society and Social Movements Programme Paper Number 15 United Nations Research Institute for Social Development, 2005.
- Robbins, Paul, *Political Ecology*, Blackwell, Oxford, 2012.
- Roopnarian, Usha, "Citizens of the Environment," *Agenda*, 1999, No. 40, Citizenship, 75-78.
- Villamayor-Tomas, Sergio ve Roldan Muradian (der.) *The Barcelona School of Ecological Economics and Political Ecology A Companion in Honour of Joan Martínez-Alier*, Springer Nature, Cham, Switzerland, 2023.
- www.greenbeltmovement.com
- www.takingrootfilm.com

ChronAfrica

La géostratégie de la Russie en Afrique centrale CEMAC

Abdoulaziz Oumarou¹

Résumé

Avec la chute de l'Union soviétique, la Russie s'impose au début des années 2000 en élaborant une approche en direction des pays africains. Elle met en œuvre sa stratégie de partenariat « amitié-solidarité » avec les pays de l'Afrique subsaharienne. Avec l'arrivée au pouvoir du président Vladimir Poutine, émerge une nouvelle coopération entre la Russie et le continent africain. L'espace de l'Afrique subsaharienne en général, en particulier les pays de la Communauté économique et monétaire de l'Afrique centrale (CEMAC), devient un enjeu géostratégique et géoéconomique à la reconstruction de la puissance de la Russie. Alors, Moscou s'est engagé à conquérir l'espace africain avec les autres puissances. Les enjeux stratégiques de la Russie dans l'espace de la Communauté Économique et monétaire de l'Afrique centrale (CEMAC) se construisent à l'aide des courants théoriques comme le réalisme classique et transnationalisme. Ainsi, la présence de la Russie dans la zone CEMAC est visible par l'activité diplomatique-militaire et aussi par les acteurs économiques et humanitaires qui contribuent à construire sa puissance dans la sous-région CEMAC.

Mots clés: puissance, Stratégie, Géostratégie, géoéconomique, CEMAC

Russia's geostrategy in Central Africa CEMAC

Abstract

Born from the collapse of the Soviet Union, Russia emerged in the early 2000s with a strategy for African countries. It implements its "friendship-solidarity" partnership strategy with the countries of sub-Saharan Africa. With the coming to power of President Vladimir Putin, new cooperation between Russia and the African continent has emerged. The sub-Saharan African space in general, in particular the countries of the Central African Economic and Monetary Community (CEMAC), is becoming a geostrategic and geo-economic issue for the reconstruction of Russia's power. So, Moscow is committed to conquering the African space with other powers. Thus, the challenges of Russia's strategy in the area of the Economic and Monetary Community of Central Africa (CEMAC), the better its power strategy is constructed in the CEMAC zone using theoretical currents such as classical realism and transnationalism. Thus, Russia's presence in the

¹Relations Internationales et Etudes Stratégique, Chercheur Indépendant. Directeur de Institut Formation Professionnelle Hakima, Maroua/Cameroun

Auteur correspondant: Abdoulaziz Oumarou **E-mail:** aoumar814@gmail.com
Reçu (Received): 07.04.2024 **Accepté (Accepted):** 13.09.2024 **Publié (Published):** 30.09.2024

Copyright © 2024 The Author(s). This is an open-access article under the [Creative Commons Attribution License \(CC BY\)](#) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

CEMAC zone is visible through diplomatic-military activity and also by the economic and social actors who contribute to building its power in this zone of Africa.

Keywords: Power, Strategy, Geostrategy, Geoeconomic, CEMAC

Introduction

Les relations entre les pays africains et la Russie ont commencé avant la révolution russe de 1917. Pendant cette période, la Russie a accueilli plusieurs activistes et révolutionnaires du continent pour une formation en politique¹. Au moment de la guerre froide, la Russie soutient les mouvements indépendantistes de certains pays africains contre les puissances coloniales². L'effondrement du bloc soviétique a coupé pratiquement tous les liens diplomatiques et les missions commerciales avec la fermeture de neuf ambassades et de trois consulats³. Les missions commerciales et les centres culturels furent fermés en Afrique subsaharienne⁴. En 1991, la Russie apparaît sur la scène internationale comme le remplaçant de l'Union soviétique avec une nouvelle vision du monde⁵. Ainsi, Moscou redéfinit sa politique étrangère en direction des différentes régions du monde et aussi revoir sa stratégie et son intérêt dans un monde multipolaire⁶. Avec une croissance économique retrouvée, la Russie réactive sa politique africaine au début des années 2000. Ainsi, la coopération entre la Fédération de la Russie et les pays de la zone CEMAC ne cesse de s'accélérer depuis le début des années 2000. En 2014, la Russie renforce sa coopération avec les pays de la CEMAC.

Moscou a pour ambition de rehausser sa place dans le monde multipolaire. Alors, elle va prendre part active à la résolution de conflits internationaux, notamment les conflits militaires, en respectant la suprématie du droit international⁷. De ce fait, la présence diplomatique de la Russie dans la Communauté économique et Monétaire de l'Afrique centrale se renforce au début des années 2000, s'inscrit dans la logique de la quête de puissance sur cette zone. Aussi, cette présence est observable à travers les enjeux géopolitiques, géoéconomiques⁸ et géostratégiques⁹ de la Russie. De ce fait, la question principale est la suivante : quelle est la stratégie mise en œuvre par la Russie en Afrique centrale CEMAC ? À partir de la question centrale, nous avons l'hypothèse principale : dans sa construction stratégique en zone CEMAC, la Russie met en œuvre sa politique de puissance à travers des enjeux géostratégiques. - Dans la mise en œuvre de sa stratégie en zone CEMAC, la Russie met en œuvre sa politique de puissance à travers des enjeux géoéconomiques. Avec une approche analytique enrichie par un cadre méthodologique¹⁰ et

¹ Djenabou Cisse, « Russie partenariats en Afrique son principal marché d'exportation d'armement », 2023, www.croixdeguerre-valeurmilitaire.fr, consulte le 27 février 2024.

² Djenabou Cisse 2023.

³ Burkina Faso, Guinée équatoriale, Lesotho, Liberia, Niger, Sao-Tomé-et-Principe, Togo, Somali et Sierra Leone, les consulats : Mozambique, Angola et Madagascar, selon Alexandra Arkhangelskaya, 2013

⁴ Susanne M. Birgersson, Alexander V. Kozhemiakin, Roger E. Kanet et Madeleine Tchmichkian, « La politique russe en Afrique : désengagement ou coopération ? », *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 1996, vol. 27, n°3. p. 145-168

⁵ Pierre Binette, et Jacques Lévesque, « La Russie à la recherche d'un nouveau système international et d'une nouvelle politique extérieure », *Revue québécoise de science politique*, 1993, (24), p.45

⁶ Pierre Binette, et Jacques Lévesque, 1993, p.45

⁷ Isabelle Facon, « La nouvelle stratégie de sécurité nationale de la Fédération de Russie, présentation analytique », *fondation pour la recherche stratégique*, 2016, (05), p.3

⁸ La géoéconomie est l'analyse des stratégies d'ordre économique notamment commerciale développer par la Russie pour protéger son économie nationale où conquérir d'autres marchés dans un espace donné. Selon

⁹ La géostratégie qui est « la méthode de l'action politique dans un espace » consiste à montrer cette action des puissances de la Russie dans l'espace CEMAC. Selon Pascal Lorot, « La géoéconomie, nouvelle grammaire de rivalités internationale », *AFRI*, 2000, v.1 p.114

¹⁰ Le recours aux techniques de collecte de données (recherche documentaire, entretien) et la méthode de l'interaction stratégique

théorique¹¹. Cet article met en lumière les enjeux géostratégiques et géoéconomiques de la Russie en zone CEMAC pour marquer de son empreinte la scène africaine.

Pour bien combler son retard sur la Chine en Afrique subsaharienne et dans l'espace CEMAC, Moscou a pour ambition de retrouver sa place dans la zone CEMAC en mobilisant des instruments des relations internationales dont elle dispose. Il est nécessaire d'analyser les instruments et les stratégies déployés par la Russie. Aussi, il est question de présenter les enjeux géostratégiques (1) et géoéconomiques (2) pour accroître son influence dans la zone CEMAC.

1. Les enjeux géostratégiques de la Russie en Afrique

Après la chute de l'Union soviétique, apparaît la Russie qui va porter les aspirations de cette union dans un nouveau monde et participer à la résolution des affaires mondiales¹². La Russie élabore une politique étrangère multidimensionnelle mobilisant non seulement des instruments concurrentiels comme ses ressources énergétiques, mais aussi son industrie d'armement. Dans le cadre de sa diplomatie multidirectionnelle sur la scène internationale, Moscou voit ;

« Le monde contemporain traverse de profonds changements dont l'essence est la formation d'un système international polycentrique. » La structure des relations internationales continue de se complexifier. Le processus de mondialisation entraîne la formation de nouveaux centres d'influence économique et politique¹³. »

Les années 2000, est marquée par le retour de la Russie en Afrique subsaharienne. L'Union Soviétique était très active en Afrique ainsi que la Fédération de Russie sous la conduite du président Vladimir Poutine va mettre en œuvre sa stratégie de coopération avec les pays africains sur les instruments diplomatiques et militaires¹⁴. Pour défendre et faire la promotion des intérêts nationaux, la Russie dans sa politique de puissance fait appel au diplomate et au soldat¹⁵. Ces derniers s'occupent de la conduite de la politique africaine de la Russie, autrement dit, ils agissent au nom de la Russie dans la zone CEMAC.

La stratégie diplomatique et sécuritaire de la Russie en Afrique subsaharienne et dans les pays de la sous-région CEMAC repose sur le pilier diplomatique et militaire. Aujourd'hui, il est clair que *« la diplomatie russe exprime de manière pragmatique l'intérêt national russe, comme le suggère le réalisme classique, mais elle reflète également la quête du respect international et défend une identité nationale russe distincte, dimension négligée par une approche purement réaliste¹⁶. »*

En effet, l'intérêt national de la Russie en Afrique et dans les membres de la CEMAC a pour ambition de renforcer sa coopération sécuritaire et diplomatique pour préserver sa grandeur sur la scène internationale¹⁷. Pour la Russie, le statut de puissance est lié à la sécurité et à la diplomatie¹⁸.

¹¹ En accord avec Bertrand Badie pour qui *« les paradigmes ne s'entre-tuent pas, mais s'enrichissent »*, nous nous avons opté pour le réalisme et le transnationalisme

¹² Romain Yakemtchouk, *La politique étrangère de la Russie*, L'Harmattan, Paris, 2008, p.1

¹³ Réseau voltaire, « Le concept de politique étrangère de la fédération de Russie 2016 », 2016, <https://www.voltairenet.org/article202039.html>, visité le 12/09/2023.

¹⁴ Isabelle Facon, « La politique extérieure de la Russie de Poutine : acquis, difficultés et contraintes », *Fondation pour la Recherche Stratégique*, 2013, www.afri-ct.org, consulté le 19/01/2023.

¹⁵ Guillaume Devin, *Sociologie des relations internationales*, la Découverte, Paris, 2013, p. 37.

¹⁶ Charles E. Ziegler, « Diplomacy », *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy*, 2018, p.134.

¹⁷ Lynch Allen C., « The Realism of Russia's Foreign Policy », *Europe-Asia Studies*, 2011, 53(1), p.8.

¹⁸ Mario Telo, « Relations internationales. Une perspective européenne », Bruxelles, troisième édition *Institut d'études européennes*, 2013, p. 51.

Dans cet article, nous analysons dans un premier temps sa stratégie diplomatique (1.1) et dans un second temps l'offensive militaire et sécuritaire (1.2).

1.1. La stratégie diplomatique de la Russie

La politique étrangère de la Russie repose sur le concept de la sécurité nationale, en ce qui concerne les acteurs de la mise en œuvre de cette politique cherchent à surmonter les défis auxquels la Russie est confrontée dans le monde contemporain¹⁹. Depuis la dislocation de l'URSS en 1991, la Russie s'est affirmée comme un nouvel acteur sur la scène internationale²⁰. Dès lors, les liens diplomatiques entre la Russie et les pays africains furent difficilement maintenus au cours de la dissolution du bloc soviétique et le chaos des années 1990. Les pays membres de la CEMAC ont une place de choix dans la politique extérieure de la Russie.

La présence de la Russie dans la zone CEMAC résulte de la volonté politique et stratégique orchestrée par le président Vladimir Poutine²¹ en direction de l'Afrique, notamment les visites de haut niveau. Les ministres des Affaires étrangères de la Fédération de Russie (MAEFR) ont multiplié leurs échanges²² avec leurs homologues africains. La Russie met en œuvre des stratégies et des instruments diplomatiques au niveau bilatéral et multilatéral dans la zone CEMAC. Par ailleurs, cette stratégie russe vise à limiter la politique de la France dans la zone CEMAC par sa diplomatie bilatérale (1.1.1) et multilatérale (1.1.2).

1.1.1. Le cadre bilatéral de la diplomatie russe en zone CEMAC

La Russie a renforcé ses relations diplomatiques avec de nombreux pays africains. Alors, elle dispose de 40 représentations et missions diplomatiques²³ sur l'ensemble du continent, car, elle accueille 35 missions diplomatiques de pays africains²⁴. Ces représentations diplomatiques vont permettre à la Russie de mettre en œuvre sa stratégie de puissance dans l'espace africain tout en utilisant son réseau diplomatique pour renforcer les accords de coopération bilatérale et les visites officielles²⁵. La Russie s'appuie aussi sur ses membres du gouvernement et les hommes d'affaires pour se créer une visibilité dans la zone. Les ministres russes ont effectué les visites dans les pays membres de la CEMAC afin de consolider les liens entre la Russie et les pays membres de la CEMAC. La contre-offensive russe repose sur le renforcement des liens de solidarité et l'entraide entre les deux parties. La Russie fait de sa contre-offensive bilatérale, une arme pour contenir les puissances occidentales, et séduire les élites de la CEMAC tout en préservant ses intérêts nationaux dans la zone CEMAC.

Dans sa stratégie africaine, la Russie a défini ses objectifs géopolitiques et géostratégiques en Afrique²⁶. Les acteurs étatiques et les acteurs économiques russes jouent un rôle important dans la mise en œuvre de cette stratégie en Afrique subsaharienne et dans la zone CEMAC. Le vice-ministre des Affaires étrangères Mikhaïl Bogdanov est l'envoyé spécial du président russe pour l'Afrique. Il s'est rendu entre 2013-2019 plus de 50 fois en Afrique²⁷ et

¹⁹ Bobo Lo, « Vladimir Poutine et la politique étrangère russe : entre aventurisme et réalisme ? », *Russie.Nei. Visions*, 2018, (108), p.12.

²⁰ Bobo Lo, « Vladimir Poutine et la politique étrangère russe : entre aventurisme et réalisme ? », p.12

²¹ Laurent Rucker, « La politique étrangère russe. À l'Ouest, du nouveau ! », *Le Courrier des pays de l'Est*, 2003, 8(1038), p. 24.

²² Alexandra Arkangelskaya, « Le retour de Moscou en Afrique subsaharienne ? entre héritage soviétique, multilatéralisme et activisme politique », 2013, op.cit., p. 61-74.

²³ Alexandra Arkangelskaya, « Le retour de Moscou en Afrique subsaharienne ? entre héritage soviétique, multilatéralisme et activisme politique », 2013, p. 61-74.

²⁴ Dossier de presse, « 2ème sommet Russie-Afrique », voir le site www.prc.cm, consulté le 25 /12 / 2023

²⁵ Alexandra Arkangelskaya, 2013, p.68.

²⁶ Olga Kulkova, « La Russie se retourne vers l'Afrique : quelles perspectives ? », *Club Valdai*, 2018, disponible sur www.ru.valdaiclub.com, consulté le 26/01/2023.

²⁷ Olga Kulkova, « La Russie se retourne vers l'Afrique : quelles perspectives ? », *Club Valdai*, 2018, disponible sur www.ru.valdaiclub.com, consulté le 26/01/2023.

dans les États de la zone CEMAC et les hommes d'affaires des secteurs énergétiques, gaziers et de l'industrie d'armement ont effectué plusieurs visites dans ladite zone. Ainsi, les membres du gouvernement russe ont opté pour la visite de hauts niveaux dans cette sous-région CEMAC pour accroître son rayonnement international tout en limitant la diplomatie « proactive » de la France dans la zone.

Ces visites renforcent les cadres des accords de coopération bilatérale entre la Russie et les pays membres de la CEMAC, et préparent des feuilles de route pour l'évolution de futures relations bilatérales avec les pays de la zone CEMAC. Ces visites servent aussi à consolider les cadres des partenariats économique et stratégique que la Fédération de Russie entretient avec les pays membres de la CEMAC.

1.1.2. La stratégie multilatérale de la Russie

Le réengagement de la Russie s'inscrit dans la reprise des relations multilatérales, à travers une stratégie multidimensionnelle de la Russie pour comprendre les relations interétatiques²⁸. La stratégie multilatérale est aussi une forme de diplomatie qui implique plus de deux acteurs. La diplomatie multilatérale est une méthode par laquelle les États, par l'intermédiaire des agents dédiés, entretiennent des relations mutuelles, collaborent entre eux et effectuent des transactions politiques, économiques et juridiques²⁹. Le président russe soutient le multilatéralisme dans son ensemble. De ce fait, Laurent Rucker affirme que, dans le cas de la Russie, « *le multilatéralisme n'est pas une fin en soi, mais un instrument devant lui permettre de conserver un statut ou de retrouver de l'influence, voire de (redevenir) un pôle d'influence. Le multilatéralisme au service de la multipolarité* »³⁰. Pour la Russie, le monde multipolaire actuel se déplace vers les émergents.

La Russie utilise les plateformes multilatérales, comme les Nations unies, pour promouvoir ses intérêts en Afrique et renforcer ses alliances. Pour bien limiter l'ambition de l'Occident dans le cadre multilatéral. Ainsi, la Russie accorde une place primordiale à la diplomatie multilatérale, notamment l'Union africaine et autres structures multilatérales comme les BRICS et l'OMC.

La Russie cherche à renforcer son statut de grande puissance au sein des Nations unies où chaque pays égale une voix. D'où l'intérêt de la Fédération de la Russie de se rapprocher de l'Afrique. « *L'Afrique qui compte 54 pays maintenant est une force importante [...] parce que l'Afrique fait un peu plus du tiers des membres de l'Assemblée générale des Nations Unies* »³¹. En effet, la Russie cherche par les voix des États africains à se positionner sur la scène internationale et aussi à échapper aux sanctions de l'Occident.

La stratégie multilatérale russe en zone CEMAC, constitue un enjeu de géostratégie pour limiter la diplomatie multilatérale usitée par la France. Toutefois, la Russie fait de son statut de membre permanent de conseil de sécurité des Nations Unies comme une ressource stratégique pour préserver ses intérêts à travers le Conseil de sécurité qui lui confère le plein pouvoir dans sa reconquête des pays membres de la CEMAC face aux autres puissances notamment la France. Par son statut au sein du conseil de sécurité, la Russie a une marge de manœuvre suffisante pour influencer la politique des autres pays émergents et rallier à la cause des pays de la CEMAC³². Par ailleurs, la

²⁸ Jean-Pierre Arrignon, « La Russie et le multilatéralisme », *géopolitika*, rotary mag n° 780, <https://blogjparrignon.net/asc2i/la-russie-et-le-multilateralisme-2/>, 2018, consulté le 26/01/2023.

²⁹ J. P. Muldoon Jr, « Introduction », in J. P. Muldoon *e.a.* (ed.), *Multilateral Diplomacy and the United Nations Today*, New York, Routledge, 2018, cité par Pierre Colautti, 2021, « *perspective historique de la diplomatie multilatérale* », p.24

³⁰ Laurent Rucker, « La politique étrangère russe : A l'Ouest, du nouveau ! », La Documentation française, *Le Courrier des pays de l'Est*, 2003, p.26.

³¹ Marie Pannetier, « la Turquie en Afrique, une stratégie globale », *Instituts Français d'Etudes Anatoliennes, séminaire Turquie contemporaine*, 2013, p. 15

³² Fabrice Noah Noah, « La Russie dans le « Grand jeu » en Afrique Centrale : entre continuités et ruptures stratégiques », in *Revue Dialectique des intelligences*, 2019, (06) , Premier semestre, p.3

Russie utilise parfois son droit veto au sein conseil de sécurité des Nations Unies pour bloquer des résolutions qui pourraient nuire à certains pays africains. Le cas de la République Centrafricaine peut servir d'exemple du poids de la Russie à l'ONU demandant de faire une exception à l'embargo prohibant l'exportation d'armes et soutenir la zone CEMAC dans la lutte contre l'insécurité. La Russie dans sa stratégie multilatérale a besoin de soutien diplomatique des Etats africains pour sauvegarder ses intérêts dans les organismes multilatéraux et internationaux, notamment les Nations unies.

En somme, la Russie utilise sa diplomatie multilatérale à travers certaines organisations comme l'Organisation des Nations Unies. D'après Serguei Lavrov : « *la coopération dans le cadre du groupe [BRICS] est un élément important de la formation d'un ordre mondial polycentrique, plus juste et plus démocratique, un exemple éloquent du renforcement des tendances multilatérales et collectives dans les affaires internationales*³³ ».

Pour bien endiguer la diplomatie multidirectionnelle de l'Occident, la Russie a développé une nouvelle stratégie multilatérale avec une participation active aux réunions des organisations sous régionales, régionales (UA) et aussi dans les activités de défense et de sécurité dans la zone CEMAC. Moscou prend part active aux enjeux sécuritaires des pays de la zone CEMAC.

1.2. L'offensive militaire et sécuritaire

La Russie dans sa coopération militaire et sécuritaire entretient des liens forts avec plusieurs pays du continent, dont les pays africains sont les principaux clients de la Russie en matière d'équipements militaires et de vente d'armes. La Russie a remplacé l'Union soviétique en Afrique dans les marchés des armements et cette présence s'est fait discrète³⁴.

Le président Vladimir Poutine relance le complexe militaro-industriel russe à son arrivée au pouvoir, à travers la création de Rosoboronexport le 4 novembre 2004, comme une agence gouvernementale qui contrôle les importations et exportations de la Russie vers les marchés internationaux des armements³⁵.

L'offensive de la Russie à la diplomatie militaire de l'Occident en zone CEMAC, commence dans les années 2000 avec les accords de coopération militaire et sécuritaire, étant donné que l'industrie militaire russe a connu une progression dans les recherches et développement et aussi une augmentation sur le plan financier politique³⁶. Dès 2005, les dirigeants politiques russes mettent en place des moyens pour relancer les industries militaires par la création d'autres filiales de groupes industriels. Pour Moscou, l'objectif est de restaurer la présence dans le marché international. Malgré la crise financière de 2008-2009, la Russie augmente sa production d'armement sur le marché mondial³⁷.

Le développement de l'industrie militaire amène le président russe à adopter une nouvelle politique sécurité nationale. Cette politique précise ses natures et ses vocations. C'est un

« Document fondamental de planification stratégique, définissant les intérêts nationaux et les priorités nationales stratégiques de la Fédération de Russie, les objectifs et mesures en politique intérieure et extérieure visant au renforcement de la sécurité nationale... au développement durable du pays à long terme »³⁸.

³³ Eleftheris Vigne, 2018, p.41

³⁴ Agatha Verdebout, « Ventes d'armes russes en Afrique : les effets contrariés des sanctions occidentales », 2023, Note d'analyse du GRIP, p.11

³⁵ Agatha Verdebout, « Ventes d'armes russes en Afrique : les effets contrariés des sanctions occidentales », 2023.

³⁶ Isabelle Facon, « Industrie d'armement russe : une situation paradoxale », *Géoéconomie*, 2011, 2(57), p. 61.

³⁷ Isabelle Facon, « Industrie d'armement russe : une situation paradoxale », *Géoéconomie*, 2011, 2(57) , p. 61.

³⁸ Isabelle Facon, « La nouvelle stratégie de sécurité nationale de la Fédération de Russie, présentation analytique », 2016, p.2

C'est « une base pour la formation et la réalisation de la politique de l'État pour ce qui concerne la sauvegarde de la sécurité nationale ³⁹ ». Cette politique englobe non seulement la stratégie militaire et diplomatique de la Russie. ⁴⁰ Elle va permettre à la Russie non seulement de retrouver sa place sur la scène internationale, tout en préservant ses intérêts nationaux face aux autres acteurs, notamment la Chine qui est devenue exportatrice des équipements militaires et des matériels de guerre.

La politique militaire et sécuritaire de la Russie dans les pays membres de la CEMAC est visible à travers les actions de forces de défenses et de sécurité de faire voir sa capacité dans la zone malgré la présence de la France et les autres pays émergents. Grâce à l'innovation dans l'industrie militaire, la Fédération de Russie a conclu avec les Etats de la zone CEMAC les accords de coopération militaire et sécuritaire. Alors, examinons dans un premier temps la stratégie militaire (1.2.1) et dans un second temps sa politique sécuritaire (1.2.2).

1.2.1. La stratégie militaire russe

Depuis 2014, Moscou a accentué sa présence en Afrique subsaharienne, joignant les autres puissances dans la course aux marchés ⁴¹ de la zone CEMAC en pleine mutation en raison la crise centrafricaine, la lutte contre les terrorismes (Boko Haram et les autres groupes) et la piraterie maritime. Pour atteindre ses objectifs géoéconomiques et politiques dans la sous-région, la Russie renforce sa coopération militaro-technique avec la zone CEMAC. Pour bien limiter la stratégie militaire française basée sur la formation et la vente. La Russie dans sa coopération avec la zone CEMAC se base sur la formation, le conseil et la fourniture d'armes, des pièces de recharges et des produits spéciaux.

Les principaux axes de cette coopération militaire entre la Fédération de Russie ⁴² et les pays membres de la CEMAC sont :

- L'échange de renseignement et d'information militaire,
- Renforcer sa présence dans la lutte contre le terrorisme et la piraterie maritime ;
- La formation de qualification des troupes (des forces)
- L'encadrement de l'enseignement militaire, de la médecine militaire, de la topographie militaire, de l'hydrographie militaire ;
- le partage de l'expérience dans le domaine du maintien de la paix et d'interaction dans les opérations du maintien de la paix sous l'égide de l'Organisation des Nations Unies ;
- Renforcer la collaboration dans le cadre des activités de la recherche et du sauvetage en mer ⁴³ ;

³⁹ Isabelle Facon. p.2

⁴⁰ Isabelle Facon, « La nouvelle stratégie de sécurité nationale de la Fédération de Russie, présentation analytique », 2016, op.cit. p.2

⁴¹ Sergey Sukhankin, « Sociétés militaires privées russes en Afrique subsaharienne : atouts, limites, conséquences ? », *Russie.Neivision*, 2020, (120), p.1

⁴² Tenant compte du développement des relations amicales existant entre les Etats de la CEMAC et la Fédération de Russie se base sur les principes de souveraineté, d'égalité, de respect mutuel des intérêts et de non intervention dans les affaires intérieures et les deux parties développent des relations entre les parties favorise l'amélioration de la compréhension mutuelle et de la confiance entre les Etats de la CEMAC et la Fédération de Russie. Ainsi, le but du présent accord est le développement de la coopération militaire entre les deux parties. Les deux parties coopèrent dans le domaine militaire conformément à la législation des Etats de deux parties aux principes universellement reconnus, aux normes du droit international et aux accords internationaux, dont les Etats de la CEMAC et la Fédération de Russie.

⁴³ Pour plus de détails voir <https://economie.gouv.cg/sites/default/files/D%20n%C2%B0202142%20du%2021%20janvier%202021.pdf> , consulté le 10/09/2023.

Agatha Verdebout, « Ventes d'armes russes en Afrique : les effets contrariés des sanctions occidentales », 2023, p.13.

Agatha Verdebout, 2023, p.13.

de combats et hélicoptères⁴⁷. Pour le marché de l'Afrique en général et dans les pays membres de la CEMAC en particulier, la Russie est le premier vendeur d'armes sur les périodes 2014-2018 et 2009-2018⁴⁸. Pour cette période, Moscou a eu des nouveaux clients dans la région (+2) et est devenue le principal fournisseur d'armes sur le marché de l'Afrique subsaharienne⁴⁹. Entre 2014-2018, au moins 13 pays africains ont acheté les armes et autres matériels militaires à la Russie, notamment quatre pays membres de la CEMAC (Cameroun, Congo-Brazzaville, Guinée Équatoriale et Tchad et Gabon) figurent parmi les clients de la Russie.

La Russie a signé les accords de livraisons d'armes aux pays membres de la CEMAC. En 2018, Moscou a fourni un hélicoptère de transport Mi-8 MT/Mi-172 à la Guinée Équatoriale et deux batteries de missiles antiaériens-S1⁵⁰, pour la RCA grâce à un accord de défense signé à Moscou en 2018⁵¹, la Russie livre des matériels militaires pour les forces armées centrafricaines (FACA) constituent des fusils d'assauts, des mitrailleuses, des lance-roquettes RPG, et des armes antiaériennes⁵². Ainsi, la société russe Rosoboronexport a conclu un accord avec l'Union Africaine pour renforcer les capacités des forces africaines de maintien de la paix⁵³. Moscou met en œuvre sa stratégie sécuritaire pour devancer la France dans les différents théâtres stratégiques de la CEMAC.

1.2.2. La stratégie sécuritaire russe

La coopération sécuritaire entre la Russie et les pays africains se renforce avec⁵⁴ les sanctions de l'occident. La présence militaire russe dans la zone CEMAC est souvent justifiée par les enjeux géostratégiques et la multiplication de foyer de tension dans la sous-région⁵⁵. Pour marquer sa présence et sauvegarder ses intérêts dans les pays membres de la CEMAC, prenons le cas de la présence des instructeurs militaires de Moscou en République Centrafricaine. Cette logique aide la Russie à préserver sa puissance militaire dans le monde et la défendre de ses intérêts nationaux⁵⁶. Néanmoins les intérêts géostratégiques et géopolitiques encourageant une implantation des sociétés paramilitaires russes qui ont une influence considérable dans la stratégie sécuritaire de Moscou⁵⁷. Dans cette optique, les propos du Président russe en 2009 confirment l'ambition de son pays en Afrique : « *La Russie constate sans jalousie que d'autres pays ont noué des liens en Afrique, mais elle entend bien défendre ses intérêts qui se font vis-à-vis des autres puissances en présence* »⁵⁸. Mais la Russie définit ses intérêts dans les pays membres de la CEMAC en fonction des puissances occidentales présentes dans cette zone, notamment la France.

Dans sa stratégie sécuritaire, la Russie s'appuie sur les sociétés militaires et de sécurité privées (SMSP), proches du pouvoir. Ces sociétés privées permettent à la Russie d'intervenir dans la zone CEMAC, souvent au détriment des intérêts de puissances occidentales⁵⁹ (France et États-Unis) à l'instar du groupe Wagner et les autres groupes qui

⁴⁷ Trade Registre SIPRI, Institut

⁴⁸ Eleftheris Vigne, « Le retour militaire de la Russie en Afrique subsaharienne : quels fondements ? », *Éclairage du GRIP*, 2019, p.1

⁴⁹ Plus de détails voir, <https://www.universalis.fr/classification/histoire/histoire-par-regions-et-pays/histoire-de-l-afrique/histoire-de-l-afrique-subsaharienne/> visite le 27/12/2023

⁵⁰ Arnaud Kalika, « Le grand retour de la Russie en Afrique ? » *Russie.Nei. Visions*, 2019, (114), p.8.

⁵¹ Euronews, « La Russie et la Centrafrique signent un accord militaire », 22 août 2018, <https://fr.euronews.com/2018/08/22/la-russie-et-la-centrafrique-signe-un-accord-militaire>, consulté le 2 octobre 2023.

⁵² Eleftheris Vigne, « *Le retour militaire de la Russie en Afrique subsaharienne : quels fondements ?* », 2019, p.3.

⁵³ Amadine Dousoulie, « Le retour de la Russie en Afrique subsaharienne : sécurité et défense au service de la politique étrangère de Vladimir Poutine », 2019, p.27.

⁵⁴ Eleftheris Vigne, 2019, p. 6.

⁵⁵ Aline Leboeuf, « La compétition stratégique en Afrique. Approches militaires américaine, chinoise et russe », 2019, p.49

⁵⁶ Décret présidentiel n°24, 10 janvier 2000 sur le concept de sécurité nationale de la Fédération de Russie, vise à définir les intérêts stratégiques de la Russie et à déterminer les mesures de politique intérieure et extérieure, nécessaires pour garantir sa sécurité et son développement à long terme

⁵⁷ Alexandra Arkangelskaya, 2013, p.61-63.

⁵⁸ Alexandra Arkangelskaya, 2013, p.68.

⁵⁹ Malcom Pinel, « Les sociétés militaires privées russes en Afrique : vers un nouveau modèle d'intervention ? », *revue défense nationale*, 2022,

ont pour objectif de soutenir des dirigeants africains isolés de la scène internationale et assurer aussi une fonction de combat⁶⁰. En effet, la présence de ces groupes dans la zone CEMAC est due à l'insécurité dans certains pays de la CEMAC et pour finalité de sécuriser l'investissement russe dans la sous-région, notamment le secteur gazier et minier.

2. L'offensive socio-économique russe

La dynamique économique de la Russie en Afrique subsaharienne s'inscrit dans une nouvelle offensive enclenchée sur l'Afrique par le président Vladimir Poutine⁶¹. Ces dernières années, Moscou a lancé des initiatives pour consolider sa puissance face à l'Occident dans les instances économiques, financières et commerciales du continent⁶². Loin d'être en marge de cette dynamique, la Russie imprime de plus en plus son empreinte à travers les différents types de stratégies (économique, socio-culturel et humanitaire). Aujourd'hui, quelques pays de la CEMAC sont dans la galaxie russe. Ces initiatives prouvent l'intérêt croissant de Moscou pour la sous-région CEMAC où les grandes puissances se livrent à une véritable guerre géoéconomique et géostratégique hautement concurrentielle⁶³. Dans ce cadre la Russie cherche à accroître ses échanges commerciaux et sa stratégie communicationnelle⁶⁴ avec les pays membres de la CEMAC.

Les entreprises multinationales de la Russie montrent plus d'engagement sur les terrains que les Françaises usent de leur diplomatie économique et de l'intelligence économique⁶⁵. Moscou se base sur sa nouvelle offensive économique dans les secteurs énergétiques et minières (2.1) ainsi que le secteur sociohumanitaire pour influencer la politique turque dans la sous-région (2.2).

2.1. La stratégie économique de la Russie : les multinationales russes à la conquête de la zone CEMAC

Dans sa politique africaine, la Russie fait de sa diplomatie économique, un moyen de renforcer sa présence dans les pays africains et internationalise ces firmes multinationales dans le secteur des hydrocarbures. Déploie sa « diplomatie de l'énergie » en Afrique et dans les pays membres de la CEMAC. Cette diplomatie redonne à la Russie sa place dans le monde à travers ses entreprises et son rayonnement économique et politique⁶⁶. Malgré la concurrence des entreprises de la France et la Chine, ces dernières années, les économies d'Afrique connaissent une forte croissance. Les entreprises russes renforcent de leur présence dans la zone CEMAC.

Pour faire face à la concurrence de puissances occidentales notamment la France dans les pays membres de la CEMAC, la Russie a un avantage compétitif sur l'Occident dans la construction de nucléaire civile et le secteur du diamant pour conquérir le marché de la sous-région dans les secteurs des hydrocarbures (2.1.1.) et des mines (2.1.2.).

2(847), p. 99.

⁶⁰ Arnaud Kalika, « Le grand retour de la Russie en Afrique ? », 2019, op.cit. p. 22.

⁶¹ Abdou Diaw, « Afrique : la grande offensive russe », 2019, www.seneplus.com, consulté le 05/02/2023.

⁶² Abdou Diaw, « Afrique : la grande offensive russe », 2019.

⁶³ Alain Fogue Tedom, *Enjeux géostratégique et conflits politiques en Afrique Noire*, Paris, l'Harmattan, Paris, 2008, p. 418

⁶⁴ Ali Laïdi, « L'intelligence économique russe sous Poutine », *Études internationales*, 2009, 40(4), p. 631–646.

⁶⁵ Martre Henri, définit l'intelligence économique comme l'ensemble des actions coordonnées de recherche, de traitement, de distribution et d'exploitation de l'information utile par les acteurs économiques. Toutes ces actions sont menées légalement dans les meilleures conditions de qualité, de délais et de coût. L'entreprise doit mettre au service de cette capacité nouvelle tous les moyens dont elle dispose pour saisir des opportunités ou détecter des menaces. Pour le député français Bernard Carayon, dans le rapport au premier ministre 2006 intitulé « A armes égales » la définit comme : « l'ensemble des techniques de recherche et de protection de l'information essentiellement économique, technologique et commerciale utilisées en vue de préserver ou de conquérir des marchés ». Voir Martre Henri, « *Intelligence économique et stratégie des entreprises* », Rapport du Commissariat général du plan, Paris, La Documentation française.

⁶⁶ Isabelle Facon, « La politique extérieure de la Russie de Poutine : acquis, difficultés et contraintes » 2013, p. 553

2.1.1. Les secteurs hydrocarbures : stratégies d'implantation russe en zone CEMAC

La Russie doit accroître sa présence dans le secteur énergétique en Afrique et dans les pays membres de la CEMAC. Les motivations des entreprises russes sont d'ordre économique, commercial et stratégique. La production de la zone CEMAC est faible et l'exploitation est attrayante pour les firmes énergétiques russes⁶⁷. La CEMAC est la zone par excellence riche en ressources énergétiques, notamment le pétrole et le gaz, en Afrique subsaharienne et mondiale⁶⁸. Elle exerce une forte attraction sur les sociétés énergétiques russes. Aussi, il est nécessaire d'examiner la présence des entreprises russes dans les hydrocarbures, notamment le pétrole (2.1.1.1) et le gaz (2.1.1.2).

2.1.1.1. Les multinationales pétrolières russes en zone CEMAC

Depuis quelques années, les entreprises russes cherchent à accroître l'exploitation de nouveaux gisements off-shore et on-shore dans la zone CEMAC. Cette zone est devenue une pierre angulaire dans la stratégie multinationale russe qui est active dans les hydrocarbures comme Gazprom et Lukoil qui sont présents au (Cameroun, Gabon, Congo), Rosneft et Zarubezhneft (Gabon), Société Pipe Métallurgique Company (TMK) au Congo⁶⁹ et Rosgeologiya, Zarubezhgeologiya et Yuzhmorgeologiya (Guinée Équatoriale)⁷⁰.

Les compagnies pétrolières et gazières russes sont très actives dans la zone CEMAC et détiennent des parts importantes dans la production avec les compagnies locales. Ces multinationales russes participent avec les compagnies nationales dans l'exploitation et les extractions des hydrocarbures comme Zarubezhneft au Gabon sur le site de Mboumba⁷¹ et le géant pétrolier Lukoil en République du Congo⁷².

2.1.1.2. Les compagnies gazières russes

Dans le domaine gazier le géant mondial Gazprom et sa filiale Gazprom Marketing et Trading ont conclu avec la Société Nationale des Hydrocarbures du Cameroun (SNH) l'achat de la production de gaz liquéfié de Kribi pendant les huit années avec la mise sur pied une usine flottante de gaz au deuxième semestre 2017.⁷³ L'investissement russe dans le gaz liquéfié va permettre au Cameroun de devenir le premier pays africain à utiliser cette technologie et le deuxième au monde après la Malaisie. La production du gaz liquéfié va permettre au Cameroun d'exporter vers la Chine et Taïwan qui sont les deux plus gros demandeurs de gaz liquéfié au Monde⁷⁴.

Moscou positionne ses entreprises qui constituent un outil stratégique dans le secteur des hydrocarbures pour sauvegarder ses intérêts dans cette zone. Il est nécessaire de comprendre l'implantation russe dans le secteur minier de la zone CEMAC.

⁶⁷ Keir Giles, « Russian Interests in sub-Saharan Africa », *The Letort Papers, Strategic Studies Institute/US Army War College*, 2013, p.9.

⁶⁸ Philippe Copinschi et Pierre Noel, « L'Afrique dans la géopolitique mondiale du pétrole », *Afrique contemporaine*, 2005, 4(216), p.29-42

⁶⁹ Société Nationale des Pétroles du Congo (SNPC), « La SNPC signe avec les sociétés russes TMK et Lukoil », 2020, www.snpc-group.com, consulté le 21/02/2023.

⁷⁰ Agence Ecofin, « La Guinée Equatoriale : 3 firmes d'exploration russes pour cartographier les zones sous-explorées du bassin du Rio Muni », 2020, www.agenceecofin.com, consulté le 21/02/2023.

⁷¹ Aron Akinocho et Luis-Nino Kansoun, « Russie-Afrique : Moscou, cet ami qui nous veut du bien », *Ecofin Hebdo* du 15 septembre 2017, www.agenceecofin.com, consulté le 21/02/2023.

⁷² Jeune Afrique, « Congo-Brazzaville : Lukoil acquiert 25% d'un projet pétrolier avec Eni », *Jeune Afrique avec AFP*, 2019, www.jeuneafrique.com, consulté le 21/02/2023.

⁷³ Omer Mbadi, « Cameroun : le russe Gazprom va racheter la production de gaz de Kribi », *Jeune Afrique, Economie*, 2 décembre 2015, www.jeuneafrique.com, consulté 02/03/2022.

⁷⁴ Eco Matin, « Cameroun-Russie : la coopération comment elle va ? », 2019, www.ecomatin.net, consulté le 27/01/2024

2.1.2. Les ressources minières et hydrauliques de la zone CEMAC : une aubaine pour la RUSSIE

Dans la sous-région CEMAC, plusieurs multinationales russes dans le secteur des mines (2.1.2.1) et hydrauliques (2.1.2.2.) sont présentes dans la zone CEMAC.

2.1.2.1. La stratégie minière des entreprises russes dans la zone CEMAC

Les activités minières des entreprises russes se concentrent principalement en RCA et au Gabon. En RCA, l'entreprise Lobaye Invest Sarlu est présente en RCA depuis 2019, la compagnie a obtenu le permis d'exploitation de l'or et du diamant dans les zones de Boda et Bakala⁷⁵. Ces compagnies russes participent à la consolidation de la paix en RCA en contrepartie d'obtenir auprès du gouvernement le permis d'exploration de l'or et du diamant centrafricain. Les autres multinationales présentes dans le secteur de mines en RCA sont Alrosa et Rosatom. L'entreprise Rosatom aurait négocié l'exploitation des mines dans la zone de Bakouma en remplaçant de la compagnie française AREVA qui avait investi dans le secteur⁷⁶. Les autres compagnies russes en collaboration avec Evgueni Khodotov avaient obtenu depuis juin 2018 le permis de recherche d'or à Yawa pour trois ans renouvelables⁷⁷. En outre, la société Diamville qui fait dans l'import-export de diamant a obtenu un permis de travail dans le cadre d'achat.

De tout ce qui précède, les multinationales russes ont beaucoup investi dans les minerais de la sous-région, mais ils sont aussi intéressés par le secteur hydraulique.

2.1.2.2. Positionnement russe dans le secteur de l'hydraulique

La Russie veut renforcer sa coopération avec les pays membres de la CEMAC dans le secteur de l'hydraulique depuis 2014 à travers la société Environmental Chemical Corporation LLC (ECC). Cette compagnie se positionne dans le secteur de l'hydraulique au Cameroun. Dans cette optique, une réunion est organisée à Yaoundé entre les experts des deux pays. Le directeur du centre de développement du complexe Hydro-économique a conduit une mission avec les experts russes au Cameroun. Cette rencontre visait à redynamiser le secteur de l'hydraulique⁷⁸. Pour les experts russes, l'eau est « *comme une opportunité pour la population au lieu d'être une menace.* » *La gestion d'eau ne doit pas être prise à la légère, car elle relève de la sécurité nationale. L'eau potable, l'hydraulique, agricole et pastorale, la navigation maritime et fluviale*⁷⁹. Le secteur hydraulique et les multinationales se positionnent dans la sous-région en plus du secteur minier.

L'offensive socio-humanitaire et culturelle de la Russie

La zone CEMAC est une zone instable de la sous-région, elle fait la convoitise des grandes puissances. Parmi celles-ci, la Turquie, qui est par sa diplomatie humanitaire, jouit de nombreux atouts face à la Russie. Cette dernière entretenait des relations amicales avec l'ensemble des États de la CEMAC. Afin de rattraper son retard face aux autres membres des BRICS, la Russie développe un nouveau *soft power* pour contrecarrer la France par le biais d'aide au développement et de l'assistance humanitaire aux pays de l'Afrique subsaharienne⁸⁰. Dès lors, l'agence

⁷⁵ Eco Matin, « Cameroun-Russie : la coopération comment elle va ? », 2019, www.ecomatin.net

⁷⁶ Poline Tchoubar, « La Nouvelle stratégie russe en Afrique subsaharienne : nouveaux moyens et nouveaux acteurs », note de la Fondation pour la Recherche Stratégique, 2019,(21), p. 7.

⁷⁷ Mathie Olivier, « Russie-Centrafricque : qui sont les anges gardiens russes de Faustin-Archange Touadéra ? », Jeune Afrique pour le mois de mars 2021, www.jeuneafrique.com , consulté le 23/12/2023

⁷⁸ Albin Njilo, « la Russie poursuit son offensive au Cameroun »,2016, www.camerounliberty.com , consulté le 10/02/2023.

⁷⁹ Pour plus de détails voir <http://www.panafricom-tv.com/2016/10/08/panafricom-tv-la-russie-poursuit-son-offensive-au-cameroun/> , revisité le 10/09/2023.

⁸⁰ Derek Elzein, « L'Afrique face aux nouvelles ambitions de la Russie »,2014, p.82.

russe de développement « Rossotroudritchstvo⁸¹ » qui gère la coopération internationale humanitaire participe à l'offensive humanitaire de la Russie.

Dès lors, il est important d'analyser les actions sociales, humanitaires (2.2.1) et culturelles (2.2.2).

2.2.1. Les actions sociales et humanitaires de la Russie

Les actions sociales et humanitaires de la Russie à l'Afrique consistent d'une part à alléger la dette et d'autre part à apporter une aide humanitaire aux pays africains. Ces actions de la Russie s'inscrivent dans la lutte contre l'insécurité alimentaire⁸². C'est grâce à cette coopération que la Russie apporte son soutien aux personnes vulnérables de la sous-région en apportant un appui logistique, alimentaire et nutritionnel aux déplacés internes et aux réfugiés des conflits sociaux et des guerres contre le terrorisme. Le gouvernement russe apporte une aide humanitaire dans la zone CEMAC dont les principaux bénéficiaires sont le Cameroun et la RCA.

En février 2015, le Cameroun a reçu l'assistance alimentaire de la Russie composée de plusieurs tonnes de produits alimentaires pour soutenir les réfugiés du Nigeria dans l'Extrême-Nord et les Centrafricains à l'Est du pays.

Les actions sociales et humanitaires de la Russie dans les pays membres de la CEMAC s'inscrivent dans le cadre de lutter contre la crise alimentaire et aussi à préserver ses propres intérêts.

2.2.2. La contre stratégie culturelle : le soft power russe

En Russie, la diplomatie publique est considérée comme engageant des publics cibles étrangers en favorisant la coopération dans les domaines politiques, économiques et culturelles⁸³. Ceci a pour but de promouvoir les intérêts nationaux du pays d'origine⁸⁴. Dans ce cadre, la Russie et les pays de la zone CEMAC ont un passé commun⁸⁵. Dans les années 2000, la Russie a renforcé dans sa politique africaine le « soft power » pour retrouver sa capacité d'influence⁸⁶ dans la sous-région CEMAC.

Moscou déploie dans la zone CEMAC des outils culturels par la production de ses valeurs dans la sous-région. La diplomatie publique russe, dans la zone CEMAC, est considérée comme une structure très étatisée et ses principaux instruments permettent à la Russie de contrecarrer la Turquie et de réaliser ses ambitions géopolitiques. Pour bien réaliser sa politique, Moscou mobilise des ressources comme le « soft power » conservateur (2.2.2.1) et l'offensive médiatique (2.2.2.2).

2.2.2.1. Le soft power : un outil de conservation des valeurs traditionnelles et les bourses d'études

La politique d'influence de la Russie en Afrique et dans la zone CEMAC passe par des canaux de communication bien établis. Cette politique d'influence de la Russie sur les valeurs de la famille a suscité la sympathie des élites africaines et des autres nations à l'échelle internationale⁸⁷. La Russie entend poursuivre sa stratégie de puissance

⁸¹ « Rossotroudritchstvo » est composé de deux mots : *ros* (un diminutif de « Rossiya », ce qui veut dire « la Russie ») et *sotroudritchstvo* (qui signifie « une collaboration »)

⁸² Alla Lebedeva, « L'aide publique au développement russe : de 2006 à nos jours », *Centre interdisciplinaire de recherche en développement international et société*, 2013, (2013-06), p.19.

⁸³ Anna A. Velikaya, « L'approche russe de la diplomatie publique et de la coopération humanitaire », *Rising Power Quarterly*, 2018, 3(3), p. 39.

⁸⁴ Anna A. Velikaya, 2018, p.39.

⁸⁵ Alexandra Arkhangelskaya, 2013, p.61.

⁸⁶ Alexandra Arkhangelskaya, 2013, p.61.

⁸⁷ Guillaume Blanc, « Etat des lieux du soft power russe », *école de guerre économique*, 2021, www.ége.fr, consulté le 28/02/2024.

et d'affirmation internationale pour endiguer les valeurs véhiculées par l'Occident en faisant bloc avec les Etats africains autour de la conservation des valeurs culturelles et morales⁸⁸.

À travers l'outil de conservation des valeurs traditionnelles (a-1) et la coopération universitaire et les bourses d'études (a-2).

a-1 : Soft power : un outil de conservation des valeurs traditionnelles

L'Afrique est un continent qui se caractérise par une tradition conservatrice des valeurs traditionnelles et morales. La Russie a bien intégré son idée de *soft power* dans le monde post-guerre froide comme un pays conservateur et garant de la tradition et luttant contre l'idéologie occidentale. Alors, le conservatisme russe a intégré les valeurs naturelles et protégé les valeurs traditionnelles de la famille. La Russie est à la lutte contre les valeurs véhiculées par l'Occident sur « les mariages pour tous », notamment l'homosexualité, les transgenres et les mouvements (LGBTQ)⁸⁹. Cette stratégie du conservatisme moral développée par la Russie constitue l'instrument du *soft power* auprès de la population africaine, un écho favorable en Afrique et dans la zone CEMAC.

a-2 : La coopération universitaire et les bourses d'études

Depuis l'époque de l'URSS, les africains, font leurs études en Russie, réputée pour son système éducatif. Selon des données de l'OCDE, plusieurs étudiants ont bénéficié des bourses d'études dans les universités soviétiques, l'Union soviétique avait une politique d'attraction des étudiants étrangers les plus dynamiques pour ces programmes. En effet, depuis 2006, la Russie a augmenté les nombres de bourses d'études aux étudiants africains.

La Russie offre des bourses de formation professionnelle et d'études universitaires aux étudiants africains qui désirent se former dans les écoles russes. Ces bourses permettent de former les futures élites africaines qui, une fois actives dans la vie professionnelle, privilégieront les liens avec la Russie. Les bourses de formation données aux étudiants des pays membres de la CEMAC participent à la « *soft power* », car elles visent à avoir une élite russophile dans la zone CEMAC.

2.2.2.2. L'influence médiatique de la Russie dans la zone CEMAC

La Russie a développé ces dernières années plusieurs canaux de communication en direction de pays de l'Afrique subsaharienne⁹⁰. Moscou a implanté ses médias internationaux en Afrique et dans la zone CEMAC. Ces médias jouent un rôle dans la diffusion des perspectives et des narratifs russes, en contrepoids aux médias occidentaux. Ils cherchent à influencer l'option publique par la propagande⁹¹ et ses actions sur le terrain, notamment son intervention en RCA pour contrecarrer la France. Cette stratégie du kremlin a pour ambition de contrôler ses communications en Afrique à travers les médias sociaux et la propagande. Ainsi, la communication médiatique

⁸⁸ Issabel Falcon, 2013, p.553

⁸⁹ Marlène Laruelle, « Soft power russe : sources, cibles et canaux d'influence », 2021, p.6

⁹⁰ F. Douzet, K. Limonier, S. Mihoubi et É. René, « Cartographier la propagation des contenus russes et chinois sur le Web africain francophone », 2020.

⁹¹ Dr Maxime Audinet, « Le Lion, l'Ours et les Hyènes : acteurs, pratiques et récits de l'influence informationnelle russe en Afrique subsaharienne francophone », 2021, IRSEM, explique La diplomatie publique et la propagande ont le même objectif mais se distinguent sur le mode de communication à l'oeuvre. Alors que la propagande est un processus à sens unique, qui verrouille chez son destinataire toute possibilité de réponse et de délibération, la diplomatie publique est une « rue à double sens », un processus de persuasion par le dialogue et l'interaction, selon Jan Melissen (« Wielding Soft Power : The New Public Diplomacy », *Clingendael Diplomacy Papers*, 2, mai 2005, p. 19-22). Rhonda Zaharna ajoute que la propagande manipule délibérément son message en dissimulant certains aspects et en forçant son audience à accepter le message ; plus transparente, la diplomatie publique rejette par essence la tromperie et la contrainte et tolère que ses audiences acceptent ou rejettent les messages qu'elle véhicule, *Battles to Bridges : US Strategic Communication and Public Diplomacy after 9/11*, Londres, Palgrave Macmillan, 2010, p. 78.

est devenue un enjeu fondamental des conflits au XXIe siècle pour la Russie⁹². Le Kremlin a pour ambition de riposter, concurrencer, fidéliser et restaurer sa puissance, l'égalité stratégique et géopolitique face aux puissances occidentales.

Les médias Russia Today et Sputnik ont pour ambition de restaurer l'image et le statut de la Russie dans le monde. Ces médias sont des instruments géopolitiques et géostratégiques de Moscou en zone CEMAC et aussi les outils de manipulation des audiences étrangères⁹³ à travers les différents relais et correspondances sur les terrains, les chaînes de télévision prorusse comme Afrique Média et l'usage de réseaux sociaux dans la guerre informationnelle avec les autres puissances. Dans la guerre informationnelle, les diplomates russes sont en première ligne pour défendre la politique internationale de la Russie⁹⁴.

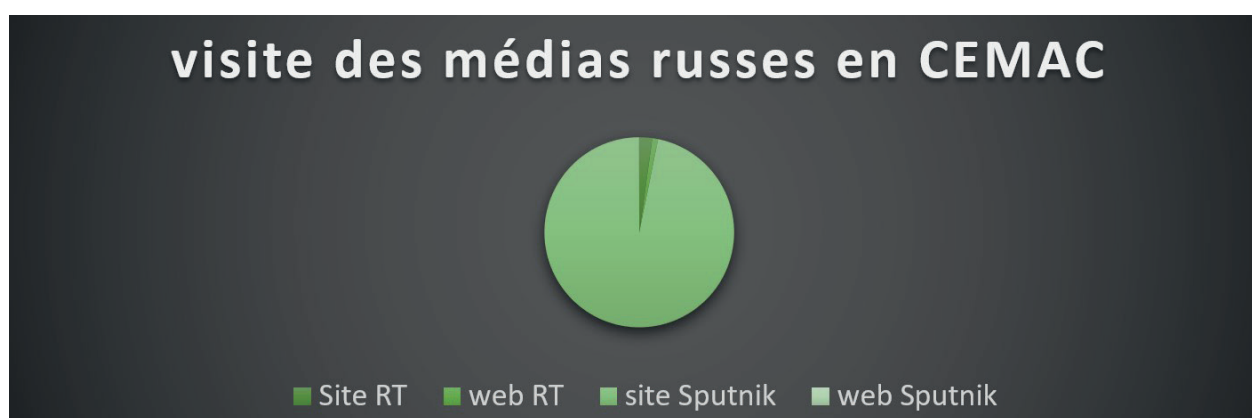

Figure 1. Estimation de l'ensemble des visites mensuelles de sites RT France et Sputnik France dans la zone CEMAC.
Source: Maxime Audinet, 2021, « Le Lion, l'Ours et les Hyènes : acteurs, pratiques et récits de l'influence informationnelle russe en Afrique subsaharienne francophone », pp.35-36.

Ainsi, l'usage de médias traditionnels et les médias sociaux en direction de l'Afrique subsaharienne et dans la zone CEMAC par Kremlin permet de « *gagner les cœurs et les esprits* »⁹⁵ en socialisant la population de la sous-région avec les contenus favorables à la politique russe tout en stigmatisant et salissant les actions des occidentaux dans la zone.

Conclusion

En somme, il était question dans cet article de présenter les enjeux géopolitiques et géostratégiques de la Russie en Afrique centrale CEMAC. Ainsi, le début des années 2000 marque le retour de la Russie sur la scène internationale, avec l'arrivée de Vladimir Poutine qui a initié de vastes changements internes et externes visant à stabiliser la Russie sur le plan économique et diplomatique. La Russie, dans sa quête de puissance, se dote d'une politique étrangère plus ambitieuse pour restaurer son image et sa gloire d'antan dans l'environnement post-guerre froide hautement concurrentiel. Pour son retour en Afrique subsaharienne, la Russie se base sur le monde multipolaire avec les BRICS.

⁹² François Xavier Noah Edzimbi, « Les entrepreneuriats médiatique et privé russes en République Centrafricaine : des dynamiques d'implémentation locale du Kremlin en Afrique centrale », 2021, *le conseil québécois de d'études géopolitiques*, Université Laval.

⁹³ Marcelo Galeotti, « Russia Politics Warfaire », *Abington Routledge*, 2019.

⁹⁴ Nicolas Bénévent, « Soft power russe : outils et limites », *école de guerre*, septembre 2017, www.geostrategia.fr, consulté le 21/12/2023.

⁹⁵ Kevin Alleno, « La « Françafrique », instrument d'un soft power associatif et « stigmaté » pour la politique africaine de la France », *Relations Internationales*, 2020, (182), p. 99-113.

Dans le contexte de la guerre en Ukraine, la Russie renforce ses relations avec les pays africains. C'est ainsi que la Russie effectue son retour en Afrique et dans la zone CEMAC vers les années 2000, avec de nouveaux instruments pour la réaffirmation de sa stratégie de puissance sur la scène internationale⁹⁶. La Russie, dans sa construction de puissance en zone CEMAC fait usage de la force militaire et de l'économie par ses multinationales dans les hydrocarbures et les mines, mais aussi, surtout depuis 2015, de l'usage des médias dans sa diplomatie publique et la propagande anti-occidentale. La géostratégie russe en zone CEMAC est multiparité, combinant des ambitions économiques, militaires, politiques et culturelles afin de construire son statut de grande puissance mondiale et de réappropriations⁹⁷ de ces valeurs. Alors, les médias russes en Afrique reflètent-ils une stratégie plus large de la Russie visant à renforcer ses relations avec les pays africains et à augmenter son influence mondiale?

Niveau(x) de Contribution des Auteur(s): Premier auteur 100 %

Approbation du Comité d'Ethique: il ne s'agit pas d'une étude qui nécessite l'approbation du comité d'éthique.

Soutien Financier: Aucun soutien financier n'a été reçu pour l'étude.

Conflit d'Intérêts: Il n'y a aucun conflit d'intérêts dans l'étude.

Author Contributions: The article has a single author, 100%.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Bibliographie

Alex, Bastien et Matelly, Sylvie, « Pourquoi les matières premières sont-elles stratégiques ? », *Revue internationale et stratégique*, 2011, 4(84).

Alexandre, Paillard Christophe, *Les nouvelles guerres économiques*, Ophrys, Paris, 2011.

Allen C., Lynch, « The Realism of Russia's Foreign Policy », *Europe-Asia Studies*, 2011, 53(1), 1-8.

Alleno, Kevin, « La « Françafrique », instrument d'un soft power associatif et « stigmaté » pour la politique africaine de la France », *Relations Internationales*, 2020, (182), p. 99-113.

Antil, Alain et Schlemmer, Sina, « Les relations entre l'Europe et l'Afrique vue à travers le prisme franco-allemand », in *Allemagne d'aujourd'hui*, 2021, (236), 129-142.

Arkangelskaya, Alexandra, « Le retour de Moscou en Afrique subsaharienne ? entre héritage soviétique, multilatéralisme et activisme politique », *revue Afrique contemporaine*, 2013, 61-74.

Audinet, Maxime, *Le Lion, l'Ours et les Hyènes : acteurs, pratiques et récits de l'influence informationnelle russe en Afrique subsaharienne francophone* IRSEM, 2021.

Audinet, Maxime, « Quel soft power pour la Russie », *les grands dossiers de la diplomatie*, 2017, (40), 1-48.

Badie, Bertrand et Fardeau, J-M, « La diplomatie des droits de l'Homme », *Revue internationale et stratégique*, 2003, 2(50), 13-23.

Binette, Pierre, et Lévesque, Jacques, « La Russie à la recherche d'un nouveau système international et d'une nouvelle politique extérieure », *Revue québécoise de science politique*, 1993, (24), 1-45

Birgersson Susanne M., Kozhemiakin Alexander V., Kanet Roger E. et Tchichichian Madeleine, « La politique russe en Afrique : désengagement ou coopération ? », *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 1996, 27(3), 145-168.

Bonne, Audrey, *la diplomatie culturelle de la République populaire de Chine : Enjeux et limites d'une « offensive de charme »*, l'Harmattan, Paris, 2018.

⁹⁶ Marlène Laruelle, « l'idéologie comme instrument du soft power russe : succès, échecs et incertitudes », *la découverte*, « *Hérodote* », 2017, 3(166-167), p. 23-35.

⁹⁷ Philippe Hugon, *Géopolitique de l'Afrique*, SEDES, 2012, p.56.

- Camara, Ichaka, « Conditions de vie et d'études de « migrants étudiants » africains en URSS et en Russie : quels facteurs ont pu contribuer à leurs difficultés et à leurs stratégies d'adaptation ? », *Dans Journal of international Mobility* 2018, 1(06), 45-75.
- Chantal, Embiede Eballa Marguerite, « L'Afrique Centrale et la renaissance géopolitique de la Russie », in *Revue Dialectique des intelligences*, 2019, (06), 43-57
- Copinschi, Philippe et Noel, Pierre, « L'Afrique dans la géopolitique mondiale du pétrole », *Afrique contemporaine*, 2005,4(216), 29-42.
- Devin, Guillaume, *Sociologie des relations internationales*, la Découverte, Paris, 2013.
- Dousoulier, Amadine, « Le retour de la Russie en Afrique subsaharienne : sécurité et défense au service de la politique étrangère de Vladimir Poutine », Institut Royal Supérieur de Défense, *Centre d'Études de Sécurité et de Défense*, focus paper (39), juillet 2019, 1-63.
- Douzet, Frédéric-Limonier, Kévin-Mihoubi, Selma et René, Élodie, « Cartographier la propagation des contenus russes et chinois sur le Web africain francophone », *Hérodote*, 2020, 2(177), 77-99.
- Earl Conteh-Morgan, « La vision du monde de la Chine et les représentations de son engagement en Afrique », *ASPJ Afrique et Francophonie*, 3e trimestre 2015, 1-21.
- Edzimbi, François Xavier Noah « Les entrepreneuriats médiatique et privé russes en République Centrafricaine : des dynamiques d'implémentation locale du Kremlin en Afrique centrale », le conseil québécois de d'études géopolitiques, Université Laval, 2021,
- Eleftheris, Vigne, « Le retour militaire de la Russie en Afrique subsaharienne : quels fondements ? », *Éclairage du GRIP*, 20 septembre 2019, 1-8.
- Eleftheris, Vigne, « Présences chinoise et russe en Afrique : différences, convergences, conséquences », *Institut Royale Supérieure de la Défense*, 2018, Focus paper, (37), 1-47
- Elzein, Derek, « L'Afrique face aux nouvelles ambitions de la Russie », édition *Choiseul, géoéconomie*, 2014, 4(71), 77-88.
- Facon, Isabelle, « La politique extérieure de la Russie de Poutine : acquis, difficultés et contraintes », 2011, 450-553.
- Facon, Isabelle, « Industrie d'armement russe : une situation paradoxale », *Géoéconomie*, 2011, 2(57), 1- 61.
- Facon, Isabelle, « La nouvelle stratégie de sécurité nationale de la Fédération de Russie, présentation analytique », *fondation pour la recherche stratégique*, 2016, (05), 1-11
- Fleurant, Aude, « Arms production and military services », Dans *SIPRI Yearbook 2015: Armaments, Disarmaments and International Security* (dir. SIPRI), Oxford, Oxford University Press, 2015.
- Frank, Robert, « Diplomates et transferts culturels au xxe siècle », *relations internationales, introduction*, 2003, (115), 319-323
- Galeotti, Marcelo, « Russia Politics Warfare », *Abington Routledge*, 2019.
- Giles, Keir, « Russian Interests in sub-Saharan Africa », *The Letort Papers, Strategic Studies Institute/US Army War College*, 2013, 1-9.
- Hirsbrunner, Charlotte et Masuhr, Niklas, « L'empreinte de la Russie en Afrique », *Politique de sécurité : analyses du CSS*, 2023, (318), 1-4.
- Hugon, Philippe, *géopolitique de l'Afrique, SEDES*, 3e édition, 2012.
- Kalika, Arnaud, « Le grand retour de la Russie en Afrique ? » *Russie.Nei. Visions*, 2019, (114), 1-6.
- Laïdi, Ali, « L'intelligence économique russe sous Poutine », *Études internationales*, 2009, 40(4), 631-646.
- Landry, Signé et Tchokonte, Séverin Tchetchoua, « Les stratégies pétrolières en Afrique : entre nouvelle dynamique chinoise et réactions des puissances occidentales et des pays émergents », *cosmopolis*, 2015,(1), 1-59
- Laruelle, Marlène, « Soft power russe : sources, cibles et canaux d'influence », *Russie.Nei. Visions*, 2021, (122), 1-6.
- Laruelle, Marlène, « l'idéologie comme instrument du soft power russe : succès, échecs et incertitudes », *la découverte*, « Hérodote », 2017, 3(166-167), 23-35.
- Lebedeva, Alla, « L'aide publique au développement russe : de 2006 à nos jours », *Centre interdisciplinaire de recherche en développement international et société*, les Cahiers du CIRDIS – Collaboration spéciale 2013, (06), 1-19.
- Lebœuf, Aline, « Coopérer avec les armées africains », *Focus stratégique*, 2017, (16), 1- 58.
- Leboeuf, Aline, « La compétition stratégique en Afrique. Approches militaires américaine, chinoise et russe », *Focus stratégique*, 2019, (91), 1-73.
- Lo, Bobo, « Vladimir Poutine et la politique étrangère russe : entre aventurisme et réalisme ? », *Russie.Nei. Visions*, 2018, (108), 1-34.
- Lobez, Clément, « Retour de la Russie en RCA : entre multiples intérêts et lutte d'influence », *éclairage du Groupe de recherche et d'information sur la paix et la sécurité (GRIP)*, 2018, 1-15.

- Lorot, Pascal, « La géoéconomie, nouvelle grammaire de rivalités internationale », *AFRI*, 2000, 1, 110-122 Pham, Peter J., « *Russia's Return to Africa* » *Atlantic Council*, 13 mars 2014
- Medish, Mark et David, Dominique, « Russie : la transition inachevée », *Politique étrangère*, 2006, 1, 1-17.
- Muldoon Jr, J. P. « Introduction », in J. P. Muldoon *e.a.* (ed.), *Multilateral Diplomacy and the United Nations Today*, New York, Routledge, 2018, cité par Pierre Colautti, 2021, « *perspective historique de la diplomatie multilatérale* ».
- Noah Noah, Fabrice, « La Russie dans le « Grand jeu » en Afrique Centrale : entre continuités et ruptures stratégiques », in *Revue Dialectique des intelligences*, 2019, (06), 28-42
- Pannetier, Marie, « La Turquie en Afrique, une stratégie globale », 2013, *Instituts Français d'Etudes Anatoliennes, séminaire Turquie contemporaine*, 108 p
- Pinel, Malcom, « Les sociétés militaires privées russes en Afrique : vers un nouveau modèle d'intervention ? », *revue défense nationale*, 2022, 2(847), p. 99.
- Rosière, Stephane, « Géographie politique, géopolitique, géostratégie : distinctions opératoires », *l'information géographique*, 2001, (1), 33-42
- Rucker, Laurent, « La politique étrangère russe : A l'Ouest, du nouveau ! », *La Documentation française, Le Courrier des pays de l'Est*, 2003, 8(1038), 1-26.
- Stratégies, « Relations Russie-Afrique : données & tendances clés », juillet 2023, 1-49
- Sukhankin, Sergey, « Sociétés militaire privées russes en Afrique subsaharienne : atouts, limites, conséquences ? », *Russie.Neivision*, 2020, (120), p.
- Tchoubar, Poline, « La Nouvelle stratégie russe en Afrique subsaharienne : nouveaux moyens et nouveaux acteurs », *note de la Fondation pour la Recherche Stratégique*, 2019, 19(21), 1-21
- Tedom, Alain Fogue, *Enjeux géostratégiques et conflits politiques en Afrique Noire*, l'Harmattan, Paris, 2008.
- Telo, Mario, « Relations internationales. Une perspective européenne », Bruxelles, troisième édition *Institut d'études européennes*, 2013, p. 51.
- Velikaya, Anna A., « L'approche russe de la diplomatie publique et de la coopération humanitaire », *Rising Power Quartely*, 2018, 3(), 39-61.
- Yakemtchouk, Romain, *La politique étrangère de la Russie*, l'Harmattan, Paris, 2008.
- Ziegler, Charles E., « Diplomacy », *Routledge Handbook of Russian Foreign Policy*, 2018, p.134

Webographie

- Abdou Diaw, « Afrique : la grande offensive russe », 2019, www.senepius.com, consulté le 05.02.2023
- Agence Ecofin, « La Guinée Equatoriale : 3 firmes d'exploration russes pour cartographier les zones sous-explorées du bassin du Rio Muni », 2020, www.agenceecofin.com, consulté le 20.02.2023
- Albin Njilo, 2016, « La Russie poursuit son offensive au Cameroun », www.camerounliberty.com, consulté 10.02.2023
- Anne de Tingy, « Russie : le syndrome de la puissance », 2013, *ceriscope puissance*, sur <http://ceriscope.science-po.fr/puissance/content/part4/russie-le-syndrome-de-la-puissance>, consulté le 26.02.2024
- Aron Akinochi et Luis-Nino Kansoun, « Russie-Afrique : Moscou, cet ami qui nous veut du bien », *Ecofin Hebdo* du 15 septembre 2017, www.agenceecofin.com, consulté le 21.02.2023
- Charlotte Rousseaux, « La Russafrique pour tenter de briser l'encerclement économique de la Russie », *école de guerre économique*, 2022, www.ege.fr, consulté 20.02.2023
- Djenabou Cisse, « Russie partenariats en Afrique son principal marché d'exportation d'armement », 2023, en ligne www.croixdeguerre-valeurmilitaire.fr, consulte le 27.02. 2024
- Dossier de presse, « 2ème sommet Russie-Afrique », 2023, voir le site www.prc.cm, consulté 12.09.2023
- Eco Matin, « Cameroun-Russie : la coopération comment elle va ? », 2019 www.ecomatin.net, consulté le 27.02.2024
- Ekaterina Kozlova et Amaury de Féligonde, « Entre géopolitique et affaires, quel retour pour la Russie en Afrique ? », 2020, *Russie investissement en Afrique*, www.afrique.latribune.fr/think-tank/tribune/2020-12-08/entre-geopolitique-et-affaires-quel-retour-pour-la-russie-en-afrique-864456.html, consulté 17.02.2023
- Euronews, « La Russie et la Centrafrique signent un accord militaire », 22 août 2018, <https://fr.euronews.com/2018/08/22/la-russie-et-la-centrafrique-signe-un-accord-militaire>, consulte le 02.10.2023

Guillaume Blanc, « Etat des lieux du soft power russe », *école de guerre économique*, 2021, www.ége.fr , consulté le 28.02.2024

Jean Francis Belibi, « Cameroun-Russie : une relation ancienne et diversifiée », *Cameroon Tribune*, 2017, sur www.camer.be, consulté le 15.01.2023

Jean-Pierre Arrignon, « La Russie et le multilatéralisme », *géopolitika*, *rotary mag* ,2018, n° 780, <https://blogjparrignon.net/asc2i/la-russie-et-le-multilateralisme-2/> , consulté 26.01.2023

Jeune Afrique, « Congo-Brazzaville : Lukoil acquiert 25% d'un projet pétrolier avec Eni », *Jeune Afrique avec AFP*, 2019, www.jeuneafrique.com , consulté le 21.02.2023

Joseph Siegle, « La Russie en Afrique : la déstabilisation de la démocratie par la capture des élites », *centre d'études stratégiques de l'Afrique*, 2021, www.africacenter.org , consulté le 23.02.2023

L'ambassade de la Fédération de Russie en République du Tchad, 2022, « les relations russo-tchadiennes », www.tchad.mid.ru , consulté 15.01.2023

Marie Jégo, « A Istanbul, un sommet pour accentuer la percée turque en Afrique », article dans *le monde-Afrique*, 2021 www.lemonde.fr/Afrique, consulté le 17/12/2023

Marlène Panara et Arnaud Dubien, « La Russie s'intéresse également à la nouvelle Afrique », *La Russie a-t-elle les mêmes ambitions sur le continent africain ?* entretien dans le journal, *Le Point Afrique* du 25 octobre 2017, www.google.fr, consulté le 21.01.2024

Mathie Olivier, « Russie-Centrafrique : qui sont les anges gardiens russes de Faustin-Archange Touadéra ? », *Jeune Afrique pour le mois de mars* 2021, www.jeuneafrique.com , consulté le 23.12.2023

Nicolas Bénévent, « Soft power russe : outils et limites », *école de guerre*, septembre 2017, www.geostrategia.fr , consulté le 21.12.2023

Olga Kulkova, « La Russie se retourne vers l'Afrique : quelles perspectives ? », *Club Valdai*, 2018, disponible sur www.ru.valdaiclub.com , consulté le 26.01.2024

Omar Lucien Koffi, « Chine, Turquie et Russie : des acteurs devenus incontournables en Afrique », 2021, www.lejournaldeafrique.com , consulté 27.06.2023

Omer Mbadi, « Cameroun : le russe Gazprom va racheter la production de gaz de Kribi », *Jeune Afrique, Economie*, 2 décembre 2015, www.jeuneafrique.com , consulté le 02.03.2023

Plus de détails voir, <https://www.universalis.fr/classification/histoire/histoire-par-regions-et-pays/histoire-de-l-afrique/histoire-de-l-afrique-subsaharienne/> , consulté le 27.12.2023

Pour plus de détails consulter <http://news.abangui.com/h/64à98.html> , consulté le 27.02.2024

Pour plus de détails voir <http://www.panafricom-tv.com/2016/10/08/panafricom-tv-la-russie-poursuit-son-offensive-au-cameroun/> , consulté le 10.09.2023

Pour plus détails voir <https://afrique.latribune.fr/economie/strategies/2019-06-27/strategie-economique-comment-la-russie-veut-se-repositionner-en-afrique-821666.html>, consulté le 05.12.2023

Propos de Cyrille Bret, maître de conférence en géopolitique à Science Po à RFI cité par Aron Akinocho et Luis-Nino Kansoun in Agence Ecofin, plus de détails voir <https://www.agenceecofin.com/la-une-de-lhebdo/1512-52939-russie-afrique-moscou-cet-ami-qui-nous-veut-du-bien> , consulté le 10.09.2023

Réseau voltaire, « Le concept de politique étrangère de la fédération de Russie 2016 », <https://www.voltairenet.org/article202039.html> , consulté 12.09.2023

Ristel Tchounand, « Stratégie économique : Comment la Russie veut se repositionner en Afrique », 2019, <https://afrique.latribune.fr/economie/strategies/2019-06-27/strategie-economique-comment-la-russie-veut-se-repositionner-en-afrique-821666.html>, consulté 08.02.2023

Société Nationale des Pétroles du Congo (SNPC), « La SNPC signe avec les sociétés russes TMK et Lukoil », 2020, www.snpc-group.com , consulté le 21.02.2023

voir <https://www.agenceecofin.com/finances-publiques/0209-68835-les-echanges-entre-la-russie-et-l-afrique-ont-bien-atteint-20-milliards-mais-avec-un-excedent-de-14-5-milliards-en-faveur-de-moscou> , consulté le 26.12.2023

Voir le <https://www.centrafrique-presse.info/article/12183/centrafrique-la-russie-remet-des-dons-au-centre-de-la-mere-et-de-lenfant> , consulté le 27.02.2024

ChronAfrica

Güvenlik ve barış inşasında IGAD'ın rolü: Somali örneği

Victoria Nansasi¹, Mustafa Arslan²

Öz

Son dönemde bölgesel örgütlere atfedilen önem, barışı tesis etmeye korumaya dönük koalisyon operasyonlarını analiz etmede temel unsurlardan biri olmuştur. Dünya çapındaki çağdaş uluslararası hükümet örgütleri, etki alanlarındaki çatışmaları önleme, yönetme ve çözme misyonuyla kurulmuşlardır. Hükümetler Arası Kalkınma Otoritesi bu tip bölgesel örgütlerden biridir. 1990'lardan beri, özellikle barışı koruma operasyonları aracılığıyla, iç savaflara yabancı müdahalesi önemli ölçüde genişlik kazanması Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nde yer alan geleneksel iç işlerine müdahale etmeme yaklaşımını zayıflatmış ve anlamı hakkındaki tartışmayı yeniden alevlendirmiştir. Barışı sürdürme anlaşmaları gibi bölgesel barışı koruma sorumlulukları olan bölgesel örgütler arasındaki eşitsizlikler, Birleşmiş Milletler aracılığıyla yürütülen operasyonlardan daha üstün tutulan tartışmasız geçerli önlemler olarak görülmeye başlanmıştır. Kavramsal olarak, bahsi geçen örgütlerin bir bölgenin ve bölge aktörlerinin sorunlarına daha yakın olmaları ve askerî araçlar üzerinde daha fazla kontrole sahip olmaları nedeniyle, söz konusu görevleri daha etkili bir şekilde yönetebileceklerine inanılmaktaydı. Çalışmanın amacı Somali'deki güvenlikleştirme ve uzlaştırma girişimlerini koordine etmede IGAD'ın etkinliğini incelemek, stratejik tasarımlarını, faaliyetlerini ve bölgesel istikrarı teşvik etmedeki etkilerini değerlendirmek ve Afrika Boynuzu'nda çatışma çözümü ve yönetim değişikliği kapasitesini güçlendirmeye ilişkin temel engelleri ve fırsatları belirlemektir. Bu doğrultuda, nitel metodolojiye dayalı mevcut araştırmada IGAD'ın Somali Barışında etkin bir rol oynadığı, esnek yapısı sayesinde sorunlara kolaylıkla uyarlanabilen çözümler geliştirdiği, uluslararası kamuoyunun dikkatinin Somali'ye çekilmesini ve mali destek sağlanmasında aktif rol oynadığı bulgularına ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: IGAD, Güvenlik, Barış İnşası, Afrika, Somali

¹Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Güvenlik ve Terörizm ABD, Nevşehir, Türkiye

²Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Nevşehir, Türkiye

Sorumlu yazar: Mustafa Arslan **E-mail:** m.arslan@nevsehir.edu.tr

Gönderim Tarihi (Received): 21.07.2024 **Kabul Tarihi (Accepted):** 13.08.2024 **Yayın Tarihi (Published):** 30.09.2024

Copyright © 2024 The Author(s). This is an open-access article under the [Creative Commons Attribution License \(CC BY\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

The role of the IGAD in security and peacebuilding: The case of Somalia

Abstract

In recent times, the significance attributed to regional organizations has been one of the essential elements in analyzing peace operations, peacekeeping, and coalition operations. Contemporary international governmental organizations across the globe have been established with the main mandate of preventing, managing and resolving conflicts within their areas of influence. Intergovernmental Authority on Development is one such regional organization. Since the 1990s, foreign engagement in civil wars, particularly through peacekeeping operations, has expanded dramatically. This has weakened the traditional concept of non-intervention in internal affairs established in the United Nations Charter, or at least reignited debate over its meaning. Inequalities among regional bodies with regional peacekeeping responsibilities, such as agreements in peace enforcement, came to be viewed as indisputably valid measures, frequently superior to operations carried out through the United Nations. Conceptually, it was natural to believe that these organizations, being closer to the problems of a region and the actors, and having greater control over military means, could manage these missions more effectively. The goal of this paper is to conduct a complete examination of the IGAD's efficacy in coordinating security and reconciliation initiatives in Somalia, to assess IGAD's strategic designs, activities, and their impact in promoting regional stability, and to identify the key obstacles and opportunities associated with strengthening IGAD's capacity for conflict resolution and governance change across the Horn of Africa. In this context, this research based on qualitative methodology has found that IGAD played an active role in the Somali Peace, developed easily adaptable solutions to problems thanks to its flexible structure, and played an active role in drawing the attention of the international public to Somalia and providing financial support.

Keywords: IGAD, Security, Peace Building, Africa, Somalia

Introduction

Son kırk yıldır, Afrika Boynuzu dünyanın en çok çatışma ve savaş yaşayan bölgesi olmuştur.¹ Bölge devletleri sıklıkla birbirleriyle anlaşmazlıklar içinde varlıklarını sürdürmektedirler. Özellikle, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana Eritre, Etiyopya, Somali ve Sudan iç ve dış çatışmalarla iç içedirler.² Tekrarlanan ve zaman zaman savaş düzeyine ilerleyen bu gerilimler bölgeyi uzun süreli felaketlere sürüklemiş ve istikrarsız bir yapıya dönüştürmüştür. Bu savaşan güçlerin farklı kombinasyonlarını içeren tekrarlayan savaşlar ve çatışmalar bölgeyi büyük çaplı ve kronik bir istikrarsızlığa sürüklemiştir. Bölge devletler arasındaki uzun süredir devam eden iç savaşlar yüz binlerce insanı yerinden etmiş, toplumsal acılar yaratmış, bölgenin güvenliğine zarar vermiş, ülke ekonomilerini zayıflatmış, kalkınma fırsatlarının hayata geçirilmesini engellemiş, bölgesel istikrarı tehlikeye atmış ve zaten yetersiz olan ekonomik altyapının mevcut yeterlik düzeyini de ortadan kaldırmıştır.³

Mevcut durum içerisinde bölge ülkelerinin öz kaynakları vasıtasıyla kendi iç sorunlarını çözüme kavuşturmalarının zor olmasının yanında, diğer bölge ülkeleriyle bir araya gelerek sorunlara birlikte ortak çözümler geliştirme olanakları da yok denecek düzeydedir. Mevcut durum bölge ülkeleri arasında eşgüdümü ve birlikte adım atmaya

¹ Alexander Rondos, "The Horn of Africa: Its Strategic Importance for Europe, the Gulf States, and Beyond", *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*, 2016, (6).

² Khalid Mustafa Medani, "The Horn of Africa in The Shadow of the Cold War: Understanding The Partition of Sudan from A Regional Perspective", *The Journal of North African Studies*, 2012, 17(2), s.1; Victor A.O. Adetula, *African Conflicts, Development and Regional Organizations in The Post-Cold War International System: The Annual Claude Ake Memorial Lecture*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, Sweden, 2014, s. 42.

³ Kidane Mengisteab, *Critical Factors in The Horn of Africa's Raging Conflicts*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, 2011, s. 17.

sağlamaya dönük dış müdahaleyi zorunlu kılmıştır. Bölgede barışı, istikrarı ve bölge ülkeleri arasında eşgüdümü ve ekonomik kalkınmayı sağlamaya yönelik uluslararası ve ulus-üstü örgütler tesis edilmiştir. Bölgede çatışmanın önlenmesi ve barışın tesisini konu alan literatür Afrika bölgesel örgütlerinin bölgesel güvenlik toplulukları oluşturma sürecinde kritik önemine ve oynadıkları aktif role vurgu yapmaktadır.⁴

Belirli bir coğrafi bölgede, hükümetler tarafından paylaşılan politik, ekonomik, toplumsal ve güvenliğe dönük sorunları çözüme misyonu yüklenen bölgesel örgütler, sıklıkla işbirlikçi karar alma, çatışma çözümü ve politika koordinasyonu için çerçeveler geliştirerek üye ülkelerin iş birliğini ve entegrasyonunu teşvik eder. Belirtilen örgütler, üyelerinin küresel ölçekte toplu müzakere gücünü artıran bölgesel yönetim araçlarıdır.⁵ Mezkûr örgütlerin bölgeye olan fiziksel yakınlıkları ve yerel bağlam konusundaki uzmanlıkları, bölgelerindeki uyuşmazlıkları yönetme konusunda onları uluslararası örgütlerin önüne geçirmektedir.⁶ Bahsi geçen örgütlerin üyesi olan yerel aktörler belirli bölgesel dinamikleri anlama ve yönetme konusunda daha iyi konumdadırlar.⁷ Afrika Birliği'nin (AU) "*Afrika'nın sorunlarına Afrikalı çözümler.*" ideali çatışmaların çözümünde bölgesel örgütlerin varlığının altını çizmektedir.⁸

Bölgesel güvenlik kompleksleri terimi yerel aktörlerin çatışmanın temel nedenlerini belirleme ve çözüme konusunda daha iyi konumlandığı güvenlik alanlarını ifade eder.⁹ Mevcut güvenlik kompleksleri, ulusal güvenlik endişeleri iç içe geçmiş olan ve birbirinden ayrı düşünülemeyen hükümet gruplarını içerir.¹⁰ Bu gibi durumlarda, bölgesel gruplar çatışmayı körükleyen belirli sosyo-politik ve ekonomik unsurları dikkate alarak eylemlerini dışarıdaki aktörlerden daha başarılı bir şekilde değiştirebilirler.

Hükümetlerarası Kalkınma Otoritesi (Intergovernmental Authority on Development-IGAD) Afrika Boynuzu bölgesinde kurulan bölgesel örgütlerden biridir. Afrika boynuzu bölgesindeki gerek devletlerarası çatışmaların ve gerekse devletlerin kendi iç çatışmalarının çözüme kavuşturulmasında önemli rol oynayan IGAD 1996'da öncülü olan ve 1986'da kurulmuş olan Uluslararası Kuraklık ve Kalkınma Otoritesi'nin (Intergovernmental Authority on Drought and Development-IGADD) yerine, üye devletlerin barış, güvenlik ve refahı sağlama çabalarına değer katmak için bölgesel iş birliğini ve entegrasyonu teşvik etmek misyonuyla kurulmuştur.

Bu çalışma, Bölgesel Güvenlik Topluluğu teorisi gibi teorik çerçeve ile gerçek yaşamdaki uygulamaların ortaya koyduğu sonuçları değerlendirerek IGAD'ın Somali'deki katılımını derinlemesine incelemesi bakımından özgündür. Ayrıca, IGAD'ın kurumsal geçmişini ve Afrika sorunlarına yönelik Afrika çözümlerinin daha geniş çerçevesindeki bölgesel taktiklerinin sonuçlarını eleştirel bir şekilde incelemektedir. Ayrıca, Afrika'daki bölgesel güvenlik toplulukları üzerine yapılan araştırmalar sınırlıdır ve çoğu çalışma Avrupa, Asya ve Orta Amerika'ya yoğunlaşmaktadır. Yapısalcı teorisyenler, Afrika'nın oynaklığı ve kırılgan uluslarının onu güvenlik topluluğu analizi için uygunsuz hale getirdiğini iddia etmişlerdir. Çalışma, Somali'ye odaklı biçimde IGAD'ı araştırarak mevcut bakış açısıyla çalışmaktadır. Mevcut araştırma öncelikli olarak yabancı müdahalesi, çatışma önleme ve barış süreci sonuçlarına odaklanmaktadır ancak sıklıkla bölgesel örgütlerin ve hegemonyaların uzun vadeli barış üzerindeki

⁴ Michael Barnett, "Partners in Peace? The UN, Regional Organizations, and Peace-Keeping", *Review of International Studies*, 1995, 21(4), s. 421; Amitava Acharya, "Global International Relations and Regional Worlds: A New Agenda for International Studies", *International Studies Quarterly*, 2014, 58(4), ss. 4, 8.

⁵ S. Neil MacFarlane-Thomas G. Weiss, "Regional Organizations and Regional Security", *Security Studies*, 1992, 2(1), s. 8.

⁶ Michael Barnett, 1995, ss. 420-422.

⁷ Amitava Acharya, 2014, s. 9.

⁸ Victor A.O. Adetula, 2014, s. 24; Tim Murithi, "The African Union's Evolving Role in Peace Operations: The African Union Mission in Burundi, Darfur, and Somalia", *African Security Studies*, 2008, 17(1).

⁹ Amitava Acharya, "Regionalism Beyond EU-Centrism", *The Oxford Handbook of Comparative Regionalism*, Edt. Tanja A. Börzel, and Thomas Risse, Oxford Academic, Oxford, 2016; Barry Buzan, "The Logic of Regional Security in The Post-Cold War World", *The New Regionalism and the Future of Security and Development* (Vol. 4), Palgrave Macmillan, London, 2000.

¹⁰ Barry Buzan-Ole Waever, *Regions and Powers: The Structure of International Security* (Vol. 91), Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

daha büyük etkisini göz ardı etmektedir. IGAD'ın etkinliğini değerlendirerek ve üye devletlerin stratejik hedeflerinin barış inşası çabalarını nasıl etkilediğini araştırarak eksiklikleri gidermeyi amaçlamaktadır. Çalışmada IGAD'ın Somali örneği üzerinden iç çatışmaların önlenmesi ve bölgesel güvenliğin tesisine yönelik çalışmaları incelenmiştir. Çalışma konuyla ilgili kurumsal raporlar ve literatür bulguları üzerinden gerçekleştirilmiştir. Çalışma Somali örneği ile sınırlandırılmış olup diğer bölge ülkelerine ilişkin hususlara Somali ile doğrudan ve dolaylı ilişkisi bağlamında değinilmiştir.

Teorik ve Kavramsal Çerçeve

Çalışma, IGAD'ın Somali'deki işlevini değerlendirmek için Bölgesel Güvenlik Toplulukları (RSC) teorisine dayanmaktadır. Karl Deutsch tarafından bölgesel örgütlerin devlet istikrarına ve iş birliğine nasıl katkıda bulunduğunu anlamak amacıyla geliştirilen teori daha sonra yapısalci araştırmacılar tarafından geliştirilmiştir.

Bölgesel Güvenlik Toplulukları Teorisi

Deutsch'un¹¹ güvenlik toplulukları üzerine temel yaklaşımı, bu tür toplulukların var olabilmesi için hükümetler arasında karşılıklı yüksek güven, siyasi, ekonomik ve toplumsal entegrasyon olması gerektiğini savunur. Deutsch'un yaklaşımı, hükümetlerin sorunları işbirlikçi ve şiddet içermeyen bir şekilde çözme olasılığının daha yüksek olduğu inancına dayanmakta olup askerî güce ve ittifaklara dayanan geleneksel devlet tabanlı güvenlik yöntemlerinden ayrılmaktadır. Çatışma olasılığını düşürme ve üye ülkeler arasında işbirlikçi ilişkiler kurma eğiliminde olan ortak normlar, inançlar ve kimliklerle ayırt edilir.¹²

Yapısalci düşünürler Deutsch'un teorisini Avrupa ve Asya'nın ötesine taşımışlardır.¹³ Adler ve Barnett, güvenlik topluluklarının üye ülkelerin çatışmaları çözmelerine ve güvenlik sorunlarını birlikte yönetmelerine olanak tanıyan ortak normlar ve değerlerle tanımlandığını ileri sürmektedir. Hükümetlerin ortak bir kimliğe sahip olması ve işbirlikçi eylemlere katılması durumunda güvenlik topluluklarının farklı biçimlerde ortaya çıkabileceğini ve klasik paradigmayı farklı bölgesel ortamlara genişletebileceklerini savunurlar. Mevcut çok yönlülük, kavramın çeşitli koşullarda kullanılmasını sağlayarak uluslararası etkileşimlerin değişen doğasını yansıtır.¹⁴

Bölgesel Güvenlik Topluluğu Uyarlamaları

Bölgesel güvenlik topluluğu kavramı, üye ülkeler arasında iş birliğini ve barışı teşvik etmeyi hedefleyen IGAD ve AU gibi örgütler eliyle Afrika gibi Avrupa ve Asya dışındaki bölgelere de uyarlanma şansı yakalamıştır.¹⁵ Ancak köklü çatışmaların veya farklı siyasi sorunların yaşandığı bölgelerde bölgesel güvenlik yapılarını tesis etmek zor olabilmektedir.¹⁶ Yaklaşımın farklı bölgelere ve durumlara uyarlanması benzersiz bölgesel zorlukları ele almayı ve devletler arasında etkili entegrasyonu teşvik etmeyi gerektirir. Yapısalcılar, yaklaşımın Afrika ile ilişkisini sorgulayarak kıtanın siyasi istikrarsızlığı ve devlet kırılganlığının klasik bölgesel güvenlik topluluğu paradigmasına engel teşkil ettiğini ileri sürmektedir.

¹¹ Karl Wolfgang Deutsch-Sidney A. Burrell - Robert A. Kann-Maurice Lee-Martin Lichterman- R.A. Lindgren-R.W. Van Wagenen, *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*, Princeton University Press, New Jersey, 1957.

¹² Alex J. Bellamy, *Security Communities and Their Neighbors*, Palgrave Macmillan, New York, 2004.

¹³ Amitava Acharya, 2016.

¹⁴ Emanuel Adler-Michael Barnett, *Security Communities*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.

¹⁵ Amitava Acharya, 2016.

¹⁶ Barry Buzan, "Regional Security Complex Theory in The Post-Cold War World", *Theories of New Regionalism: A Palgrave Reader*, Palgrave Macmillan, London, 2003; Benjamin Miller, "When and How Regions Become Peaceful: Potential Theoretical Pathways to Peace", *International Studies Review*, 2005, 7(2), s. 244.

Bununla birlikte, IGAD gibi bölgesel grupların, Afrika'nın benzersiz koşullarına ve belirgin gerçekliklerine uyarlanmış yaratıcı yollar uygulayarak istikrarı teşvik etmede önemli bir rol oynayabilirler. Afrika hükümetlerinin karşı karşıya kaldığı belirli zorluklara uyum sağlamak için yapısal uyarlamaya gidebilirler. Sadece geleneksel güvenlik topluluğu hedeflerini takip etmekten ziyade, çatışma çözümü, ekonomik büyüme ve hükümet değişiklikleri gibi hususlara da eğilmeleri gerekir. Afrika'nın karmaşık politik ve toplumsal dinamikleriyle başa çıkmak, yerel koşulları hesaba katan bağlam duyarlı taktikler gerektirir. Bölgesel örgütler, işbirliğini ve istikrarı teşvik ederken devlet kırılganlığı ve politik oynaklık kısıtlamaları altında çalışmalıdır.¹⁷

IGAD ve Afrika Boynuzu'nda Bölgesel Güvenlik

IGAD, 1986 yılında Hükümetlerarası IGADD olarak kurulmuş ve bölgenin daha geniş güvenlik zorluklarını ele almak üzere 1996 yılında yeniden yapılandırılmış ve üye devletler arasında çatışma çözümü, ekonomik entegrasyon ve gıda güvenliği görev kapsamına dâhil edilmiştir. Üye devletler Cibuti, Eritre (askıda), Etiyopya, Kenya, Somali, Güney Sudan, Sudan ve Uganda'dır.¹⁸

IGAD'ın kurumsal gelişimi erken dönemde kalkınma ve kuraklık yönetimine vurgudan barış ve güvenliğe daha güçlü bir katılıma evrim ile karakterize edilebilir.¹⁹ Bu geçişi, artan bölgesel hareketlilik ve refahın tek başına uzun vadeli istikrarı garanti etmeyeceği anlayışı teşvik etmiştir. Reformun temel amacı, karmaşık siyasi dinamikler ve çatışma çözümü, arabuluculuk ve barışı koruma gibi güvenlik zorluklarıyla başa çıkma yeteneğinin geliştirilmesidir.²⁰ Uzmanlaşmış birimler ve çerçeveler oluşturularak IGAD'ın bölgesel krizlerde arabuluculuk rolü belirginleşmiş ve kapsamlı bölgesel uzmanlığını ve bağlarını kullanarak görüşmeleri ve anlaşmaları teşvik etmiştir.²¹ Uygulanan proaktif strateji, örgütün barış müzakerelerine arabuluculuk etmede ve çatışma çözme önlemlerini desteklemede önemli bir rol oynadığı Somali ve Güney Sudan gibi savaşlardaki faaliyetlerle meyvesini vermiştir. IGAD bünyesinde Barış ve Güvenlik Bölümü'nün teşkili önemli bir hamledir.²²

IGAD'ın bölge güvenliğine yönelik önemli katkıları olmakla birlikte zaman zaman üye devletlerin ulusal çıkar kaygıları nedeniyle sekteye de uğrayabilmektedir.²³ Dahası, bölgesel örgütler sıklıkla kaynak ve kurumsal kapasite kısıtlamalarıyla karşılaşmaktadır. IGAD gibi bölgesel örgütlerin, BM gibi küresel örgütlere kıyasla daha az fona ve personele sahip olmaları uzun vadeli barış inşası projelerini sürdürme yeteneklerini engellemektedir.²⁴ Bağımsızlığın etkileyebilecek düzeyde dış fonlara bağımlı olması endişeleri, artırmaktadır.²⁵

IGAD'ın gerçekleştirdiği faaliyetler, bölgesel örgütlerin önemli zorluklara rağmen barış ve istikrara nasıl katkıda bulunabileceğini gösterir. IGAD'ın arabuluculuk ve barış inşası projelerine yardım dâhil olmak üzere barışı koruma

¹⁷ Amitava Acharya, 2016.

¹⁸ IGAD, *Agreement Establishing the Inter-Governmental Authority on Development*, Assembly of Heads of State and Government, IGAD/SUM-96/AGRE-Doc, Nairobi, 1996; IGAD, *The Intergovernmental Authority on Development (IGAD)*, Handbook of The Intergovernmental Authority on Development (IGAD), Nairobi, 2020; Sally Healy Obe, *Hostage to Conflict: Prospects for Building Regional Economic Cooperation in the Horn of Africa*, Royal Institute of International Affairs/Chatham House, London, UK, 2011a.

¹⁹ IGAD, 2020.

²⁰ Messay Asgedom Gobena, "The African Union (AU) and Intergovernmental Authority on Development (IGAD) Partnership in Peace and Security: Achievements and Challenges", *Journal of Citizenship and Morality*, 2019, 2(1), s. 86.

²¹ Kasajja Phillip Apuuli, "IGAD's Mediation in The Current South Sudan Conflict: Prospects and Challenges", *African Security*, 2015, 8(2), s. 135.

²² Kidist Mulugeta, *The Role of Regional and International Organizations in Resolving the Somali Conflict: The Case of IGAD*, Friedrich Ebert-Stiftung, Addis Ababa, 2009, s. 23; Sally Healy Obe, "Seeking Peace and Security in The Horn of Africa: The Contribution of the Inter-Governmental Authority on Development", *International Affairs*, 2011b, 87(1), ss. 117, 118.

²³ Ken Menkhaus, "The Crisis in Somalia: Tragedy in Five Acts", *African Affairs*, 2007, 106(424), s. 357.

²⁴ Redie Bereketeab, "Political Economy of Regional Peacebuilding and Politics of Funding", *Asian Journal of Economics, Finance and Management*, 2024.

²⁵ Victor A.O. Adetula- Redie Bereketeab-Olugbemi Jaiyebo, *Regional Economic Communities and Peacebuilding in Africa: The Experiences of ECOWAS and IGAD*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, Sweden, 2016.

operasyonları, siyasi parçalanma, klan temelli rekabetler ve dış müdahalelerle karakterize edilen bir alanda bölgesel güvenlik topluluğu yaklaşımının bir uyarlanması olarak görülebilir.²⁶ Arabuluculuğa odaklanarak, geçiş hükümetlerine yardım ederek ve uluslararası barışı koruma misyonlarını savunarak IGAD, bölgesel örgütlerin geleneksel güvenlik topluluğu modellerinden farklı bağlamlarda çatışma çözümüne ve istikrara nasıl katkıda bulunabileceğini göstermiştir.²⁷

IGAD'a yöneltilebilecek önemli bir eleştiri ise faaliyetlerinin büyük ölçüde üye ülkelerin ulusal çıkarlarından, özellikle Etiyopya ve Kenya'dan etkilendiğidir.²⁸ Somali'deki güvenlik endişeleri ve siyasi talepleri nedeniyle, bu ülkeler çatışma çözümüne gerçekten tarafsız ve bölgesel bir yaklaşım benimsemek yerine IGAD'ın gündemini kendi ulusal çıkarlarına yönlendirmekle suçlanmaktadır.²⁹ İlave olarak, IGAD'ın düşük kurumsal kapasitesi ve dış finansmana bağımlılığı devam eden diğer sorunlardır.³⁰ Örgütün mali yardım için yurtdışı bağışçılara bağımlılığı, uzun vadeli barış inşası projeleri üstlenmedeki özerkliğini ve etkinliğini sınırlamıştır.³¹ Dahası, klan rekabetleri, savaş ağalığı ve El-Şebab gibi aşırılıkçı örgütlerin büyümesiyle belirginleşen Somali çatışması, IGAD'ın arabuluculuk etme çabalarını engellemiştir.³² Diğer yandan IGAD'ın kararlarını uygulamadaki yetersizliği ve yaptırım mekanizmasının olmaması diğer ciddi eksikliklerdir. Örneğin, Somali gruplarını müzakere masasına getirmede etkili olsa da, barış anlaşmalarının yürütülmesi üzerindeki etkisi sınırlı kalmış ve bazen anlaşmaların bozulmasına ve kan dökülmesine geri dönülmesine neden olmuştur.³³ Bütün bunlara rağmen IGAD'ın Somali'deki varlığını ve kurumsal kapasitesini güçlendirmek için daha kapsayıcı söylemler ve yabancı ortaklarla iş birliği geliştirmek fırsatlar yaratabilir.³⁴

IGAD'ın Somali'deki Rolü

IGAD Somali'de çatışmaların sonlandırılması ve barışın tesisi sürecinde etkin biçimde görev almıştır. Çalışmanın amacı Somali'deki güvenikleştirme ve uzlaştırma girişimlerini koordine etmede IGAD'ın etkinliğini incelemek, stratejik tasarımlarını, faaliyetlerini ve bölgesel istikrarı teşvik etmedeki etkilerini değerlendirmek ve Afrika Boynuzu'nda çatışma çözümü ve yönetim değişikliği kapasitesini güçlendirmeyle ilişkili temel engelleri ve fırsatları belirlemektir.

Belirlenen amaca dönük olarak belirlenen araştırma soruları ise "IGAD, taahhütte bulunduğu tarihten günümüze kadar Somali'deki güvenlik ortamını ve barış inşası çabalarını nasıl etkiledi?", "IGAD'ın Somali'de yönetim reformu ve çatışma çözümündeki arabulucu rolünde karşılaştığı temel zorluklar nelerdir?" ve "Özellikle Somali olmak üzere Afrika Boynuzu'nda uzun vadeli istikrar ve barış inşası üzerinde daha büyük bir etki yaratmak için nasıl bir strateji izlemelidir?" biçiminde belirlenmiştir.

Araştırma nitel metodolojiyle hazırlanmış olup kapsamlı bir literatür taraması neticesinde elde edilen bilimsel çalışmalar, uluslararası örgütlerin hazırladıkları raporlar ve politika belgelerinin içerik analizine dayanmaktadır. Araştırmanın kapsamı IGAD'ın Somali'de süregelen krizleri çözmede uyguladığı stratejileri, müdahalelerinin ve diplomatik angajmanlarının ortaya koyduğu sonuçlarla sınırlandırılmıştır. IGAD'ın girişimlerini, sorunlarını ve

²⁶ Emanuel Adler-Michael Barnett, 1998.

²⁷ Amitava Acharya, "The Emerging Regional Architecture of World Politics", *World Politics*, 2007, 59(4).

²⁸ Redie Bereketeab, "Regional Economic Communities and Peacebuilding: The IGAD Experience", *South African Journal of International Affairs*, 2019, 26(1).

²⁹ Ken Menkhaus, 2007; Redie Bereketeab, "Inter-Governmental Authority on Development (IGAD): A Critical Analysis", *Regional Integration, Identity and Citizenship in The Greater Horn of Africa*, Edt. Redie Bereketeab, The Nordic Africa Institute, Uppsala, Sweden, 2012.

³⁰ Paul D Williams, "Joining AMISOM: Why Six African States Contributed Troops to the African Union Mission in Somalia", *Journal of Eastern African Studies*, 2018b, 12(1).

³¹ Sally Healy Obe, 2011a.

³² Brian J. Hesse, "Introduction: The Myth of Somalia", *Journal of Contemporary African Studies*, 2010, 28(3).

³³ Tim Murithi, 2008.

³⁴ Mark Bradbury-Healy Sally Obe, "Whose Peace is it Anyway? Connecting Somali and International Peacemaking", *Accord*, 2010, 21, s. 10.

sonuçlarını, başlangıcından günümüze kadar, Afrika Boynuzu'ndaki bölgesel güvenlik dinamiklerinin daha geniş çerçevesi içinde ele almaktadır.

Somali İç Savaşının Dinamikleri

Sömürgeci geçmiş ve keyfi sınırlarla şekillenen Afrika Boynuzu'nun, ortak coğrafya, tarih ve etnik gruplarla birbirine bağlı olması bir ülkedeki krizlerin diğerlerini etkilemesiyle bölgesel istikrarsızlığa yol açmaktadır.³⁵ Özellikle Somali krizi, IGAD üyesi ülkeler üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Uganda'nın Somali ile sınırı olmamasına rağmen, Afrika Birliği Somali Misyonu'na (African Union Mission to Somalia-AMISOM) katılımı onu terörist risklere maruz bırakmaktadır.³⁶ Fiziksel olarak uzak olmasına rağmen Sudan, dini bağlantıları nedeniyle konuya dâhil olmaktadır. Somali ile sınırı paylaşan Kenya, terörist saldırılara ve mülteci akınına maruz kalmaktadır. Somali ile uzun ve geçirgen bir sınırı paylaşan Etiyopya, etnik çatışmalar, silah kaçakçılığı ve Somali merkezli İslamcı aşırılıkçı gruplardan kaynaklanan güvenlik endişeleriyle uğraşmaktadır. Etnik Somali çoğunluğu ve ortak sınırı olan Cibuti de güvenlik endişeleriyle karşı karşıyadır. Bölgesel güç mücadeleleri içinde olan Eritre, Etiyopya'ya karşı koymak için çok sayıda Somali örgütünü desteklemesi savaşı derinleştirmekte ve etki alanını genişletmektedir.³⁷

Somali'deki şiddetin perde gerisinde sömürgecilik, klanların ve alt klanların etkisi³⁸ ve sınırlı ekonomik kaynaklar için mücadele başta olmak üzere bir dizi faktör yer almaktadır. İngiliz ve İtalyan Somalilandı arasındaki bölünme, bağımsızlıktan sonra ulusal entegrasyonu engellemiş ve kısıtlı miktardaki kaynak için klan rekabeti gerginlikleri artırmıştır. Ekonomik zorluklar, yolsuzluk ve hükümet başarısızlıkları toplumda yoksulluk ve hayal kırıklığına yol açmasına bağlı olarak da El-Şebab gibi marjinal grupların oluşumunu tetiklemiştir.³⁹ Ortaya çıkan sonuç ise Somali'de yıkılmış bir ekonomi, kitlesel işsizlik, felaket düzeyinde bir insani durum ve marjinal örgütlerin büyümesi olmuştur.⁴⁰ Yaşanan çatışma özellikle Kenya gibi komşu ülkelere önemli mülteci akınlarına yol açmış ve Somali'yi uluslararası suç ve terör faaliyetlerinin merkezi haline getirmiş, ABD ve diğer Batılı ülkelerin özel ilgi alanı yapmıştır.

Somali Misyonu ve IGAD'ın Rolü

IGAD'ın Somali'deki rolü, örgütün yetki alanının kalkınmanın ötesine geçerek barış ve güvenliği de kapsayacak şekilde büyümesiyle 1990'ların sonlarında artmıştır.⁴¹ Odak noktasındaki değişim, esas olarak 1991'de Siad Barre yönetiminin sona ermesinin ardından 1990'ların başından beri iç savaşa sürüklenen Somali'de kötüleşen durumdan kaynaklanmıştır.⁴² Merkezi bir otoritenin olmaması, yaygın bir kanunsuzluğa, hizipsel çatışmaya ve savaş ağalarının ortaya çıkmasına neden olmuş ve Somali'yi Afrika Boynuzu'ndaki bölgesel kargaşanın merkezi haline getirmiştir.⁴³

IGAD'ın Somali'ye yakınlığı, barış sürecinde tutarlı bir varlık sürdürmesine, stratejilerini sahadaki değişen dinamiklere göre ayarlamasına ve Somali aktörleriyle doğrudan etkileşime girmesine olanak sağlamıştır. Barış görüşmelerini organize etme ve geçiş yönetimi mekanizmalarının kurulması konusundaki liderlik etme çabalarına rağmen, güvenilirlik sağlamada önem kazanmıştır. 2004'te Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'nin kurulmasıyla

³⁵ Kidane Mengisteab, *The Horn of Africa*, John Wiley & Sons, New Jersey, 2013.

³⁶ Paul D. Williams, *Fighting for Peace in Somalia: A History and Analysis of The African Union Mission (AMISOM), 2007-2017*, Oxford University Press, Oxford, 2018a.

³⁷ Paul D. Williams, 2018b.

³⁸ Tobias Hagmann, "Beyond Clannishness and Colonialism: Understanding Political Disorder in Ethiopia's Somali Region, 1991–2004", *The Journal of Modern African Studies*, 2005, 43(4).

³⁹ Abdullah A. Mohamoud, *State Collapse and Post-Conflict Development in Africa: The Case of Somalia (1960-2001)*, Purdue University Press, West Lafayette-Indiana, 2006.

⁴⁰ Afyare Abdi Elmi- Abdullahi Barise, "The Somali Conflict: Root Causes, Obstacles, and Peace-Building Strategies", *African Security Studies*, 2006, 15(1).

⁴¹ Kidist Mulugeta, 2009, ss. 26, 27.

⁴² Jeffrey Clark, "Debate in Somalia", *Foreign Affairs*, 1992, 72(1).

⁴³ Andrew Linke-Clionadh Raleigh, "State and Stateless Violence in Somalia", *African Geographical Review*, 2011, 30(1).

sonuçlanan Eldoret ve Mbagathi barış süreçleri, IGAD’ın Somali’deki ilk başarı örnekleridir.⁴⁴ Belirtilen anlaşmaların yürütülmesinde aksaklıklar yaşansa da IGAD’ın diyalogu destekleme ve yerel aktörleri teşvikte oynadığı rol Somali’nin devlet kurma çabalarına önemli bir katkı olarak görülmüştür. İlave olarak, AMISOM’a da Somali’de istikrarın sağlanması konusunda destek sağlamaktadır.⁴⁵ IGAD’ın düşük kapasitesi ve üye ülkeler arasında fikir birliğine dayalı karar alma zorunluluğu, Somali’nin karmaşık siyasi alanına yavaş ve kesintili tepkiler vermesi sonucunu doğurmuştur.⁴⁶

IGAD’ın Somali’deki misyonu içerisinde Somali’nin komşuları, özellikle Etiyopya, Kenya ve Cibuti arasında, mülteci hareketleri, terörizm ve yasadışı silah kaçakçılığı gibi sınır ötesi sorunları ele almak için bölgesel diyalog ve iş birliğini desteklemek vardır.⁴⁷ Mezkur yaklaşım, Somali’nin istikrarsızlığını Afrika Boynuzu için önemli bir tehlike olarak kabul eden IGAD politikasının anahtarıdır. IGAD uluslararası destek elde etmede ve El-Şebab isyanıyla mücadelede ve ülkeyi istikrara kavuşturmada kritik öneme sahip AMISOM askerlerinin konuşlandırılmasını desteklemede de önemli rol oynamıştır.⁴⁸

Somali’deki istikrarsızlığın tüm bölge için ne kadar önemli olduğunu kavrayan IGAD, barış çabalarına daha fazla ağırlık vermiştir. IGAD’ın barış inşası çabalarının etkinliğini değerlendirmek için başarılarının ve eksikliklerinin birlikte analiz edilmesi gerekir. IGAD’ın geçiş hükümetini kabul desteklemesi⁴⁹ ve AMISOM’a destek vermesi, örgütün barış inşasına olan bağlılığını göstermektedir.⁵⁰ IGAD’ın 2002-2004 döneminde Somali Ulusal Uzlaşma Konferansı’na verdiği destek, Somali’nin barış sürecinde bir dönüm noktasıydı. Konferans, önemli Somali gruplarını bir araya getirmiş ve ülkenin yönetimini yeniden tesis etme yolunda hayati bir adım olan Geçiş Dönemi Federal Hükümeti’nin kurulmasının zeminini hazırlamıştır.⁵¹ Geçiş Dönemi Federal Hükümeti’nin kurulması, Somali’nin savaş sonrası tarihinde bir dönüm noktasıydı, zira neredeyse on yıldır merkezi bir hükümeti yeniden kurma yönündeki ilk girişimdi.⁵²

IGAD’ın Somali’deki faaliyetleri birbirinden farklı sonuçlar yaratmıştır. Bazı çabalar gerginlikleri artırdığı veya aşırı derecede dışarıdan yönlendirildiği için eleştirilmiş olsa da, örgütün genişletilmiş yetki alanı, bölgesel örgütlerin çatışma çözümü ve barış inşasında daha büyük roller üstlenmesi yönündeki daha geniş bir eğilimi yansıtmaktadır. IGAD’ın Somali’deki deneyimi, özellikle Somali gibi istikrarsız ve parçalanmış bir ortamda geniş bir misyona sahip olmanın zorluklarını ve karmaşıklıklarını göstermektedir. IGAD’ın barış inşası girişimleri, Somali’deki daha derin köklü siyasi ve sosyoekonomik zorluklarla mücadele etmek yerine acil güvenlik endişelerine öncelik vermesi nedeniyle de eleştirilmiştir.⁵³

⁴⁴ Kidist Mulugeta, 2009, s. 30.

⁴⁵ Kidist Mulugeta, 2009, s. 40; Paul D. Williams, 2018a.

⁴⁶ Kasajja Phillip Apuuli, “IGAD’s Peace and Security Strategy”, *Regional Security in the post-Cold War Horn of Africa*, Edt. Sharamo, Roba and Mesfin, Berouk, Institute for Security Studies, 2011.

⁴⁷ Ghali Ibrahim Sheriff- Innocent Anthony Uke-Williams Adams, “Consolidating Cooperation under Regional Integration: A Theoretical Approach to Curbing Terrorism and Maintaining Peace and Security among IGAD Member States”, *Online International Journal of Arts and Humanities*, 2015, 4(3).

⁴⁸ Dawit Yohannes Wondemagegnehu-Daniel Gebreegziabher Kebede, “AMISOM: Charting A New Course for African Union Peace Missions”, *African Security Review*, 2017, 26(2).

⁴⁹ Francis E. Emathe, *Somalia IGAD’s Attempt to Restore Somalia’s Transitional Federal Government*, Doctoral Dissertation, Naval Postgraduate School, Monterey California, 2006.

⁵⁰ Mohamed Abdullahi Nuh-Sultan Juma Kakuba, “Exploration into IGAD’s Contributions towards Peace and Stability in Mogadishu, Somalia”, *American Journal of Qualitative Research*, 2022, 6(3), s. 25.

⁵¹ Ken Menkhaus, 2007, s. 360.

⁵² Alan Bryden, “The Somali Peace Process: Challenges and Opportunities”, *Somalia: State Collapse and Revival*, Edt.A. Bryden ve J. E. P. T. M. Phillips, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2013.

⁵³ Sally Healy Obe, 2011b.

Arabuluculuk ve Barış İnşası Süreçleri

Somali'nin 1991'de dağılması bir iç savaşı ve insani felaketi tetiklemiş ve 1992 tarihli 751 sayılı Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi Kararı'yla (BMGKK) Somali'de UNOSOM I operasyonu başlatılmıştır. Mogadişu'daki ateşkesi izlemek, BM personelini güvence altına almak ve insani yardım sağlamak temel misyonuyla hareket eden⁵⁴ UNOSOM I'in yetersiz kalması sonucu 814 sayılı BMGKK ile ABD liderliğinde bir görev gücü (United Task Force-UNITAF) kuruldu. Görev gücü 1993'te geçiş hükümeti kurumlarını kurmak üzere UNOSOM II'ye genişletildi.⁵⁵ 18 Amerikan askerinin hayatını kaybettiği UNISOM II güçlerine yönelik saldırının ardından 1994'te ABD birlikleri, 1995'te de BM güçleri Somali'den çekildi ve operasyon yarım kaldı.⁵⁶

Etiyopya, Somali'de 1991'de devlet otoritesinin çöküşünün ardından Somali'nin barış ve güvenlik çabalarında kilit rol oynadı. 1993'te bölgesel güvenliği tehdit eden Al Itihad al Islamia gibi radikal örgütlerin ortaya çıkmasını önlemek için askerî ve diplomatik yöntemler benimseyerek IGAD'ın liderliğini üstlendi.⁵⁷ Etiyopya'nın askerî faaliyetleri aşırılıkçı kamplara odaklanırken, diplomatik girişimler arasında 1997'de Sodere'de Ulusal Kurtuluş Konseyi'nin (National Salvation Council) kurulmasıyla sonuçlanan barış görüşmeleri yer almaktadır. Bu girişimler, Arap Birliği ve Mısır'ın girişimleri gibi bir takım engellerle karşılaşsa da, Etiyopya'nın istikrarlı duruşu sonunda Somali uzlaşması için bağımsız bölgesel hükümetlere dayalı aşağıdan yukarıya bir yöntemi savunan IGAD tarafından desteklendi. Ancak Etiyopya'nın liderliği, Eritre ile yaşanan bir sınır savaşı nedeniyle geçici olarak durduruldu.⁵⁸

2000 Tarihli Cibuti Arta Konferansı

2000 Cibuti Arta Konferansı, Somali'deki iç anlaşmazlıkları daha da kötüleştiren Etiyopya-Eritre çatışmasının ortasında Somali uzlaşısı için önemli bir girişim olmuştur. Cibuti Devlet Başkanı İsmail Ömer Guelleh, geleneksel liderleri ve sivil toplumu entegre ederek yeni bir yaklaşım arayan toplantıyı başlatması, Ulusal Geçiş Hükümeti'nin (Transitional National Government) kurulmasıyla sonuçlanmıştır. BM de dâhil olmak üzere uluslararası bir tanınma elde etmesine rağmen, Ulusal Geçiş Hükümeti Somaliland ve Puntland gibi önemli Somali gruplarınca tepki ve düşmanlıkla karşılanmış ve daha da önemlisi başta Etiyopya olmak üzere IGAD üyelerinden de yaygın bir destek alamamıştır. Ulusal Geçiş Hükümeti'nin marjinal gruplarla olan bağlantılarından kaynaklanan korku ve endişelerin teşvik ettiği direniş, karşıt grupların ortaya çıkmasıyla neticelenmiş ve Ulusal Geçiş Hükümeti, Mogadişu dışında gücü konsolide etmeyi veya Somali'ye sürdürülebilir barış getirmeyi başaramamıştır.⁵⁹

Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'nin Kurulması

Somali'nin Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'nin kuruluşunu karakterize eden faktörler karmaşık tartışmalar ve bölgesel rekabettir. Önceki çabaların ardından, IGAD farklı Somali gruplarını uzlaştırmak için Kenya başkanlığında 2002'de Somali Ulusal Uzlaşma Konferansı'nı (Somali National Reconciliation Conference) topladı. IGAD'ın Somali Ulusal Uzlaşma Konferansı'na verdiği destek, Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'nin oluşumu için kritik öneme sahipti.

Söz konusu konferans, ulusal uzlaşısı ve devlet kurumlarının yeniden inşası için yolu açabilecek bir güç paylaşımı anlaşması oluşturmak üzere farklı Somali gruplarını bir araya getirdi. Konferans yaşanan çatışmalar ve gecikmeler

⁵⁴ Paul F Diehl, "With the Best of Intentions: Lessons from UNOSOM I and II", *Studies in Conflict & Terrorism*, 1996, 19(2).

⁵⁵ Tamara Duffey, "Cultural Issues in Contemporary Peacekeeping", *International Peacekeeping*, 2000, 7(1).

⁵⁶ Helmut Freudenschuss, "Between Unilateralism and Collective Security: Authorizations of The Use of Force by The UN Security Council", *European Journal of International Law*, 1994, 5(4), s. 517.

⁵⁷ Redie Bereketab, 2012.

⁵⁸ Sally Healy Obe, 2011a.

⁵⁹ Sally Healy Obe, 2011b, s. 113.

nedeniyle sekteye uğramış olsa da IGAD'ın katılımcıları bir araya getirmedeki gayreti Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'nin gelişiminde önemli bir rol oynadı. Geçiş Dönemi Federal Hükümeti ideal olmaktan uzak olsa da yıllarca süren iç çatışma ve vatansızlığın ardından Somali yönetiminin yeniden inşasına doğru kritik bir adımdı.⁶⁰

Ancak Geçiş Dönemi Federal Hükümeti, başından itibaren çeşitli Somali grupları nezdinde meşruiyet eksikliği ve 2006'da Mogadişu'nun kontrolünü geçici olarak ele geçiren İslam Mahkemeleri Birliği (Union of Islamic Courts-UIC) gibi marjinal örgütlerin yarattığı tehlikeler gibi bir dizi engelle karşılaştı. IGAD, Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'ne sadece diplomatik olarak yardım etmekle kalmadı, aynı zamanda bölgesel askerî eylemleri de koordine etti. Özellikle, UIC'yi devirmek ve geçiş hükümetine yardım etmek için 2006'da Etiyopya askerlerinin Mogadişu'ya konuşlandırılmasında önemli bir rol oynadı ve örgütün genişletilmiş güvenlik sorumluluğunu ortaya koydu.⁶¹

Eldoret Barış Konferansı

1990'ların başında başlayan Somali savaşı, merkezi hükümetin çöküşü, klan anlaşmazlıkları ve çeşitli silahlı örgütlerin kurulmasıyla körüklendi. 2000'lerin başında, Somali'nin siyasi parçalanmasını çözmek ve birleşik bir hükümet kurmak için kapsamlı bir uzlaştırma sürecine açıkça ihtiyaç vardı.⁶² Belirtilen ihtiyaca cevap olacak biçimde, Eldoret Barış Konferansı, federalizm ve silahsızlanma gibi kritik konuları ele almak üzere uzlaştırma komitelerinin oluşturulması da dâhil olmak üzere çok aşamalı bir süreçle endişeleri gidermeye çalıştı.⁶³ Ancak süreç, IGAD üyeleri arasında yaşanan anlaşmazlıklar, yetersiz delege ve sivil toplum katılımı ile marjinal örgütler gibi önemli toplum kesimlerinin dışlanması nedeniyle engellendi. Tüm zorluklara rağmen toplantı, Somali'nin büyük klanları arasında bir güç paylaşım formülü aracılığıyla Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'nin kurulması için çerçeveyi oluşturan Eldoret Deklarasyonu'nu üretti.⁶⁴

IGAD, iç anlaşmazlıklara ve lojistik zorluklara rağmen barış sürecini sürdürmede kritik bir role sahipti ve dış aktörlerin sonucu etkilemesini önlemede başarılı oldu. Ancak, Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'nin süreci başarılı bir şekilde yönetememesi ve UIC'nin kurulması, Somali'nin devam eden istikrarsızlığını ortaya koydu ve özellikle Etiyopya'dan daha fazla bölgesel katılıma yol açtı. Eldoret süreci, IGAD'ın çatışma çözüm çabalarında önemli olmakla birlikte, Somali'de uzun vadeli barışı güvence altına almanın zorluklarını gözler önüne serdi.

Afrika Birliği Somali Misyonu'nun Kurulması

IGAD'ın sağladığı bir diğer önemli katkı ise AMISOM'un kurulmasına verdiği destekti. 2007'de konuşlandırılan AMISOM'un görevleri Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'nin korunması, istikrarı sürdürme operasyonlarına yardım ve Somali'nin genel güvenlik durumuna katkıda bulunmak vardı. Misyonun hedefleri arasında, öncelikle El-Şebab olmak üzere isyancı örgütlere karşı askerî operasyonlar yürütmek ve hükümet ve kalkınma için güvenli bir ortamın kurulmasına yardımcı olmak vardı. AMISOM ayrıca Somali güvenlik kurumlarının geliştirilmesi ve uzlaştırma prosedürlerinin teşvik edilmesi gibi yönetim ve devlet inşaa faaliyetlerine de yardımcı oldu.⁶⁵

IGAD, askerî operasyonlar, yönetim yardımı ve uzlaştırma girişimlerini içeren misyonu destekledi.⁶⁶ AMISOM'un konuşlandırılması, IGAD, Afrika Birliği ve yabancı fon sağlayıcıların ortak çabasının ürünüydü ve IGAD barışı

⁶⁰ Ken Menkhaus, 2007.

⁶¹ Ken Menkhaus, 2007; Alan Bryden, 2013.

⁶² Ken Menkhaus, 2007.

⁶³ Afyare Abdi Elmi-Abdullahi Barise, 2006.

⁶⁴ Mikael Eriksson-Peter Wallenstein, "Armed Conflict, 1989–2003", *Journal of Peace Research*, 2004, 41(5), s. 629.

⁶⁵ Peter Albrecht-Cathy Haenlein, "Fragmented Peacekeeping: The African Union in Somalia", *The RUSI Journal*, 2016, 161(1), s. 53.

⁶⁶ Paul D. Williams, 2018a.

koruma operasyonları için bölgesel ve uluslararası desteği organize etmedeki rolüyle öne çıktı.⁶⁷ AMISOM'un konuşlandırılması, El-Şebab'ın oluşturduğu tehlikeyi ele alma ve Somali'deki çeşitli bölgelerin istikrarına katkıda bulunma açısından kritik öneme sahiptir.⁶⁸

AMISOM, kazanımlarına rağmen, lojistik engellerle, isyancı saldırılarının devam etmesiyle ve Somali içinde karmaşık siyasi faktörlerle karşı karşıya kaldı.⁶⁹ Bununla birlikte, IGAD, AMISOM'a ve Somali'deki diğer barışı koruma faaliyetlerine yardım etmeye devam etmektedir. Görevin deneyimi, karmaşık çatışmaları çözmede ve istikrarı teşvik etmede bölgesel ve uluslararası iş birliğinin değerini ortaya koymaktadır.⁷⁰

Daha Güncel Gelişmeler

Son yıllarda IGAD, özellikle farklı çatışma çözüm araçları ve yeniden inşa çabaları aracılığıyla Somali'de önemli bir varlık gösterdi. Örgütün misyonu, çatışmadan etkilenen bölgeleri istikrara kavuşturmak, Somali federal hükümetine yardım etmek ve taraflar arasında iletişimi teşvik etmek vurgusu ile genişledi. Bahsedilen girişimler, El-Şebab gibi aşırılıkçı örgütlerin sunduğu siyasi istikrarsızlık ve devam eden güvenlik endişeleri de dâhil olmak üzere Somali'nin çok sayıda sorununu ele almada kritik öneme sahiptir.⁷¹

Ayrıca, IGAD, uzun süredir bir sürtüşme kaynağı olan Somali federal hükümeti ile bölgesel hükümetler arasındaki etkileşimi teşvik etmede etkili olmuştur. Somali'nin ülkeyi yarı özerk bölgelere bölen federal yapısı, sıklıkla kaynak paylaşımı, toprak kontrolü ve siyasi otorite konusunda anlaşmazlıklara yol açmaktadır.⁷² IGAD'ın arabuluculuk çabaları, anlaşmazlıkların çözülmesine ve hükümete daha işbirlikçi bir yaklaşımın teşvik edilmesine yardımcı olmuştur.⁷³ Örneğin, federal hükümet ile Puntland, Jubaland ve Galmudug gibi eyaletler arasında anlaşma sağlanmasına katkı sağlamıştır.⁷⁴ Yerel anlaşmalar, çatışma tırmanışını en aza indirmede ve yerel bölgeleri daha büyük ulusal barış ve kalkınma hedefi doğrultusunda tutmada kritik öneme sahiptir.

IGAD, resmî kurumlarla etkileşimine ek olarak, siyasi ve toplumsal istikrarı teşvik etmeyi amaçlayan tabandan faaliyetleri aktif olarak desteklemesi⁷⁵, sivil toplum örgütlerini, kadın gruplarını ve diğer marjinalleşmiş toplulukları barış inşası çabalarına dâhil eden kapsayıcı yönetim yöntemlerini içermektedir. Sıklıkla geçmişteki adaletsizlikler ve kaynak mücadelesi temelinde oluşan yerel şikâyetleri çözmek için çeşitli topluluklar arasında görüşme ortamı yaratmıştır. Adı geçen faaliyetler, toplumsal uyumu teşvik etmeyi ve çatışmadan etkilenen topluluklarda şiddetin yeniden canlanmasını önlemeyi amaçlamaktadır.⁷⁶

IGAD'ın bir diğer faaliyeti ise Somali'nin istikrarı için fon seferber etmek üzere uluslararası ortaklar ve bağışçılarla ortak çalışmayı içermektedir. IGAD'ın sınırlı kapasitesi ve Somali'nin sorunlarının büyüklüğü göz önüne alındığında,

⁶⁷ Dawit Yohannes Wondemagegnehu-Daniel Gebreegziabher Kebede, 2017.

⁶⁸ Walter Lotze- Paul D. Williams, *The Surge to Stabilize: Lessons for the UN from the AU's Experience in Somalia*, International Peace Institute, New York, 2016.

⁶⁹ Paul D. Williams-Michele D'Alessandro-Linda Darkwa-Amina Helal- James Machakaire- Natasja Rupesinghe, *Assessing The Effectiveness of The African Union Mission in Somalia (AMISOM)*, EPON Report, 2018, ss. 38, 90.

⁷⁰ Bronwyn E. Bruton-Paul D. Williams, *Counterinsurgency in Somalia: Lessons Learned from the African Union Mission in Somalia, 2007-2013*, JSOU Press, Florida, 2014.

⁷¹ Ken Menkhaus, *Elite Bargains and Political Deals Project: Somalia Case Study*, DFID Stabilisation Unit, 2018.

⁷² IGAD, 2020.

⁷³ Victor A.O Adetula-Redie Bereketeab-Cyril Obi, "Regional Economic Communities and Peacebuilding in Africa: Lessons from ECOWAS and IGAD", *Regional Economic Communities and Peacebuilding in Africa*, Routledge, 2021b.

⁷⁴ Ahmed M. Musa-Finn Stepputat-Tobias Hagmann, "Revenues On The Hoof: Livestock Trade, Taxation and State-Making in The Somali Territories", *Journal of Eastern African Studies*, 2021, 15(1).

⁷⁵ Redie Bereketeab, 2019.

⁷⁶ Mark Bradbury-Healy Sally Obe, 2010, s. 8.

mevcut katılım kritik öneme sahip olduğu söylenebilir. IGAD, BM, Afrika Birliği ve AB ile işbirlikleri aracılığıyla Somali'nin barışı koruma, insani yardım ve kalkınma girişimleri için daha fazla fon sağlamayı başarmıştır. Bu girişimler güvenlik ve yönetimde kazanımlar sağlamış olmakla birlikte sorunlar hala devam etmektedir.⁷⁷

IGAD'ın önemini ortaya koyan bir diğer faaliyet ise Somali seçim sürecinde oynadığı roldür. Uzun vadeli istikrar için güvenilir ve kapsayıcı seçimlerin önemini kabul eden IGAD'ın, seçim açıklığını ve hesap verebilirliğini iyileştirme girişimlerini desteklemesi⁷⁸ Somali Ulusal Bağımsız Seçim Komisyonu'na (National Independent Electoral Commission-NIEC) teknik yardım sağlamayı ve seçimlerin barışçıl ve kapsayıcı bir şekilde yapılmasını garantilemek için siyasi partiler arasında iletişimi teşvik etmeyi içermektedir.⁷⁹

Zorluklar ve Eleştiriler

Bu bölümde, IGAD'ın Somali'de ve daha geniş olarak Afrika Boynuzu'nda sürdürülebilir barış ve somut kalkınmanın hüküm sürmesini sağlama çabalarında karşılaştığı engeller ele alınmaktadır.

Sınırlı Kapasite

IGAD, Afrika Boynuzu'nda savaşılan taraflar arasındaki anlaşmazlıkları çözmeye ve tartışmaları çözüme kavuşturma konusunda önemli ilerlemeler kaydetmiş olsa da anlaşmaları bağımsız olarak yürütme konusundaki sınırlı yeteneği nedeniyle başarısız görünmesi⁸⁰, IGAD'ı diğer aktörlere bağımlı olmaya zorlamış ve barış inşası faaliyetlerinin tutarlılığı ve zamanlaması konusunda sorunlar yaratmıştır.

Somali örneğinde, IGAD'ın yardımı kritik olmuştur. Ancak bahsi geçen sınırlamalar nedeniyle bir takım zorluklarla karşılaşmıştır.⁸¹ IGAD, barış görüşmelerine arabuluculuk etme ve geçiş hükümetlerinin kurulmasını kolaylaştırma konusunda önemli bir işlev görmüş olsa da örgütün sınırlı kaynakları sıklıkla AMISOM ve çok sayıda uluslararası ortak gibi dış kuruluşların katılımını gerektirmiştir.⁸² Ortaya çıkan bağımlılık, zaman zaman barış sürecinde aksaklıklara ve üzerinde anlaşılan önlemlerin uygulanmasında çelişiklere neden olmuştur.⁸³ Örneğin, IGAD 2008'de Cibuti Barış Süreci'ne ve Somali Geçici Federal Hükümeti'nin kurulmasına önemli katkı sağlamış ancak, sınırlı kapasitesi nedeniyle, süreç içinde Afrika Birliği ve BM'nin desteğine ihtiyaç duymuştur. AMISOM askerlerinin Federal Geçiş Hükümetine yardım etmek ve Somali'de barışı korumak için konuşlandırılması, IGAD'ın barış anlaşmasını bağımsız olarak yürütmedeki başarısızlığının doğrudan bir sonucudur. Sonuç olarak, barış süreci gecikmeler ve çeşitli aktörlerden gelen farklı taahhütler nedeniyle engellenmesi, dışa bağımlı sistemlerde bulunan tutarsızlıkları ortaya koymuştur.⁸⁴

Ayrıca, Somali'nin finansman ve lojistik destek için uluslararası bağışçılara ve ortaklara güvenmesi, barış inşasına yönelik çok parçalı bir yaklaşıma yol açmıştır. Mevcut yabancı aktörlerin çıkarlarının Somali'deki yerel gerçeklikle

⁷⁷ Liuse Wiuff Moe, *the 'Turn to The Local': Hybridity, Local Ordering and The New Governing Rationalities of Peace and Security Interventions in Somalia*, PhD Thesis, School of Political Science and International Studies, The University of Queensland, 2015.

⁷⁸ Herbert Wulf-Tobias Debiel, *Conflict Early Warning and Response Mechanisms: Tools for Enhancing the Effectiveness of Regional Organisations? A Comparative Study of The AU, ECOWAS, IGAD, ASEAN/ARF and PIF*, Department for International Development Working Paper No. 49, 2009.

⁷⁹ Alan Bryden, 2013.

⁸⁰ Victor A.O. Adetula vd., 2016.

⁸¹ Dawit Yohannes Wondemagegnehu-Daniel Gebreegziabher Kebede, 2017.

⁸² Ismail I. Ahmed-Reginald Herbold Green, "The Heritage of War and State Collapse in Somalia and Somaliland: Local-Level Effects, External Interventions and Reconstruction", *Third World Quarterly*, 1999, 20(1).

⁸³ Korva G. Adar, "Conflict Resolution in A Turbulent Region: The Case of the Intergovernmental Authority on Development (IGAD) in Sudan", *African Journal on Conflict Resolution*, 2000, 1(2).

⁸⁴ K. Isaac Welde Sellasie, "IGAD as an International Organization, Its Institutional Development and Shortcomings", *Journal of African Law*, 2011, 55(1).

eşleştirilmesinin her zaman kusursuz olmaması barış girişimlerinin yürütülmesini olumsuz etkilemiştir.⁸⁵ Bu durum IGAD'ın karşı karşıya kaldığı sorunun büyüklüğünü göstermekte olup IGAD'ın bölgesel barış inşasındaki hayati rolü, sıklıkla yabancı fonlara olan bağımlılığı nedeniyle engellenmesi barışı koruma uygulamalarında çok sesliliğe yol açmaktadır. IGAD'ın, Afrika Boynuzu'nda barışın sağlanmasındaki önemi devam ederken, barış anlaşmalarını bağımsız olarak yürütme konusundaki sınırlı yeteneği, yabancı taraflara bağımlılığı zorunlu kılmıştır. Somali bağlamında görüldüğü üzere, bağımlılık, barışı koruma operasyonlarında gecikmelere ve tutarsızlıklara yol açmakta ve krizleri zamanında ve tutarlı bir şekilde yönetmek için daha güçlü ve dirençli bir bölgesel organizasyona olan ihtiyacı göstermektedir.

Sorunun Kök Nedenleri

IGAD'a yöneltilen en ciddi eleştirilerden biri, kalıcı siyasi ve toplumsal farklılıklar gibi çatışmanın temel tetikleyicilerini çözmekten ziyade acil güvenlik endişelerine öncelik verme eğilimi, IGAD operasyonlarının sıklıkla uzun vadeli çözümler yaratmaktan ziyade acil istikrara odaklandığı Somali'de özellikle belirgindir.⁸⁶ Örneğin, Somali'deki savaş kabile rekabetine dayanmaktadır. IGAD'ın eylemleri mevcut farklılıkları önemli ölçüde ele almamış veya klanlar arasında kapsayıcı bir söylem oluşturmamıştır. Sonuç olarak, temel düşmanlıklar çözülmeden kalmış ve sonrasında kan dökülmesine ve istikrarsızlığa neden olmuştur. Çözüm ise ayrışmaları kaldırmaya dönük kapsayıcı hükümet mekanizmaları geliştirmek yerine elitler arasında güç paylaşımı anlaşmaları müzakere etmek üzerine tasarlanmıştır.⁸⁷ Yoksulluk ve kalkınma eksikliği gibi ekonomik sorunlar çatışmayı artırmış ve çözülmemiştir. IGAD'ın güvenliğe verdiği önem, bazen ekonomik büyümeyi teşvik etme ve geçim kaynaklarını sürdürme girişimlerini gölgede bırakmıştır. Bunların her ikisi de uzun vadeli barış için kritik öneme sahiptir. Somali'nin siyasi yapısı, farklı bölgelerde güç kullanan çeşitli fraksiyonlar ve savaş ağalarıyla parçalanmıştır. IGAD girişimleri, belirtilen grupları birleştirmede veya tutarlı bir siyasi çerçeve oluşturmada her zaman başarılı olamamıştır.

Ayrıca, IGAD'ın AMISOM'un konuşlandırılmasına destek olmak gibi başarıları geçici bir barış sağlamıştır ancak savaşı besleyen yapısal sorunları yeterince ele almamıştır.⁸⁸ Askerî çözümlere güvenmek, özellikle askerî eylemlerin sivil kayıplara yol açtığı veya belirli klanları diğerlerine tercih ettiği düşünüldüğünde, zaman zaman yerel hoşnutsuzluğu artırmıştır. Askerî çözüm stratejisi, Somali'nin çeşitli toplulukları arasında güven oluşturma kapasitesini ve birleşik bir ulusal kimliğin oluşumunu engellemiştir.⁸⁹ IGAD birçok geçiş yönetimini desteklemiş olsa da hükümetlerin belirli kabileleri veya siyasi grupları dışlamaları nedeniyle genel halk tarafından sıklıkla meşruiyetten yoksun olarak algılanması sonucunu doğurmuştur. Dışlamaya bağlı olarak, dezavantajlı toplulukların merkezi otoriteyi reddetmeye devam etmeleri parçalanmış ve istikrarsız bir devlet yapısı yarattıkça, şiddet ve istikrarsızlık sürmeye devam edecektir.⁹⁰

Somali'de uzun vadeli barışı teşvik etmek için, IGAD eylemleri acil güvenlik endişelerinin ötesine geçmeli ve çatışmanın altında yatan siyasi, toplumsal ve ekonomik zorlukları ele almalıdır.⁹¹ Uzun süreli bir çözüm, gerçek siyasi uzlaşmayı teşvik etmeyi, yerel yönetim sistemleri kurmayı ve sıklıkla çatışmanın merkezinde yer alan

⁸⁵ Jon Bennett-Sara Pantuliano-Wendy Fenton-Anthony Vaux-Chris Barnett-Emery Brusset, *Aiding the Peace: A Multi-Donor Evaluation of Support to Conflict Prevention and Peacebuilding Activities in Southern Sudan 2005-2010*, Ministry of Foreign Affairs, Netherland, 2010.

⁸⁶ Tim Murithi, "Inter-Governmental Authority on Development on The Ground: Comparing Interventions in Sudan and Somalia", *African Security*, 2013, 2(3: Regional Organizations in African Security).

⁸⁷ Lionel Cliffe, "Regional Dimensions of Conflict in The Horn of Africa", *Third World Quarterly*, 1999, 20(1).

⁸⁸ K. Isaac Weldesellassie, 2011.

⁸⁹ Lm Makhubela, *Conflict Resolution in Somalia: Learning from Failed Mediation Processes*, Master Thesis, University of Pretoria (South Africa), Pretoria, 2010.

⁹⁰ Williams vd., 2018, ss. 30-32.

⁹¹ Bjørn Møller, *The Horn of Africa and the US War on Terror with Special Focus on Somalia*, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet, Aalborg, 2009a.

yoksulluk, işsizlik ve kaynak erişimi gibi sorunları ele almayı içerir.⁹² Somali’de uzun vadeli barışı sağlamak için temel nedenlere değinmek kritik öneme sahiptir. Bu vurgu yapılmadan, IGAD’ın çabaları yüzeysel olarak görülme riskiyle karşı karşıyadır ve savaşa uzun vadeli bir çözüm için çerçeve oluşturmada başarısız olurken sadece kısa vadeli bir teselli sağlamaktadır.

Bölge İçi Politikalar

IGAD’ın karar alma süreci, üye ülkeler arasında fikir birliğine ihtiyaç duyulması nedeniyle sıklıkla aksamaktadır.⁹³ Kararların geniş çapta desteklenmesini sağlamak için fikir birliği gerekli olsa da, uygulanan strateji özellikle hızlı gelişen durumlara tepki verirken önemli gecikmelere yol açabilmektedir. Somali deneyimi, IGAD içindeki bölge içi siyasetin etkili ve zamanında karar almayı nasıl engelleyebileceğini göstermektedir.

Somali’de devam eden şiddet ve karmaşık siyasi ortam, IGAD gibi bölgesel örgütlerden hızlı ve kararlı bir yanıt alınmasını sağlamıştır. Ancak, harekete geçmeden önce tüm IGAD üyelerinden onay alma zorunluluğu, zaman zaman Somali’deki bazı önemli olaylara verilen geç tepkilerle sonuçlanmıştır. Örneğin, Somali’deki yoğun savaş anlarında, IGAD’ın tepkisi üye ülkelerinin çatışan hedefleri ve çıkarları tarafından engellenmiştir.⁹⁴ Bazı üyeler, kendi ulusal güvenlik endişeleri veya siyasi bağlantıları nedeniyle, bölgesel gerginlikleri artırabilecek veya Afrika Boynuzu’ndaki diğer hükümetlerle ikili ilişkilerine zarar verebilecek eylemleri kabul etmeye isteksiz davranmıştır. Ayrıca, IGAD’ın fikir birliğine dayalı yaklaşımı, zaman zaman heterojen politikalarla sonuçlanmış ve üzerinde anlaşılan adımlar Somali sorununu doğru biçimde ele almada başarısız olmuştur.⁹⁵ IGAD’ın desteğiyle teşkil edilen AMISOM’un Somali toplum kesimlerinden eşit düzeyde destek almaması birleştirmeden ziyade kırılmalara neden olmuştur.⁹⁶

Esasen, bölge içi siyasi dinamikler, IGAD’ın Somali’deki operasyonlarının proaktif olmaktan çok reaktif olmasına ve seçimlerin yalnızca üye devletler arasında uzun müzakereler sonrasında yapılmasına neden olmuştur.⁹⁷ Uygulanan yöntem, gecikmiş bölgesel tepkinin insani felaketi daha da kötüleştirdiği 2011 Somali kıtlığı sırasında özellikle önemli bir etkiye sahip olmuştur. Erken uyarılara rağmen, IGAD üyeleri arasında oybirliğin dayalı karar mekanizmasının varlığı, krize koordineli bir bölgesel tepkinin oluşumunu yavaşlatmış ve ciddi can kayıplarına yol açmıştır.⁹⁸ Yaşanan sorunlar, hızlı hareket eden ve karmaşık krizlerle başa çıkmak için fikir birliğine dayalı bir stratejinin sınırlamalarını göstermektedir. Özellikle Somali gibi istikrarsız durumlarda, çatışma çözümü ve barış inşasındaki etkinliğini artırmak için IGAD, gerektiğinde daha esnek ve hızlı tepkiler vermek için karar alma prosedürlerini yeniden değerlendirmelidir.

Dış Müdahaleler

Somali savaşı, çevre ülkeleri ve yabancı varlıkları, özellikle Etiyopya, Eritre, Kenya ve ABD’yi içeren karmaşık bir karşılıklı müdahale ağı tarafından derinden etkilenmiştir. Ulusal güvenlik endişeleri, bölgesel rekabetler ve jeopolitik çıkarlar tarafından motive edilen müdahale, IGAD’ın çatışmayı başarılı bir şekilde yönetme ve sonlandırma kapasitesi üzerinde önemli bir olumsuz etki yaratmıştır.

⁹² Ken Menkhaus, 2007.

⁹³ Lionel Cliffe-Roy Love-Kjetil Tronvoll, “Conflict and Peace in the Horn of Africa”, *Review of African Political Economy*, 2009, 36(120).

⁹⁴ Mulugeta Gebrehivot, “Regional Peace and Security Co-operation under The Intergovernmental Authority on Development: Development and Challenges”, *Eastern Africa Social Science Research Review*, 2014, 30(1).

⁹⁵ Sally Healy Obe, “IGAD and Regional Security in the Horn”, *Routledge Handbook of African Security*, Edt. James Hentz, Routledge, 2013.

⁹⁶ Bjørn Møller, 2009a.

⁹⁷ Tim Murithi, 2013.

⁹⁸ Aleksi Ylönen, “Security Regionalism and Flaws of Externally Forged Peace in Sudan: The IGAD Peace Process and Its Aftermath”, *African Journal on Conflict Resolution*, 2014, 14(2).

Etiyopya'nın Rolü

Etiyopya, güvenlik endişelerini ve istikrarsızlığın yayılma potansiyelini öne sürerek Somali sorunu ile sürekli olarak ilgilenmektedir.⁹⁹ Özellikle Etiyopya Halk Devrimci Demokratik Cephesi altındaki Etiyopya hükümeti, Somali'yi Etiyopya'nın iç güvenliğine tehdit oluşturan terör örgütleri için güvenli bir liman olarak görmektedir. Sonuç olarak Etiyopya, Somali'ye düzenli olarak askerî müdahalelerde bulunmuş olup bunlardan en önemlisi 2006'da Mogadişu'daki ICU yönetimini devirmek için Mogadişu'yu işgal etmek olmuştur.¹⁰⁰

Etiyopya'nın Somali'ye müdahalesi sıklıkla iki ucu keskin bir kılıç olmuştur.¹⁰¹ El-Şebab gibi marjinal örgütleri zayıflatmaya yardımcı olurken, Somali grupları arasında gerginliği de artırması ve uluslararası müdahaleye karşı vatansever bir muhalefet refleksi yaratması¹⁰², Etiyopya'nın eylemlerinin sıklıkla bölgesel barıştan ziyade kendi ulusal çıkarlarına hizmet ettiği şeklinde görülmesi nedeniyle IGAD'ın krize arabuluculuk etme çabalarını da engellemiştir. Dahası, Etiyopya'nın IGAD içindeki hâkimiyeti, örgütün Somali krizine yaklaşımında önyargılı olduğu iddialarına yol açmıştır.¹⁰³

Eritre'nin Rolü

Eritre'nin Somali savaşına müdahalesi, esas olarak Etiyopya ile olan düşmanca ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Eritre-Etiyopya Savaşı'nın (1998-2000) ardından Eritre, Somali'deki ICU ve ardından El-Şebab gibi Etiyopya karşıtı örgütleri destekleyerek Etiyopya'nın bölgesel gücünü zayıflatmaya çalışmıştır.¹⁰⁴ Uygulanan politika, komşularını rahatsız ederek ve Etiyopya'nın herhangi bir saldırısına karşı bir tampon oluşturarak Etiyopya'yı istikrarsızlaştırmaya yönelik daha büyük bir çabanın parçasıdır.

Eritre'nin müdahalesi, zaten oldukça bölünmüş bir iç çatışmaya dış bir bileşen ekleyerek Somali'deki çatışmayı daha da kötüleştirmiştir. Eritre'nin faaliyetleri ayrıca, özellikle Etiyopya ve Kenya olmak üzere diğer IGAD üyesi ülkelerle ilişkileri gerginleştirerek örgütün Somali çatışmasıyla başa çıkma konusundaki tutarlılığını ve verimliliğini zayıflatmıştır.¹⁰⁵ Eritre'nin 2007 yılında örgüte zarar veren politikaları nedeniyle IGAD'dan çıkarılması, faaliyetlerinin bölgesel barış çabalarını ne ölçüde engellediğini göstermektedir.¹⁰⁶

Kenya'nın Rolü

Kenya, sınır ötesi terörizm, mülteci akını ve ekonomik çıkarlar konusundaki endişelerle Somali krizine aktif olarak dâhil olmuştur. El-Şebab'ın büyümesi Kenya için doğrudan bir tehdit oluşturmuş ve Kenya topraklarında özellikle Nairobi'deki 2013 Westgate Alışveriş Merkezi saldırısı gibi birçok terörist saldırıyı tetiklemiştir.¹⁰⁷ Kenya, sınırını güvence altına almayı ve güney Somali'de bir tampon bölge oluşturmayı amaçlayan Linda Nchi Operasyonunu 2011'de başlatarak Somali Savaşı'nın aktörlerinden biri olmuştur.

⁹⁹ Kidist Mulugeta, *The Role of Regional Powers in The Field of Peace and Security: The Case of Ethiopia*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Addis Ababa, 2014.

¹⁰⁰ Ken Menkhaus, 2007; Cedric Barnes-Harun Hassan, "The Rise and Fall of Mogadishu's Islamic Courts", *Journal of Eastern African Studies*, 2007, 1(2).

¹⁰¹ Daniel Kendie, "Towards Resolving the Ethiopia-Somalia Disputes", *International Conference on African Development Archives*-104, 2007.

¹⁰² Stephen F. Burgess, "Stabilization, Peacebuilding, and Sustainability in the Horn of Africa", *Strategic Studies Quarterly*, 2009, 3(1).

¹⁰³ Gerald M. Feierstein, *The Impact of Middle East Regional Competition on Security and Stability in The Horn of Africa*, Middle East Institute, Nairobi, 2020.

¹⁰⁴ G. Jan Abbink, *Ethiopian-Eritrean Studies: A Bibliography on Society and History, 2016-2022*, African Studies Centre, Leiden, 2022.

¹⁰⁵ Sally Healy Obe, 2013.

¹⁰⁶ Victor A.O. Adetula-Redie Bereketeab-Cyril Obi, "Introduction: Regional Economic Communities and Peacebuilding in West Africa and the Horn of Africa", *Regional Economic Communities and Peacebuilding in Africa*, Routledge, 2021a.

¹⁰⁷ David M. Anderson-Jacob McKnight, "Kenya at War: Al-Shabaab and Its Enemies in Eastern Africa", *African Affairs*, 2015, 114(454).

Kenya'nın eylemi El-Şebab'ı sınırlarından uzaklaştırmada büyük ölçüde başarılı olsa da, aynı zamanda yeni sorunları da beraberinde getirmiştir. Kenya'nın yardımıyla Güney Somali'de Jubaland eyaletinin kurulması, Kenya ile Somali Federal Hükümeti arasında tartışmalara yol açmış ve gerginliği artırmıştır. Bu durum Somali'yi daha parçalı hale getirerek IGAD'ın arabuluculuk çabalarını zorlaştırmıştır. Kenya'nın belirtilen türdeki faaliyetleri diğer Somali taraflarınca da sıklıkla güvensizlikle karşılanmaktadır.¹⁰⁸

Amerika Birleşik Devletleri'nin Rolü

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) Afrika Boynuzu'ndaki terörle mücadele politikasının bir parçası olarak Somali sorununa yoğun biçimde dâhil olmuştur.¹⁰⁹ 11 Eylül saldırılarının ardından ABD yönetimi Somali'yi terörizmin olası bir üreme alanı olarak belirlemiş ve bölgedeki terörle mücadele operasyonlarına askerî destek ve istihbarat yardımı vermeye başlamıştır.¹¹⁰ Buna, El-Şebab komutanlarına yönelik drone saldırıları, AMISOM'a mali destek ve Somali güvenlik güçlerine yardım dâhildir.¹¹¹

ABD'nin katılımı El-Şebab'ın yeteneklerini azaltmada kritik öneme sahip olsa da aynı zamanda mücadelenin militarizasyonuna da katkıda bulunmuş ve zaman zaman diplomatik girişimleri engellemiştir. ABD'nin terörle mücadeleye yaptığı vurgu siyasi uzlaşma yerine askerî çözümlere yönelik olmuş ve IGAD'ın Somali'deki barış inşa sürecini yavaşlatmıştır.¹¹²

Etiyopya, Eritre, Kenya ve ABD'nin Somali krizine müdahalesi, IGAD'ı daha karmaşık ve yoğun çatışmaların yaşandığı bir ortamda faaliyet yürütmeye zorlamıştır. Sayılan aktörlerin her biri bölgesel güvenlik ve IGAD'ın faaliyetlerinin tutarlılığı pahasına, kendi ulusal çıkarlarını takip etmiştir. Etiyopya ve Kenya'nın askerî angajmanları, Eritre'nin terör örgütlerine verdiği yardım ve ABD'nin terörle mücadele odağı, çatışmanın uzun süren doğasına ve Somali'nin parçalanmasını hızlandırmıştır. Somali çatışmasını çözmede daha etkili bir rol oynamak için IGAD adı geçen dış faktörleri dikkatlice müzakere etmeli, üye devletlerinin ve yabancı ortaklarının karşıt çıkarlarını dengeleyerek daha fazla bölgesel işbirliğini desteklemelidir.

Bölgesel Güvenlik Topluluğu Teorisi ile Uyum

IGAD'ın Somali'deki faaliyetleri Bölgesel Güvenlik Topluluğu doktrininin karmaşık bir uygulama biçimini göstermektedir. Bu teoriye göre, güvenlik topluluklarının ayırt edici yanı devletler arasındaki karşılıklı güven ve iş birliği süreçlerinin işletilmesidir.¹¹³ Afrika Boynuzu'nda, IGAD'ın çatışmaları önleme ve barış inşasına yardımcı olma girişimleri, özellikle bölgesel iş birliği ve güvenikleştirme bakımından bölgesel güvenlik topluluğu yaklaşımını anımsatmaktadır. Ancak, Somali'nin karşı karşıya olduğu siyasi istikrarsızlık ve dışa bağımlılık gibi kendine has benzersiz sorunlar, standart bölgesel güvenlik topluluğu modelinin bazı zayıflıklarını ortaya koymaktadır. Yapısalcı araştırmacılara göre, bölgesel güvenlik toplulukları ortak normları ve işbirlikçi davranışları birleştirerek çeşitli bölgesel ortamlara uyum sağlayabilir.¹¹⁴ Çeşitli paydaşları dâhil etmeyi ve politikaları yerel bağlamlara göre uyarlamayı içeren IGAD'ın stratejisi ise bölgesel güvenlik topluluğu teorisinin uygulamasıyla tutarlıdır. İlave olarak, örgütün bölgesel güvenlik topluluğu teorisinin gereksinim ve değerlerini uygulama yeteneği, Somali'nin benzersiz sorunları nedeniyle sınırlı kalmaktadır.¹¹⁵

¹⁰⁸ Günther Schlee, *Territorializing Ethnicity: The Political Ecology of Pastoralism in Northern Kenya and Southern Ethiopia*, Max Planck Institute for Social Anthropology Working Paper No: 121, 2010.

¹⁰⁹ William Reno, "The Politics of Security Assistance in The Horn of Africa", *Defense Studies*, 2018, 18(4).

¹¹⁰ Matan Daniel, *Salafi-Jihadist Activity in Africa: Al-Shabaab and Boko Haram*, Doctoral Dissertation, Tel Aviv University, Tel Aviv, 2021.

¹¹¹ Peter Kagwanja, "Counter-Terrorism in The Horn of Africa: New Security Frontiers, Old Strategies", *African Security Review*, 2006, 15(3).

¹¹² Björn Möller, *The Somali conflict: The Role of External Actors*, DIIS report No. 03, 2009b.

¹¹³ Karl Wolfgang Deutsch vd., 1957.

¹¹⁴ Emanuel Adler-Michael Barnett, 1998.

¹¹⁵ Amitava Acharya, 2007.

Somali, tipik bölgesel güvenlik topluluğu paradigmasını son haddesine kadar zorlayan benzersiz engeller barındırmaktadır. Derin klan farklılıkları ve El-Şebab gibi devlet dışı aktörlerin varlığıyla belirginleşen siyasi parçalanmışlık, tutarlı ve birleşik bir güvenlik stratejisi oluşturma çabalarını engellemektedir.¹¹⁶ AMISOM'un Afrika Birliği ve uluslararası bağışçılardan gelen fon ve lojistiğe olan bağımlılığı, bölgede kendi kendine yeten bir güvenlik topluluğu kurmayı zorlaştırmaktadır.¹¹⁷ Adı geçen dışa bağımlılık, başarılı bir RSC kurmak için gereken karşılıklı güven ve iş birliğini aşındırabilmektedir. Tasvir edilen ortamda, IGAD girişimleri, Somali gibi parçalanmış bir devlette kurulması zor olan siyasi birlik ve ortak güvenlik çıkarları gerektiren bölgesel güvenlik topluluğu çerçevesine uyarlanmakta zaman zaman başarısız olmuştur.¹¹⁸ IGAD, Somali'deki krizin nasıl ele alınacağı konusunda üye ülkeler arasında bir anlaşmaya varmaya çalışmış ve AMISOM aracılığıyla birleştirilmiş barışı koruma operasyonları gibi işbirlikçi yöntemlere başvurmuştur.¹¹⁹ Yürütülen strateji, yapısalcı araştırmacılar tarafından önerilen bölgesel güvenlik topluluğu teorisinin daha geniş bir yorumuyla tutarlı görünmektedir. Yapısalcılar bölgesel güvenlik topluluklarının ortak normları ve işbirlikçi faaliyetleri birleştirerek, çeşitli coğrafi ortamlara uyarlanabileceklerine inanırlar. Somali'de, IGAD'ın yerel klanlar, bölgesel yönetimler ve yabancı ortaklar da dâhil, çeşitli paydaşlarla etkileşimi, planlarını karmaşık yerel koşullara göre uyarlama çabasını göstermektedir.¹²⁰ Uygulanan yöntem, özellikle siyasi parçalanma karşısında kapsayıcı söylem ve iş birliği yoluyla barışı teşvik etmeyi amaçlayan uyarlanabilir bir bölgesel güvenlik topluluğu versiyonuna örnek teşkil etmektedir.

Ayrıca, Somali'de güçlü, merkezi bir hükümetin olmaması, IGAD'ın barış anlaşmalarını yürütme ve bölgeyi istikrara kavuşturma çabalarını engellemektedir.¹²¹ Otoritenin sıklıkla birden fazla hizip ve klan tarafından sorgulandığı Somali'nin siyasi parçalanması, barış inşasında ortak olarak birleşik bir devlet aktörünü varsayan bölgesel girişimlerin başarısını engellemektedir.¹²² Bu realite, devlet yapılarının zayıf olduğu ve devlet dışı aktörlerin güvenlik dinamiklerinde önemli bir rol oynadığı Afrika Boynuzu gibi ülkelere klasik RSC teorisini uygulamanın zorluklarını vurgulamaktadır. IGAD'ın Somali'deki müdahaleleri, bölgesel iş birliğini geliştirmek ve stratejileri yerel koşullara göre uyarlamak gibi RSC teorisinin belirli unsurlarıyla tutarlı olsa da, Somali bağlamının benzersiz zorlukları - siyasi parçalanma, dış bağımlılıklar ve güçlü devlet dışı aktörlerin varlığı geleneksel RSC modelinin sınırlamalarını ortaya koymaktadır. Somali'de RSC teorisinin fikirlerini etkili bir şekilde uygulamak için, IGAD'ın iç kapasiteleri geliştirmeye, kapsayıcı yönetimi desteklemeye ve dış yardıma olan bağımlılığı azaltmaya daha önemli bir konsantrasyon koyması gerekecektir.

Bulgular ve Tartışma

Mezkûr engeller ve eleştirilere rağmen, IGAD Afrika Boynuzu'ndaki bölgesel istikrara önemli katkılarda bulunmuştur. Örgüt, söylemi etkinleştirmede, barışı koruma misyonlarını desteklemede ve bölgesel iş birliğini teşvik etmede önemli bir rol oynamıştır. IGAD'ın eylemleri, küresel kamuoyunun Somali çatışmasına odaklanmasını sağlamış ve bölgesel kuruluşların barış inşası operasyonlarına katkıları bağlamında örnek bir rol sergilemiştir. IGAD, yaklaşımını Afrika Boynuzu'nun özel koşullarına göre uyarlayarak, bölgesel örgütlerin karmaşık ve uzun süreli çatışmaları çözme yeteneğini ortaya koymuştur.

IGAD, Somali ihtilafında arabuluculuk yapma ve barış müzakerelerini teşvik etme konusunda oldukça etkili olmuştur. Somali Ulusal Uzlaşma Konferansı (2002–2004), IGAD'ın oynadığı kritik rol için bir dönüm noktasıdır. IGAD, Somali

¹¹⁶ Paul D. Williams, "Somalia", *Responding to Conflict in Africa: The United Nations and Regional Organizations*, Edt. Jane Boulden, Palgrave Macmillan US, New York, 2013.

¹¹⁷ Dawit Yohannes Wondemagegnehu- Daniel Gebreegziabher Kebede, 2017.

¹¹⁸ Amitava Acharya, 2007.

¹¹⁹ Paul D. Williams, 2018a.

¹²⁰ IGAD, 2020.

¹²¹ Kidist Mulugeta, 2009, s. 37.

¹²² Ken Menkhaus, 2007.

grupları ve yabancı kuruluşlar arasındaki görüşmeleri koordine ederek, Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'nin kurulması için zemin hazırlamıştır.¹²³ Atılan adım, IGAD'ın karmaşık ve parçalanmış bir siyasi iklimde başarılı bir şekilde arabuluculuk yapma yeteneğini gösteren önemli bir başarıdır.¹²⁴ IGAD, 2007'de kurulan AMISOM'u tanıtmaya ve desteklemede de önemli bir işleve sahiptir.¹²⁵ AMISOM'un yetkileri arasında Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'ni korumak, El-Şebab ile mücadele etmek ve istikrar operasyonlarına yardımcı olmak yer almaktadır. IGAD'ın yardımı, misyon için bölgesel ve uluslararası desteğin sağlanmasında hayati önem taşımaktaydı. IGAD, barışı koruma güçlerinin başarılı bir şekilde konuşlandırılmasını ve işletilmesini garanti altına almak için yabancı fon sağlayıcılar ve bölgesel ortaklarla işbirliği yaparak barışı koruma operasyonlarına katılmıştır.¹²⁶ IGAD'ın seferberlik faaliyetleri ile Geçiş Dönemi Federal Hükümeti'ne kritik yardım sağlayan ve bölgeyi istikrara kavuşturmaya yardımcı olan AMISOM askerlerinin konuşlandırılmasında oynadığı rol de öne çıkmaktadır.¹²⁷ Askerî operasyonlar, yönetim desteği ve uzlaştırma girişimlerini içeren misyonun eylemleri, IGAD'ın kapsamlı Somali barış inşası planlarını desteklemedeki rolünü göstermektedir.¹²⁸ Örgütün yalnızca arabuluculuk ve müzakereye değil, aynı zamanda barışı koruma ve istikrar için operasyonel desteğe de öncelik vermesine dayalı planı, IGAD'ın Somali ihtilafının karmaşıklıklarının farkında olduğunu ve hem acil hem de uzun vadeli sorunları ele alma konusundaki kararlılığını göstermektedir.

IGAD'ın yöntemlerinin, siyasi istikrarsızlık, devlet kırılmalı ve karmaşık bölgesel dinamikler gibi Afrika Boynuzu'nun benzersiz zorluklarına göre uyarlanması, IGAD'ın Somali çatışmasının belirli özelliklerini ele almasını ve uygulanabilir çözümlere doğru çabalamasını sağlamıştır.¹²⁹ Bulgular, IGAD'ın Afrika Boynuzu'ndaki çatışmaları çözme ve barış inşası çabalarına yardımcı olma konusundaki etkinliğini iki önemli çıkarımı vurgulayarak göstermektedir. Birincisi önde gelen, uluslararası ortaklarla bölgesel iş birliğini teşvik etmektir. IGAD'ın, ekonomik entegrasyon ve siyasi ortaklığa odaklanan projeler aracılığıyla üye ülkeler arasındaki bölgesel iş birliğini güçlendirme politikaları entegre etme ve paylaşılan endişeleri ele almak için iş birliği yaklaşımları teşvik etme girişimlerini içermektedir. Bölgesel görüşmeleri ve iş birliğini teşvik ederek, anlaşmazlıkların komşu ülkelere yayılmasını önlemeyi ve bölgesel istikrarı güçlendirmeyi hedeflemiştir. İkincisi ise sürdürülebilir katılımdır. Somali'de süregelen sorunlar, IGAD ve müttefiklerinden sürekli bir katılım ve desteğin önemini göstermektedir.¹³⁰ Büyük ilerleme kaydedilmiş olsa da, bölgesel örgütlerin devam eden katılımı, süregelen endişeleri ele almak ve uzun vadeli istikrarı teşvik etmek için kritik öneme sahiptir. IGAD'ın girişimleri, uluslararası toplumun Somali krizine odaklanmasını sağlayarak, sorunun uluslararası toplum için en önemli endişe olmaya devam etmesini sağlamıştır. Bu sonuca uluslararası örgütler ve paydaşlarla aktif iş birliği yoluyla ulaşılmıştır.¹³¹

Somali ve Afrika Boynuzu'ndaki gelecekteki zorluklarla başarılı bir şekilde başa çıkmak için IGAD yöntemlerini değiştirmeli ve barış ve güvenliğin çeşitli alanlarındaki katılımını genişletmelidir. Siyasi parçalanma, sınır ötesi çatışmalar ve devam eden terörizm tehlikesiyle karakterize edilen bölgenin kronik istikrarsızlığı daha güçlü ve farklı bir yanıt gerektirmekte. Aşağıdaki öneriler, IGAD'ın Somali ve Afrika Boynuzu'nda barış ve güvenliği desteklemedeki etkinliğini artırabileceği önemli alanları tanımlamaktadır.¹³²

¹²³ Bjørn Møller, 2009a; Kidist Mulugeta, 2009.

¹²⁴ Ken Menkhaus, 2007.

¹²⁵ IGAD, 2020.

¹²⁶ Sally Healy Obe, 2011a; 2011b, s. 113.

¹²⁷ Redie Bereketab, 2012.

¹²⁸ Mark Bradbury- Sally Healy Obe, 2010.

¹²⁹ ICISS, *The Responsibility to Protect: Report of The International Commission on Intervention and State Sovereignty*, International Development Research Centre, Ottawa, Canada, 2001.

¹³⁰ IGAD, 2020.

¹³¹ Ken Menkhaus, 2007.

¹³² IGAD, 2020.

İlk olarak, IGAD erken uyarı sistemlerine ve bölgesel iş birliğine yatırım yaparak çatışma önleme prosedürlerini iyileştirmelidir. Afrika Birliği’nin Kıtasal Erken Uyarı Sistemi ile artan etkileşim, IGAD’ın ortaya çıkan tehditleri tespit etmesine ve tedbir almasına yardımcı olabilir.¹³³ IGAD, yerel muhbirler, sivil toplum örgütleri ve bölgesel uzmanlardan oluşan ağını genişleterek krizleri kötüleşmeden önce öngörebilir.

İkinci olarak, IGAD Somali’de tüm toplulukları kapsayıcı siyasi söylemi teşvik etmeye devam etmelidir. Ülkenin karmaşık klan dinamikleri ve siyasi çatışmaları göz önüne alındığında, geniş tabanlı, kapsayıcı tartışmaları teşvik etmek uzun vadeli barışa ulaşmak için kritik öneme sahiptir. IGAD, Somali Federal Hükümeti, bölgesel hükümetler ve klan liderleri arasındaki müzakereleri desteklemede önemli bir rol oynayabilir. Obe’nin belirttiği gibi, Somali toplumunun farklı çıkarlarını yansıtan kapsayıcı hükümet kurumları uzun vadeli istikrar için hayati öneme sahiptir.

¹³⁴ IGAD ayrıca, her ikisi de barış inşası çabaları için kritik öneme sahip olan yönetişimi ve hukukun üstünlüğünü iyileştirmek için Somali kurumları için kapasite geliştirme programlarına yardımcı olmalıdır.

Üçüncüsü, IGAD Afrika Birliği, BM ve AB gibi diğer uluslararası kuruluşlarla koordinasyonunu artırmalıdır. Somali’deki sorunlar, özellikle EL-Şebab’a karşı devam eden terörle mücadele eylemleri, koordineli bir uluslararası müdahaleyi gerekli kılmaktadır. Birleşik operasyonları, istihbarat paylaşımını ve kaynak havuzunu iyileştirmek, barışı koruma ve terörle mücadele faaliyetlerinin etkinliğini artırabilir. Williams’a göre, Somali’deki en büyük sorunlardan biri olan yabancı aktörler arasındaki koordinasyon eksikliği, tekrarlayan yeknesak faaliyetlere ve kaynak israfına yol açmıştır.¹³⁵

Dördüncüsü, IGAD, AMISOM gibi operasyonlar için uzun vadeli finansman ve lojistik yardıma öncelik vermelidir. AMISOM, Somali bölgelerinin istikrara kavuşturulmasında önemli bir rol oynamış olsa da gelecekteki başarısı büyük ölçüde asker gönderen ülkelerin ve uluslararası fon sağlayıcıların devam eden taahhütlerine bağlıdır. Barış operasyonlarının uzun vadeli uygulanabilirliğini sürdürmek için IGAD kamu-özel sektör ortaklıkları ve bölgesel fonlama girişimleri gibi yeni fonlama yapılarını araştırabilir.¹³⁶

Son olarak, IGAD Afrika Boynuzu’nda istikrarsızlığa neden olan temel sosyoekonomik sorunları ele almaya odaklanmalıdır. Yoksulluk, genç işsizliği ve çevresel bozulma, bölgedeki şiddetin yaygın nedenleridir. IGAD, bölgesel ekonomik entegrasyonu teşvik ederek, sürdürülebilir kalkınma çabalarını destekleyerek ve iklim değişikliğiyle mücadele ederek uzun vadeli barışa katkıda bulunabilir.¹³⁷

IGAD, Somali ve Afrika Boynuzu’ndaki karmaşık barış ve güvenlik alanında müzakere etmeye çalışırken, çatışmanın acil ve temel nedenlerini ele almak için yöntemlerini uyarlamalıdır. IGAD, erken uyarı sistemlerini güçlendirerek, kapsayıcı siyasi söylemi teşvik ederek, uluslararası koordinasyonu geliştirerek, barışı koruma misyonlarının uzun vadeli uygulanabilirliğini sağlayarak ve sosyoekonomik zorluklarla mücadele ederek etkinliğini artırabilir. Böylece, Somali ve Afrika Boynuzu’nda uzun vadeli barış ve istikrara katkıda bulunmak için konumunu iyileştirecektir.

¹³³ African Union, “The Continental Early Warning System- CEWS”, <https://www.peaceau.org/en/article/the-continental-early-warning-system>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.

¹³⁴ Sally Healy Obe, 2011a.

¹³⁵ Paul D. Williams, 2013.

¹³⁶ Paul D. Williams, 2018a; 2018b.

¹³⁷ Victor A.O. Adetula vd., 2016.

Sonuç

IGAD'ın Afrika Boynuzu'nda, özellikle Somali'de barış ve güvenliği sürdürmeye katkısı kritik önemdedir. Örgüt, uzun savaşlar, istikrarsız devlet kurumları ve düşmanca bir sosyopolitik bağlam da dâhil olmak üzere karmaşık bölgesel dinamikleri müzakere etmiştir. IGAD'ın Somali'deki katılımı, arabuluculuk çabaları, barışı koruma önlemleri ve savaşan gruplar arasında diyalog ve uzlaşmayı teşvik etmeyi amaçlayan diplomatik angajmanlarla kanıtlandığı üzere, bölgesel barış ve güvenliğe olan bağlılığını göstermektedir.

IGAD'ın kurumsal yapısını uyarlama kapasitesi, Somali'nin değişen çatışma ortamına tepki göstermede önemli olmuştur. Uzman birimlerin ve IGAD Barış ve Güvenlik Bölümünün geliştirilmesi, örgütün şiddetin altında yatan nedenleri daha etkili bir şekilde ele almasını sağlamıştır. Dahası, IGAD'ın Somali'de arabuluculuk yapma girişimleri, Geçiş Dönemi Federal Hükümeti ve Somali Federal Hükümeti'nin kurulmasına verdiği destek gibi, çatışma çözümüne yönelik proaktif yaklaşımını göstermektedir.

Bununla birlikte, Somali'nin durumu, IGAD'ın barış ve güvenlik görevini yerine getirirken karşılaştığı muazzam sorunları vurgulamaktadır. Silahlı çatışmanın devam etmesi, diğer aktörlerin etkisi ve Somali'deki klan ilişkilerinin karmaşıklığı, örgütün çalışmalarını sıklıkla engellemiştir. Dahası, diğer uluslararası aktörlerle iş birliği ve barışı koruma misyonlarının uzun vadeli uygulanabilirliği, sürekli dikkat ve destek gerektiren temel konulardır.

Sonuç olarak, IGAD'ın Somali'deki görevi, bölgesel örgütlerin Afrika'daki güvenlik endişelerini çözmedeki hem vaadini hem de sınırlamalarını göstermektedir. IGAD, Somali'de barış ve istikrarı teşvik etmede önemli ilerleme kaydetmiş olsa da, durum devam eden strateji uyarlamasını, uluslararası ortaklarla artan iş birliğini ve üye devletlerin bölgesel çatışmanın temel nedenlerini ele almak için sürekli bağlılığını gerektirmektedir. IGAD geliştikçe, Somali'de aldığı dersler, Afrika Boynuzu'ndaki barış ve güvenliğe yönelik gelecekteki yaklaşımları şekillendirecektir.

Yazarın/Yazarların Katkı Düzeyi/Düzeyleri: Birinci Yazar %50, İkinci Yazar %50.

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Author Contributions: First Author 50%, Second Author 50%.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Kaynakça

Abbink, G. Jan, *Ethiopian-Eritrean Studies: A Bibliography on Society and History, 2016-2022*, African Studies Centre, Leiden, 2022.

Abdi Elmi, Afyare-Barise, Abdullahi, "The Somali Conflict: Root Causes, Obstacles, and Peace-Building Strategies", *African Security Studies*, 2006,15(1), 32-54.

Acharya, Amitava, "The Emerging Regional Architecture of World Politics", *World Politics*, 2007, 59(4), 629-652.

Acharya, Amitava, "Global International Relations and Regional Worlds: A New Agenda for International Studies", *International Studies Quarterly*, 2014, 58(4), 647-659.

Acharya, Amitava, "Regionalism Beyond EU-Centrism", *The Oxford Handbook of Comparative Regionalism*, Edt. Tanja A. Börzel, and Thomas Risse, Oxford Academic, Oxford, 2016, 109-130.

- Adar, Korva G., "Conflict Resolution in A Turbulent Region: The Case of the Intergovernmental Authority on Development in Sudan", *African Journal on Conflict Resolution*, 2000, 1(2), 39-66.
- Adler, Emanuel-Barnett, Michael, *Security Communities*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998.
- Adetula, Victor A.O., *African Conflicts, Development and Regional Organizations in The Post-Cold War International System: The Annual Claude Ake Memorial Lecture*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, Sweden, 2014.
- Adetula, Victor A.O.-Bereketeab, Redie-Jaiyebo, Olugbemi, *Regional Economic Communities and Peacebuilding in Africa: The Experiences of ECOWAS and IGAD*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, Sweden, 2016.
- Adetula, Victor A.O.-Bereketeab, Redie-Obi, Cyril, "Introduction: Regional Economic Communities and Peacebuilding in West Africa and the Horn of Africa", *Regional Economic Communities and Peacebuilding in Africa*, Routledge, 2021a, 1-19.
- Adetula, Victor A.O.-Bereketeab, Redie-Obi, Cyril, "Regional Economic Communities and Peacebuilding in Africa: Lessons from ECOWAS and IGAD", *Regional Economic Communities and Peacebuilding in Africa*, Routledge, 2021b, 256-276.
- African Union, "The Continental Early Warning System-CEWS", <https://www.peaceau.org/en/article/the-continental-early-warning-system>, Erişim Tarihi: 11.08.2024.
- Ahmed, Ismail I.-Green, Reginald Herbold, "The Heritage of War and State Collapse in Somalia and Somaliland: Local-Level Effects, External Interventions and Reconstruction", *Third World Quarterly*, 1999, 20(1), 113-127.
- Albrecht, Peter-Haenlein, Cathy, "Fragmented Peacekeeping: The African Union in Somalia", *The RUSI Journal*, 2016, 161(1), 50-61.
- Anderson, David M.-McKnight, Jacob, "Kenya at War: Al-Shabaab and Its Enemies in Eastern Africa", *African Affairs*, 2015, 114(454), 1-27.
- Apuuli, Kasaija Phillip, "IGAD's Peace and Security Strategy", *Regional Security in the post-Cold War Horn of Africa*, Edt. Sharamo, Roba and Mesfin, Berouk, Institute for Security Studies, 2011, 347-377.
- Apuuli, Kasaija Phillip, "IGAD's Mediation in The Current South Sudan Conflict: Prospects and Challenges", *African Security*, 2015, 8(2), 120-145.
- Barnes, Cedric-Hassan, Harun, "The Rise and Fall of Mogadishu's Islamic Courts", *Journal of Eastern African Studies*, 2007, 1(2), 151-160.
- Barnett, Michael, "Partners in Peace? The UN, Regional Organizations, and Peace-Keeping", *Review of International Studies*, 1995, 21(4), 411-433.
- Bellamy, Alex J., *Security Communities and Their Neighbors*, Palgrave Macmillan, New York, 2004.
- Bennett, Jon-Pantuliano, Sara-Fenton, Wendy-Vaux, Anthony-Barnett, Chris-Brusset, Emery, *Aiding the Peace: A Multi-Donor Evaluation of Support to Conflict Prevention and Peacebuilding Activities in Southern Sudan 2005-2010*, Ministry of Foreign Affairs, Netherland, 2010.
- Bereketeab, Redie, "Inter-Governmental Authority on Development (IGAD): A Critical Analysis", *Regional Integration, Identity and Citizenship in The Greater Horn of Africa*, Edt. Redie Bereketeab, The Nordic Africa Institute, Uppsala, Sweden, 2012, 173-194.
- Bereketeab, Redie, "Regional Economic Communities and Peacebuilding: The IGAD Experience", *South African Journal of International Affairs*, 2019, 26(1), 137-156.
- Bereketeab, Redie, "Political Economy of Regional Peacebuilding and Politics of Funding", *Asian Journal of Economics, Finance and Management*, 2024, 249-262.
- Bradbury Mark-Obe, Healy Sally, "Whose Peace is it Anyway? Connecting Somali and International Peacemaking", *Accord*, 2010, 21, 16-18.
- Bruton, Bronwyn E.-Williams Paul D., *Counterinsurgency in Somalia: Lessons Learned from the African Union Mission in Somalia, 2007-2013*, JSOU Press, Florida, 2014.
- Bryden, Alan, "The Somali Peace Process: Challenges and Opportunities", *Somalia: State Collapse and Revival*, Edt. A. Bryden ve J. E. P. T. M. Phillips, Lynne Rienner Publishers, Boulder, 2013, 125-148.
- Burgess, Stephen F., "Stabilization, Peacebuilding, and Sustainability in the Horn of Africa", *Strategic Studies Quarterly*, 2009, 3(1), 81-118.
- Buzan, Barry, "The Logic of Regional Security in The Post-Cold War World", *The New Regionalism and the Future of Security and Development* (Vol. 4), Palgrave Macmillan, London, 2000, 1-25.
- Buzan, Barry, "Regional Security Complex Theory in The Post-Cold War World", *In Theories of New Regionalism: A Palgrave Reader*, Palgrave Macmillan, London, 2003, 140-159.
- Buzan, Barry-Waever, Ole, *Regions and Powers: The Structure of International Security* (Vol. 91), Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Clark, Jeffrey, "Debacle in Somalia", *Foreign Affairs*, 1992, 72(1), 109-123.

- Cliffe, Lionel, "Regional Dimensions of Conflict in The Horn of Africa", *Third World Quarterly*, 1999, 20(1), 89-111.
- Cliffe, Lionel-Love, Roy-Tronvoll, Kjetil, "Conflict and Peace in the Horn of Africa", *Review of African Political Economy*, 2009, 36(120), 151-163.
- Daniel, Matan, *Salafi-Jihadist Activity in Africa: Al-Shabaab and Boko Haram*, Doctoral Dissertation, Tel Aviv University, Tel Aviv, 2021.
- Deutsch, Karl Wolfgang-Burrell, Sidney, A.-Kann, Robert A.-Lee, Maurice-Lichterman, Martin-Lindgren, R.A.-Van Wagenen, R. W., *Political Community and the North Atlantic Area: International Organization in the Light of Historical Experience*, Princeton University Press, New Jersey, 1957.
- Diehl, Paul F., "With the Best of Intentions: Lessons from UNOSOM I and II", *Studies in Conflict & Terrorism*, 1996, 19(2), 153-177.
- Duffey, Tamara, "Cultural Issues in Contemporary Peacekeeping", *International Peacekeeping*, 2000, 7(1), 142-168.
- Emathe, Francis E., *Somalia IGAD's Attempt to Restore Somalia's Transitional Federal Government*, Doctoral Dissertation, Naval Postgraduate School, Monterey California, 2006.
- Eriksson, Mikael-Wallensteen, Peter, "Armed Conflict, 1989–2003", *Journal of Peace Research*, 2004, 41(5), 625-636.
- Feierstein, Gerald M., *The Impact of Middle East Regional Competition on Security and Stability in The Horn of Africa*, Middle East Institute, Nairobi, 2020.
- Freudenschuss, Helmut, "Between Unilateralism and Collective Security: Authorizations of The Use of Force by The UN Security Council", *European Journal of International Law*, 1994, 5(4), 492-531.
- Gebrehiwot, Mulugeta, "Regional Peace and Security Co-operation under The Intergovernmental Authority on Development: Development and Challenges", *Eastern Africa Social Science Research Review*, 2014, 30(1), 105-131.
- Gobena, Messay Asgedom, "The African Union (AU) and Intergovernmental Authority on Development (IGAD) Partnership in Peace and Security: Achievements and Challenges", *Journal of Citizenship and Morality*, 2019, 2(1), 80-100.
- Hagmann, Tobias, "Beyond Clannishness and Colonialism: Understanding Political Disorder in Ethiopia's Somali Region, 1991–2004", *The Journal of Modern African Studies*, 2005, 43(4), 509-536.
- Hesse, Brian J., "Introduction: The Myth of Somalia", *Journal of Contemporary African Studies*, 2010, 28(3), 247-259.
- ICISS, *The Responsibility to Protect: Report of The International Commission on Intervention and State Sovereignty*, International Development Research Centre, Ottawa, Canada, 2001.
- IGAD, *Agreement Establishing the Inter-Governmental Authority on Development. Assembly of Heads of State and Government*, IGAD/SUM-96/AGRE-Doc, Nairobi, 1996.
- IGAD, *The Intergovernmental Authority on Development (IGAD)*, Handbook of The Intergovernmental Authority on Development (IGAD), Nairobi, 2020.
- Kagwanja, Peter, "Counter-Terrorism in The Horn of Africa: New Security Frontiers, Old Strategies", *African Security Review*, 2006, 15(3), 72-86.
- Kendie, Daniel, "Towards Resolving the Ethiopia-Somalia Disputes", *International Conference on African Development Archives*-104, 2007.
- Linke, Andrew-Raleigh, Clionadh, "State and Stateless Violence in Somalia", *African Geographical Review*, 2011, 30(1), 47-66.
- Lotze, Walter-Williams, Paul D., *The Surge to Stabilize: Lessons for the UN from the AU's Experience in Somalia*, International Peace Institute, New York, 2016.
- MacFarlane, S. Neil-Weiss, Thomas G., "Regional Organizations and Regional Security", *Security Studies*, 1992, 2(1), 6-37.
- Makhubela, Lm, *Conflict Resolution in Somalia: Learning from Failed Mediation Processes*, Master Thesis, University of Pretoria (South Africa), Pretoria, 2010.
- Medani, Khalid Mustafa, "The Horn of Africa in The Shadow of the Cold War: Understanding The Partition of Sudan from A Regional Perspective", *The Journal of North African Studies*, 2012, 17(2), 275-294.
- Mengisteab, Kidane, *Critical Factors in The Horn of Africa's Raging Conflicts*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, 2011.
- Mengisteab, Kidane, *The Horn of Africa*, John Wiley & Sons, New Jersey, 2013.
- Menkhaus, Ken, "The Crisis in Somalia: Tragedy in Five Acts", *African Affairs*, 2007, 106(424), 357-390.
- Menkhaus, Ken, *Elite Bargains and Political Deals Project: Somalia Case Study*. DFID Stabilisation Unit, UK, 2018.
- Miller, Benjamin, "When and How Regions Become Peaceful: Potential Theoretical Pathways to Peace", *International Studies Review*, 2005, 7(2), 229-267.

- Mohamoud, Abdullah A., *State Collapse and Post-Conflict Development in Africa: The Case of Somalia (1960-2001)*. Purdue University Press, West Lafayette-Indiana, 2006.
- Møller, Bjørn, *The Horn of Africa and the US War on Terror with Special Focus on Somalia*, Institut for Historie, Internationale Studier og Samfundsforhold, Aalborg Universitet, Aalborg, 2009a.
- Møller, Bjørn, *The Somali conflict: The Role of External Actors*, DIIS report No. 03, 2009b.
- Mulugeta, Kidist, *The Role of Regional and International Organizations in Resolving the Somali Conflict: The Case of IGAD*, Friedrich Ebert-Stiftung, Addis Ababa, 2009.
- Mulugeta, Kidist *The Role of Regional Powers in The Field of Peace and Security: The Case of Ethiopia*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Addis Ababa, 2014.
- Murithi, Tim, "The African Union's Evolving Role in Peace Operations: The African Union Mission in Burundi, Darfur, and Somalia", *African Security Studies*, 2008, 17(1), 69-82.
- Murithi, Tim, "Inter-Governmental Authority on Development on The Ground: Comparing Interventions in Sudan and Somalia", *African Security*, 2013,2(3: Regional Organizations in African Security), 68-89.
- Musa, Ahmed M.-Stepputat, Finn-Hagmann Tobias, "Revenues on The Hoof: Livestock Trade, Taxation and State-Making in The Somali Territories", *Journal of Eastern African Studies*, 2021, 15(1), 108-127.
- Nuh, Mohamed Abdullahi-Kakuba, Sultan Juma, "Exploration into IGAD's Contributions towards Peace and Stability in Mogadishu, Somalia", *American Journal of Qualitative Research*, 2022, 6(3), 23-44.
- Obe, Sally Healy, *Hostage to Conflict: Prospects for Building Regional Economic Cooperation in the Horn of Africa*, Royal Institute of International Affairs/Chatham House, London, UK, 2011a.
- Obe, Sally Healy, "Seeking Peace and Security in The Horn of Africa: The Contribution of the Inter-Governmental Authority on Development", *International Affairs*, 2011b, 87(1), 105-120.
- Obe, Sally Healy, "IGAD and Regional Security in the Horn", *Routledge Handbook of African Security*, Edt. James Hentz, Routledge, 2013, 217-228.
- Reno, William, "The Politics of Security Assistance in The Horn of Africa", *Defense Studies*, 2018, 18(4), 498-513.
- Rondos, Alexander, "The Horn of Africa: Its Strategic Importance for Europe, the Gulf States, and Beyond", *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development*, 2016,(6),150-161.
- Schlee, Günther, *Territorializing Ethnicity: The Political Ecology of Pastoralism in Northern Kenya and Southern Ethiopia*, Max Planck Institute for Social Anthropology Working Paper No: 121, 2010
- Sheriff, Ghali Ibrahim-Uke Innocent Anthony-Adams, Williams, "Consolidating Cooperation under Regional Integration: A Theoretical Approach to Curbing Terrorism and Maintaining Peace and Security among IGAD Member States", *Online International Journal of Arts and Humanities*, 2015, 4(3), 48-54.
- Weldesellassie, K. Isaac, "IGAD as an International Organization, Its Institutional Development and Shortcomings", *Journal of African Law*, 2011, 55(1), 1-29.
- Williams, Paul D. "Somalia", *Responding to Conflict in Africa: The United Nations and Regional Organizations*, Edt. Jane Boulden, Palgrave Macmillan US, New York, 2013, 257-281.
- Williams, Paul D., *Fighting for Peace in Somalia: A History and Analysis of the African Union Mission (AMISOM), 2007-2017*. Oxford University Press, Oxford, 2018a.
- Williams, Paul D., "Joining AMISOM: Why Six African States Contributed Troops to the African Union Mission in Somalia", *Journal of Eastern African Studies*, 2018b, 12(1), 172-192.
- Williams Paul D.-D'Alessandro, Michele-Darkwa, Linda-Helal, Amina-Machakaire, James-Rupesinghe, Natasja, *Assessing The Effectiveness of the African Union Mission in Somalia (AMISOM)*. EPON Report, 2018.
- Wuuff Moe, Liuse, *the 'Turn to The Local': Hybridity, Local Ordering and The New Governing Rationalities of Peace and Security Interventions in Somalia*, PhD Thesis, School of Political Science and International Studies, The University of Queensland, 2015.
- Wondemagegnehu, Dawit Yohannes-Kebede, Daniel Gebreegziabher, "AMISOM: Charting A New Course for African Union Peace Missions", *African Security Review*, 2017, 26(2), 199-219.
- Wulf, Herbert-Debiel, Tobias, *Conflict Early Warning and Response Mechanisms: Tools for Enhancing the Effectiveness of Regional Organisations? A Comparative Study of The AU, ECOWAS, IGAD, ASEAN/ARF and PIF*, Department for International Development Working Paper No. 49, 2009.
- Ylönen, Aleks, "Security Regionalism and Flaws of Externally Forged Peace in Sudan: The IGAD Peace Process and Its Aftermath", *African Journal on Conflict Resolution*, 2014, 14(2), 13-39.

ChronAfrica

Afrika'nın ilim merkezi: Timbuktu

Mehmet Siddık Özalp¹

Öz

Bugün Mali Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan Timbuktu, Mali'nin orta kesimlerinde, Nijer Nehri'nin kıvrıldığı bir noktada kurulmuştur. Şehrin tarihi XI. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Timbuktu adını, Nijer Nehri kıyısında yaşamış Buktu adındaki yaşlı bir kadından almıştır. Timbuktu'nun eski adı Tumbukt'tur. Ayrıca, "Harika Şehir", "Efsanevi Şehir," "Çölün İncisi," "Kültürel Işık Şehri," "Altın Şehir" ve "333 Velinin Şehri" gibi isimlerle anılmıştır. Afrika'nın ilim merkezi hâline gelen Timbuktu, özellikle III. yüzyıldan itibaren Batı Afrika'nın en ünlü şehirlerinden biri olmuştur. İslam dünyasının önemli başkentlerinden biri olarak kabul edilen Timbuktu'nun nüfusu tamamen Müslümanlardan oluşur. Timbuktu, Kuzey Afrika ile Batı Afrika arasında bir köprü vazifesi görmüş, pek çok alimi yetiştirmiş ve kültürel hareketliliğin önemli bir merkezi olmuştur. Sankore Üniversitesi gibi kurumlar aracılığıyla Timbuktu, İslam, bilim ve edebiyatın merkezi hâline gelmiş ve önemli âlimler yetiştirmiştir. Bu bağlamda, Timbuktu, Afrika'nın önemli bir ilim merkezi olarak Türk akademik dünyasına sunulmak amacıyla incelenecektir. Bu çerçevede çalışma, "Giriş", "Timbuktu", "Sankore Medresesi" ve "Timbuktu Âlimleri" başlıklarından oluşmaktadır. Sonuç kısmında gerekli analizler yapılacak ve önerilerde bulunularak çalışma bitirilecektir.

Anahtar kelimeler: Temel İslâm İlimleri, Arap Dili, Afrika, Timbuktu, Sankore Medresesi

The center of science in Africa: Timbuctoo

Abstract

Timbuctoo, situated within the borders of the Republic of Mali today, is located in the central region of Mali, at a point where the Niger River bends. The history of the city extends back to the late 11th century. Timbuctoo derives its name from an elderly woman named Buktu, who lived along the banks of the Niger River. The former name of Timbuctoo was Tumbukt. Additionally, it has been become famous with epithets such as "the Marvelous City", "the Legendary City", "the Jewel of the Desert", "the City of Cultural Light", "the Golden City" and "the City of 333 Saints". Becoming Africa's center of learning, particularly from the 13th century onwards, Timbuctoo has emerged as one of West Africa's most renowned cities. Recognized as a significant capital of the Islamic world, Timbuctoo's population consists entirely of Muslims. Timbuktu has served as a bridge between North Africa and West Africa, nurturing numerous scholars and becoming a

¹Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Nevşehir, Türkiye

Sorumlu yazar: Mehmet Siddık Özalp **E-mail:** mehmetozalp@nevsehir.edu.tr

Gönderim Tarihi (Received): 20.07.2024 **Kabul Tarihi (Accepted):** 27.08.2024

Yayın Tarihi (Published): 30.09.2024

Copyright © 2024 The Author(s). This is an open-access article under the [Creative Commons Attribution License \(CC BY\)](#) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

crucial center of cultural dynamics. Through institutions like the University of Sankore, Timbuctoo has become a hub for Islam, science, and literature, producing distinguished scholars. In this context, Timbuctoo will be examined as a significant center of learning in Africa, presented to the Turkish academic community. The study will explore topics such as "Introduction", "The Timbuctoo in brief", "The Sankore Madrasah" and "The Scholars of Timbuctoo". In the conclusion part, the necessary analyzes will be made and the study will be completed by making recommendations.

Keywords: Fundamental Islamic Sciences, Arabic Language, Africa, Timbuctoo, Sankore Madrasah

Giriş

Tinbuktu, Harika Şehir (المَدِينَةُ الْعَجَبَةُ), Efsanevi Şehir (المَدِينَةُ الْأَسْطَرِيَّةُ), Çölün İncisi (جَوْهَرَةُ الصَّحْرَاءِ) ve Kültürel Işığın Şehri (مَدِينَةُ الْإِشْعَاقِ الْخَفَافِي) gibi isimlerle anılmıştır.¹ Eski ismi "Tumbukt" (مبكت) olan şehir, "kumların üzerine dizilmiş çölün incisi" olarak meşhur olmuştur.² XV. yüzyılda Tinbuktu'dan çıkarılan altının çöl boyunca Kuzey Afrika, ardından Avrupa'ya ulaştırılmıştır. Bu sebeple Tinbuktu'ya "altın şehir" lakabı verilmiştir. Tinbuktu'da toplamda 333 türbenin bulunduğu inanıldığı için "333 velinin şehri" olarak da bilinmiştir.³

Mahmûd Ka'tî'nin (öl. 1002/1593) "Târîhu'l-fettâş" isimli eserini çalışan Âdem Bamba, son zamanlarda eserde yapılan fahiş yanlışları eleştirirken Tinbuktu ismi hakkında da şu şekilde eleştirilerine devam etmiştir: "durumu daha da kötüleştiren şey, tüm kaynakta Tunbukt (تنبكت), Tumbukt (تمبكت) şeklinde geçen şehir adını, Tunbukt (تنبكتو) olarak değiştirmeleridir" Çünkü bu durumda ismin orijinal harf sıralamaları kendi heceleme sistemine uyum göstermez.⁴

"Tinbuktu" başlıklı Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi maddesi yazan Ahmet Kavas, başlığa verdiği isimden de anlaşıldığı üzere "Tinbuktu" biçimini doğru olarak kabul etmiştir.⁵

Söz konusu veriler ışığında bu şehir; Tumbukt, Tunbukt, Timbukt, Tinbukt, Tinbuktu ve Tinbuktu şekillerinde Türkçeye çevrilebilir. TDV maddesinde "Tinbüktü" olarak geçmişse de "Tinbuktu" olarak Türkçeye çevrilmesini daha isabetli olacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle şehrin adını çalışmada "Tinbuktu" kullanılmıştır.

Tinbuktu

Tinbuktu, günümüzde Mali Cumhuriyeti sınırları içinde yer almaktadır. Aynı zamanda bir idari bölüm merkezi olan Tinbuktu, Mali'nin orta kesimlerinde, Nijer Nehri'nin kıvrıldığı bir noktada, nehrin sol kıyısından yaklaşık 10 kilometre uzaklıkta kurulmuştur. Şehrin tarihi XI. yüzyılın sonlarına kadar uzanmaktadır. Tinbuktu adını, Tevâriklerin yaz aylarında hayvanlarını otlatmak için Nijer Nehri kıyısında yaşayan Buktu adındaki yaşlı bir kadından almıştır. Daha önce çadırlardan oluşan kamp yerine kurulan köy, ticari bir kavşak olması hasebiyle zamanla büyümüş ve XIV. yüzyılda bölgenin önemli bir şehri hâline dönüşmüştür.⁶

¹ Abdulhamîd Cunejdî, "el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Medinet-i Tunbukt (Tumbukt) fi'l-karn 10h./16m.", *Dirâsatun ve Ehbâs* 4/6 (2012), 201.

² Âdil b. Muhammed Câhil, "Hâdirat-u Tinbuktu fî nihâyeti'l-karni't-tâsi 'aşar min khilâl el-kitâbât el-Frinsiyye (monografiyye el-Eb Augustin Brusbir Hackuard numûzecen)", *Dirâsatun İstîsrâkiyye (Orientalism Studies)* 28 (2021), 149.

³ TRT Haber, "Afrika'nın Kadim Kenti, 'Çölün İncisi' Timbuktu Yeniden Kuşatma Altında", Erişim: 15.07.2024, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/afrikanin-kadim-kenti-colun-incisi-timbuktu-yeniden-kusatma-altinda-795479.htm>.

⁴ Mahmûd Ka'tî et-Tenbektî, *Târîhu'l-fettâş fî ahbâri'l-buldân ve'l-cuyûş ve ekâbiri'n-nâs ve zikri vakâi'i't-Tekrûr ve 'azâimî'l-umûr ve tafriki ensâbi'l-'abîd mine'l-ahrâr* (Beyrut: Muessese er-Risâle, 2014), 44.

⁵ Ahmet Kavas, "Tinbüktü", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/190.

⁶ Kavas, "Tinbüktü", 41/190; Sa'd Gurâb, "Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/45.

Zamanında göç nedeniyle Nijer nehrinin kıyılarına yerleşen Endülüs ve Magripliler, Tinbuktu şehrini kendilerine başkent yapıp ülke kadınlarıyla evlendiler. Endülüs ve Magripli bu gruplar, 1960 yılına kadar üstün sınıf olarak iktidara sahip oldular.⁷ Mali'nin doğu bölgesinin başkenti Gao şehri olsa da Fransız sömürgeciliğinden önce bu bölgenin başkenti Tinbuktu idi. Günümüzde ise Tinbuktu eski kalıntılardan oluşan antik bir şehre dönüşmüştür.⁸ Tinbuktu şehri, geçmişte ve bugün Afrika'nın sahil kuşağının en önemli şehirlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Kuruluşundan itibaren ilim ve kültürün merkezi olduğu gibi ne yazık ki çatışmaların da merkezine dönüşmüştür. Tinbuktu, çevresindeki yerleşim yerleriyle etkileşim hâlinde olmuştur. Bu sebeple, özellikle IX. yüzyılda, Kuzey Afrika'dan gelen kervanlar için önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş ve sosyo-kültürel olarak da önemi artmıştır. Trablus, Tuat, Tafilalt ve Tağaza'dan gelenlerin buluşma yeri olmuş ve ticaret yolu üzerindeki bir pazar noktası teşkil etmiştir. Bu kervanlar farklı ülkelerden insan hareketliliği kapsamında Tinbuktu'ya gelmiştir. Böylece Tinbuktu'da özellikle bilim insanları, âlimler ve kadıların da katılımıyla bilimsel ve kültürel bir hareketlilik başlatmıştır. IX. yüzyıldan itibaren bilim başta olmak üzere farklı alanlarda gelişen bu şehir, XI. yüzyılda zirve noktasına ulaşmıştır. Bu çerçevede İslâmî ilimler ve Arap dili alanlarında el-Sa'dî ve Mahmûd Ka'tî (öl. 1002/1593) gibi âlimler Tinbuktu'da yetiştirmiştir. Tinbuktu ayrıca Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî (öl. 1036/1627) Kütüphanesi'ni barındıran bir merkez olarak bilinir, binlerce el yazması ve belge içermesiyle Müslüman dünyası için önemli bir zenginlik kaynağıdır.⁹ Tinbuktu mimarisi ise Tinbuktu'nun Ulu Camisi'nin minaresinden esinilerek şekillenmiştir. Bu konuda Tinbuktu yerlileri özen göstermiş ve başka mimarilere yönelmemişlerdir.¹⁰

Mali Sultanının desteklediği şehirler arasında yer alan Tinbuktu, Mısır, Tegaza, Velata, Tunus, Mağrib-i Aksa, Sicilmase, Tüvat, Trablus gibi önemli yolların kavşak noktasında bulunmasından dolayı hac kabileleri için önemli bir durak haline gelmiştir. Mensâ Mûsâ'nın (1312-1337) verdiği önemle birlikte, Tinbuktu ilim merkezleri, medreseler ve büyük çarşılarıyla bu konumunu daha da güçlendirmiştir. Ayrıca Sultan, burada kendisine bir saray yaptırmış ve şehrin merkezi konumunu sağlamlaştırmak için ulaşım yollarını düzenlemiştir.¹¹

Tinbuktu, özellikle III. yüzyıldan itibaren Batı Afrika'nın en ünlü şehirlerinden biri olarak bilinir. İslâm'ın önemli başkentlerinden biri olan Tinbuktu'nun nüfusu da tamamen Müslümanlardan oluşur. Kuzey Afrika ile Batı Afrika arasında bir köprü görevi gören Tinbuktu, ticaret kervanlarının buluşma noktasıdır. Çok sayıda fakih ve âlim yetiştirmiş, kültürel hareketliliğin önemli bir merkezi olmuştur. Tarih boyunca farklı kesimler tarafından işgal edilmiştir. Tinbuktu, son zamanlarda da bölge kabilelerinin Fransız işgaline karşı direnişiyle tanınmıştır. Tinbuktu'nun vahası, Büyük Sahra'da İslâm'ın yayıldığı ve bilimin geliştiği bir merkez olarak kabul edilir.¹²

V. yüzyılda Tuaregler tarafından kurulan Tinbuktu şehri, XV. ve XVI. yüzyıllarda İslâm'ın Afrika'da yayılmasında kilit rol oynamıştır. Afrika'nın dünyaya açılan ilim merkezi olarak kabul edilen Tinbuktu, Sahra Çölü'nün güneyinde yerini almıştır. Ayrıca Tinbuktu, ikonik kerpiç yapıları, İslâm medeniyetine yön veren medreseleri ve paha biçilemez el yazması eserleriyle nam salmıştır. Tinbuktu, son zamanlarda Mağrip El-Kaidesi'nin (AQIM) Sahel'den sorumlu kolu Cemaat Nusra el İslâm ve Müslimin (JNIM) tarafından kuşatılmıştır. Tinbuktu'nun JNIM'in kontrolüne geçmesi, kente ulaşım yollarının kesilmesine ve halkın büyük bir kısmının göç etmesine neden olmuştur. Tinbuktu'ya hem karadan hem de havadan ulaşım durmuş, Nijer Nehri üzerindeki vapur taşımacılığı da saldırılar nedeniyle askıya alınmıştır. Tinbuktu, yaklaşık 10 yıl önce de terör gruplarının kontrolüne geçmiştir. Terör örgütleri, aralarında Sidi Mahmud Bin Amar'ın türbesinin de bulunduğu kentte UNESCO koruması altındaki 16 kabir ve türbeden

⁷ Alî el-Muntasir el-Kettânî, *İnbi'âsu'l-İslâm fi'l-Endelus* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 405.

⁸ Abdüvvel b. Hammâd el-Ensârî, *el-Mecmû' fi tercemeti'l-'Allâme el-Muhaddis el-Şeyh Hammâd b. Muhammed el-Ensârî ve şiretihi ve akvalihi ve rehelâtihi* (Medine, ts.), 261.

⁹ Fâyize - el-Havâriye Âtî - Adv, *ed-Devru'l-hadârî li medînet-i Tunbüktû hilâl el-karneyn (9 – 10 h / 15- 16 m)* (Cezayir: Ahmed Draya Adrar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 1.

¹⁰ Abdurrahmân b. Abdullâh es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân* (Angers: Matbaatu Bardeen, 1898), 62.

¹¹ Zehra Gözütok Tamdoğan, "Haccin Dönüştürücü Gücüne Şahit Olan Mali Sultanı: Mensâ Mûsâ", *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (2022), 651.

¹² Câhil, "Hâdirat-u Tinbuktu", 149.

bazılarını yıkmıştır. Terör örgütleri, aynı zamanda el yazması eserleri de “pagan geleneği” diyerek yakmaya kalkmıştır. Tinbuktu kütüphaneci tarihçi Dr. Abdel Kader Haidara, kentteki 45 farklı kütüphaneden yaklaşık 400 bin el yazması eseri gizlice 1000 kilometre uzaklıktaki Bamako'ya nakletmeyi başarmıştır. UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde yer alan Tinbuktu'da kerpiçten yapılan, bugüne kadar ayakta kalmayı başaran Djingareyber, Sankore ve Sidi Yahya cami ve medreseleri, dönemin ilim ve kültür merkezi kabul edilmektedir. 180 medresede 25 bin öğrenciye eğitim verilen, XII. yüzyılda inşa edilen Sankore Üniversitesi, dünyanın ilk yükseköğretim merkezlerinden biri olarak değerlendirilmiştir.¹³

Sankore Medresesi

Sankore Üniversitesi, zengin, soylu ve erdemli bir kadın tarafından, Hicri dokuzuncu yüzyılda Tinbuktu'nun kuzey mahallelerinde cami olarak inşa edilmiştir. Bu cami sayesinde Tinbuktu, Batı Sudan topraklarında İslam'ın, bilimin, dinin ve edebiyatın başkenti haline gelmiştir. Söz konusu kadın, caminin yapımında yalnızca finansman sağlamıştır. Caminin inşası ise Libyalı mimar Abdullâh el-Muhedî el-Ğadâmsî tarafından Fas İslâm mimarisi tarzında yapılmıştır. Sankore Camisi, 986/1578 yılında yenilenmiştir. Cami; ilim, ibadet ve eğitim merkezi olarak İslâm inancının ve dini ilimlerin yayılmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Yüksek ilmi seviyesi ile ün kazanmış ve Tinbuktu'yu Batı Sudan'da bir ilim ve edebiyat başkenti hâline getirmiştir. Çoğu âlimi Arap kökenli olan Sankore, Arap dilinin ve İslâm'ın bölgede yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.¹⁴

Sankore camisi zamanla bir üniversiteye dönüşerek medeniyet ile düşünce merkezi ve bilimde bir ikon olarak yerini almıştır. Böylece Tinbuktu'da bulunan Senkora üniversitesi, seviye olarak Endülüs'ün Kurtuba, Mısır'ın el-Ezher, Fas'ın el-Karaouiyyin, Tunus'un ez-Zeytune ve Libya'nın Cebel Nefusa gibi ünlü üniversitelerle eşdeğer hale gelmiştir. Dünya çapındaki âlimlerin akın ettiği bir adrese evrilmiştir. Sankore Üniversitesi'nde İslâm, dil, din bilimleri yanı sıra kimya, matematik, mantık, felsefe, tıp, mühendislik ve astronomi gibi diğer bilimler de öğretilmiştir. Din ilimleri kapsamında kelim, fıkıh ve hadis gibi ilimlerin tedrisatı yapılmıştır. Tinbuktu âlimleri, Kuzey Afrika ülkeleri üniversitelerde öğretilen kitapların ders olarak okutulmasına büyük önem vermişler ve aynı eserleri okutmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede: İmam Mâlik'in (öl. 179/795) sahih rivayetleri derlediği eseri. *el-Muvatta*, Sahnûn'un (öl. 240/854) Mâlikî fıkıhına dair eseri, *el-Mudevvenetu'l-Kubrâ*, Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) Muhtasaru'l-Meânî gibi ders kitapları, Senkora Üniversitesinde okutulmuştur. Aynı şekilde *Telhîsu'l-Miftâh*, *Muhtasaru Halîl*, *el-Usûlu ve'l-Beyân*, *el-Mantık*, *Usûlu's-Subkî*, *Elfiyetu'l-'Irâkî*, *Suğra's-Sennûsî*, *Şerhu'l-Cezîre*, *Hikem-u İbnu 'Atâullâh*, *el-Hazreciyye fî'l-Arûz*, *Mukademetu't-Tâcûrî*, *Tuhfetu'l-Hukkâm li İbn-i 'Âsım*, *Sahîh-u Buhârî*, *Sahîh-u Muslim*, *Câmi'u'l-Mi'yâr*, *Kitâbu's-Şifâ*, *Nesîmu'r-Riyâd fî Şerhi Şifâ'i'l-Kâdî 'iyâz* gibi çok sayıda farklı kitaplarda okutulmuştur.¹⁵

Tinbuktu Âlimleri

Tinbuktu'da; Seydî Muhammed b. Abdülkerîm el-Mağîlî (öl. 909/1504), Muhammed b. 'İsâ b. 'Alî et-Tilimsânî, Sâlih b. Muhammed Andî 'Umer, Ebu'l-Kâsım et-Tevâtî, Abdurrahmân b. 'Alî b. Ahmed el-Kasrî, Muhammed b. Ahmed b. Ebî Muhammed et-Tâzehtî (öl. 936/1589), Şeyh Mahlûf b. 'Alî Sâlih el-Belbâlî (öl. 940/1533'ten sonra), Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed Akit (öl. 942/1535), Ebû Bekir b. Ahmed b. 'Umer b. Muhammed b. Akit (öl. 991/1583) ve Muhammed b. Mahmûd b. Ebî Bekir et-Tinbukti gibi âlimler yaşamıştır. Ayrıca Tinbuktu; Mahmûd Ka'tî' (öl.

¹³ TRT Haber, “Afrika'nın Kadim Kenti, 'Çölün İncisi' Tinbuktu Yeniden Kuşatma Altında”, Erişim: 15.07.2024, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/afrikanin-kadim-kenti-colun-incisi-tinbuktu-yeniden-kusatma-altinda-795479.htm>.

¹⁴ el-Hâdî el-Mabrûk ed-Dâlî, *Memleketu Mâlî el-İslâmiyye ve 'alâkâtuhâ ma'a'l-Mağrib ve Libiyâ* (Beyrut: Dârul-Multekâ, 2001), 105-106; es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân*, 61-62; Nâdiye Sâlim Şefşe, “el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Tunbukt (Câmi'etu Sankore Unmûzecen) mine'l-karn 9-11h/13-15m.”, *Journal of Faculties of Education of University of Zawia* 9 (2017), 2-3.

¹⁵ ed-Dâlî, *Memleketu Mâlî el-İslâmiyye*, 107-108; Şefşe, “el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Tunbukt (Câmi'etu Sankore Unmûzecen) mine'l-karn 9-11h/13-15m.”, 3-4.

1002/1593); Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî (öl. 1036/1627) ve Abdurrahmân b. Abdullâh es-Sa'dî (öl. 1066/1656) gibi önemli tarihçiler de çıkartmıştır.¹⁶ Muhammed Sîdâtî b. Muhammed al-Kuntî b. al-Arabî b. Yûsuf al-Câkânî (öl. 1374/1955) gibi bazı âlimlerde yaşamının bir dönemini Tinbuktü'da sürdürmüştür.¹⁷

Görüldüğü üzere Tinbuktü'da yetişmiş, yaşamış veya hayatının bir dönemini burada sürdürmüş çok sayıda âlim vardır. Çalışmanın formatı gereğince hepsini burada dile getirmemiz mümkün değildir. Ancak söz konusu âlimlerin bazılarının kısaca değinilerek konu bitirilecektir.

Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî (öl. 1036/1627)

Ahmed Bâbâ, birçok âlimin yetiştiği yaklaşık beş yüz yıllık geçmişe sahip bir ulemâ ailesinden 963/1556 yılında Tinbuktü'da doğmuştur. Büyük dedesi Muhammed Akî, hicrî IX. yüzyıl ortalarında Tinbuktü'ya yerleşmiştir. Babasının amcası Mahmûd b. Ömer, 1498-1548 yılları arasında Tinbuktü kadılığı yapmış ve Halîl'in Muhtasar isimli eseri üzerine iki ciltlik bir şerh kaleme almıştır. Ahmed Bâbâ, eğitimi Tinbuktü'da tamamlamıştır. Ahmed Bâbâ, Sudan ve Mağrib kültürü üzerinde önemli bir rol oynamış ve bu kapsamda birçok eser yazmıştır. Ahmed Bâbâ'nın eserlerinin çoğu mahtût olarak günümüze ulaşmış olup, özellikle fıkıh, hadis, kelâm ve diğer İslâmî ilimlerde önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁸

Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî (öl. 1036/1627), Burhânuddîn İbn Ferhûn'un (öl. 799/1397) Mâlikî âlimlerine dair "ed-Dîbâcû'l-müzheb" isimli biyografik eserine *Neylu'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dîbâc* adında bir zeyil yazmıştır.¹⁹ Bu eser, Abdulhamîd Abdullah el-Herrâme tarafından tahkik edilerek neşredilmiştir.²⁰ Ahmed Bâbâ bu eseri, *Kifâyetu'l-muhtâc li-ma'rifeti men leyse fi'd-Dîbâc* isimli başka bir telifle gözden geçirerek kısaltmıştır.²¹

İbn Battûta (öl. 770/1368-69), şehrin ismi zammeli tâ (ت), sakın nûn (ن), zammeli be (ب), sâkih kef (ك), zammeli, tâ (ث) ve vâv (و) harflerinden oluşan Tünbuktû (تُنْبُكْتُ) şeklinde okunduğunu belirtmiştir. İbn Battûta, Tinbüktî ile Nil nehri arasında 4 mil (6,5km) mesafe olduğunu söylemiştir. Yine İbn Battûta, Tinbüktî halkının çoğu yüzlerini peçe ile kapatan Mesûfelerden oluştuğuna dikkat çekmiştir.²²

Ahmed Bâbâ el-Tumbuktî'nin, İslâm Eğitim, Bilim ve Kültür Organizasyonu (ISESCO) tarafından düzenlenen sempozyum kapsamında araştırmaları mevcuttur. Ahmed Bâbâ'nın Bu araştırmaları, (ISESCO) tarafından 1414/1993 yılında yayınlanmıştır. Ayrıca Yûsuf Fadl Hasen, Ahmed Bâbâ'nın bu çalışmalarına dayanarak "Fakih Ahmed Bâbâ ve Afrika Tarihi Yazımındaki Rolü" isimli eserini hazırlamıştır.²³

Ahmed Bâbâ b. Ahmed b. Ahmed es-Sanhâcî el-Mâsî el-Sûdânî, maliki mezhebine mensup Magripli mütebahhir bir âllâmedir. *Şerhu's-Senûsiyye* ve *Kitâbu'd-dîbâc* adlı eserlerin de içinde bulunduğu 40'tan fazla telif yapmıştır. Ahmed Bâbâ, hicri 1032 yılında vefat etmiştir.²⁴

¹⁶ Cunejdî, "el-Hayâtü's-Sekâfiyye fî Medinet-i Tunbukt (Tumbuktu) fi'l-karn 10h./16m.", 10-14.

¹⁷ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmu's terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâi mine'l-Arab ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâîyn, 2002), 6/154.

¹⁸ Gurâb, "Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî", 2/45-46.

¹⁹ Sâlih b. Muhammed Fullânî, *Katfu's-semer fî raf'i esânîdî'l-musannefât fi'l-funûn ve'l-eser* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1328), 58; Cengiz Kallek, "ed-Dîbâcû'l-müzheb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/278-279.

²⁰ Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylu'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dîbâc*, nşr. Abdulhamîd Abdullah el-Herrâme (Trablus: Dâru'l-Kâtib, 2000), 1.

²¹ Gurâb, "Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî", 2/46.

²² Muhammed b. Abdullâh İbn Battûta, *Tuhfetu'n-nuzzâr fî ğarâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* (Beyrut: Dâru lhyâ'il-'ulûm, 1987), 707.

²³ Kâsım Alî Sa'd, *Cemheretu terâcimi'l-fukahâi'l-mâlikiyye* (Birleşik Arap Emirlikleri: Dâru'l-Buhûsi'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2002), 126.

²⁴ Ebû'l-Me'âlî Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân İbnü'l-Gazzî, *Dîvânü'l-İslâm ve bi-Hâşiyetih Esmâ-u Kutubi'l-A'lâm*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 1/40-41.

Ahmed Bâbâ'nın kaleme aldığı bazı eserler ise şunlardır:²⁵ *İrşâdu'l-vâkıf li-mâ'nâ niyyeti'l-hâlif, İfhamu's-sâmi' bi-mâ'nâ kavli's-Şeyh Halîl fi'n-nikâh bi'l-menâfi', Enfesu'l-a'lâk bi fethi'l-istiğlâf min fehmi kelâm-i Halîl fi derki's-sadâk, Fethu'r-Rezzâk fi mes'eleli's-Şek fi't-talâk, Mi'râcu's-su'ûd ilâ neyli meclûbi's-Sûd, Celbu'n-ni'me ve def'u'n-nakme bi-mucânebeti'l-vulâti'z-zaleme, Tuhfetu'l-fuzalâ' bi-ba'zı fezâ'ili'l-'ulemâ', Cevâb 'ani'l-kavânini'l-'urfıyye elletî te'ârefe 'aleyhâ ba'zu sukkâni'l-cibâl, el-Lem' fi'l-işâre ilâ hukmi't-tebağ, el-Le'âli's-sundusiyye fi'l-fezâ'ili's-Senûsiyye, el-Ğavlu'l-munîf fi tercemeti'l-imâm Ebî 'Abdullâh eş-Şerîf.*

Abdurrahmân b. Abdullâh es-Sa'dî (öl. 1066/1656)

Sa'dî 1004/1596 yılında Tinbuktu'da doğmuştur. İlim tahsiline babası Abdullâh ve Muhammed Kurdî'nin yanında bölgenin tanınmış âlimlerinden başlamıştır. Muhammed b. Muhtâr ile Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'den dersler almıştır. Daha sonra kardeşleriyle birlikte bölgenin diğer önemli şehirlerinden Cenne'ye gitmiş ve 1036/1627 yılında Senkûrî Camisi'ne imam olarak atanmıştır. 1047/1637 yılında bu görevden alındığında Tinbuktu'ye geri dönmüştür. Bir süre sonra şehrin kumandanı Sa'îd b. Alî el-Mahmûd tarafından imam olarak atanmıştır. Sa'dî, bu dönemde Fas namına Tinbuktu'da hükmeden Tinbuktu Paşalığı yönetimince önemli ölçüde itibar kazanmıştır. 1056/646 yılında kâtiplik görevine getirilmiştir. Sa'dî, resmi görevlerinin yanı sıra ülkenin çeşitli bölgelerine giderek ders vermiş ve Tinbuktu'da vefat etmiştir. Sa'dî genel olarak IX-XI. (XV-XVII.) yüzyıllar arasında Cenne ve Tinbuktu şehirleri ve çevrelerinin tarihini konu edinen *Târîhu's-Sûdân* adlı bir eser yazmaya başlamış ve 1066/1656 yılında tamamlamıştır. Sa'dî'nin bu eseri, Mahmûd Kâ'ti'nin *Târîhu'l-Fettâş* ve Ahmed Bâbâ'nın *Tezkiretu'n-nisyan* adlı eserlerinden sonra Sudan bölgesi tarihi hakkında kaleme alınan üçüncü önemli kaynak olarak kabul edilmiştir. Eser, ilk defa Alman seyyahı Heinrich Barth tarafından 1853 yılında Tinbuktu'da tespit edilmiş, bir kısmı G. Ralf tarafından Almanca'ya tercüme edilmiştir. Eserin tamamı, tahkik, neşir ve Fransızca çevirisi Octave Houdas tarafından yapılmıştır. Eser, Afrika yazmaları uzmanı olarak tanınan Amerikalı tarihçi John O. Hunwick tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir.²⁶

Muhammed Sîdâtî al-Câkânî (öl. 1374/1955)

Muhammed Sîdâtî b. Muhammed al-Kuntî b. al-Arabî b. Yûsuf al-Câkânî, 1300/1883 yılında Valata'da doğmuştur. Maliki mezhebine mensup bir fıkıh âlimi olup edebiyatla da ilgilenmiştir. Soyu Fas'ın Berberi kabilelerinden Tacâkant'a dayanır. Babası onu Sudan'daki Arvân'a götürmüş, burada eğitim görerek yetişmiştir. Daha sonra Tinbuktu'ya taşınarak eğitimine devam etmiştir. Hemen sonra 1321 yılında Tafilalt'a yerleşmiş ve burada 1336 yılına kadar Cuma hutbelerini okuma görevini üstlenmiştir. Daha sonra çölde yer alan Akka'da geri kalan hayatını sürdürmüştür. Sahra âlimleri tarafından nazım şeklinde kaleme alınan bazı fikhî metinlere yazdığı şerhleri vardır. Söz konusu şerhleri, büyük bir cilt şeklinde kendi el yazısıyla yazmıştır. Ayrıca şiirleri de mevcut olup *Manzûmetu'l-beyân'a* da bir şerh yazdığı gibi edebiyat alanında da telifler yapmıştır. O, 1374/1955 yılında Akka'da vefat etmiştir.²⁷

Sonuç ve Değerlendirme

Timbuktu, tarih boyunca İslam dünyasının önemli bir merkezi olarak varlığını sürdürmüş ve Batı Afrika'nın kültürel ve bilimsel gelişimine büyük katkılarda bulunmuştur. Özellikle Sankore Medresesi gibi kurumlar aracılığıyla, İslâm'ın yayılmasında ve İslâmî ilimler alanlarında önemli ilerlemeler kaydetmiştir. Çalışma, Timbuktu'nun tarihsel gelişimi, kültürel önemi ve ilmî etkilerini detaylı bir şekilde incelemiştir.

²⁵ Gurâb, "Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî", 2/46; Abdurrahmân Muhammed Mîkâ, "Cuhûdu'l-'Ulemâi'l-Efârîka Fî Hidmeti'l-Mezhebi'l-Mâlikî Ahmed Bâbâ Et-Tinbüktî Unmûzecen", *Mecelletu'l-'ulemâi'l-Efârîka*, (2019), 211-215.

²⁶ Ahmet Ağırakça, "Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/402-403.

²⁷ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/154.

Timbuktu'nun coğrafi ve ticaret yolları üzerindeki stratejik konumu, şehrin kültürel zenginliğini ve entelektüel canlılığını geliştirmiştir. Sankore Üniversitesi gibi merkezler, İslâm hukuku, felsefe, astronomi ve tıp gibi çeşitli alanlarda eğitim vermiş ve pek çok bilim insanını yetiştirmiştir. Ancak son dönemde Timbuktu, çeşitli siyasi ve güvenlik sorunları ile karşı karşıya kalmış ve bu durum şehrin kültürel mirasına ve insan kaynaklarına zarar vermiştir. Terör örgütlerinin kontrolü altına girmesi, antik eserlerin tahrip edilmesi ve kütüphanelerin zarar görmesi, Timbuktu'nun geçmişteki parlak günlerinden uzaklaşmasına neden olmuştur.

Bu çalışma, Timbuktu'nun geçmişten günümüze uzanan serüvenini ve önemli kültürel mirasını Türk akademik dünyasına sunmayı amaçlamıştır. Şehrin tarihi, medreseleri, bilim insanları ve kültürel yapısı üzerine yapılan incelemeler, Timbuktu'nun Afrika'daki benzersiz konumunu ve İslâm dünyasındaki etkisini ortaya koymaktadır.

Gelecekte, Timbuktu'nun kültürel mirasının korunması ve bölgenin istikrarının sağlanması için uluslararası iş birliğinin önemi büyüktür. Bu şehir, sadece Afrika'nın değil, tüm insanlığın ortak mirası olarak korunmalı ve gelecek kuşaklara geliştirerek aktarılmalıdır.

Yazarın/Yazarların Katkı Düzeyi/Düzeyleri: Birinci Yazar %100.

Etik Kurul Onayı: Etik kurul onayı gerektiren bir çalışma değildir.

Finansal Destek: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması yoktur.

Author Contributions: The article has a single author, 100%.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Kaynakça

Abdulleve b. Hammâd el-Ensârî. *el-Mecmû' fî tercemeti'l-'Allâme el-Muhaddis el-Şeyh Hammâd b. Muhammed el-Ensârî ve sîretihi ve akvalihi ve rehelâtihi*. Medine, ts.

Ağırakça, Ahmet. "Sa'dî, Abdurrahman b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/402-403. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Âtî - Adv, Fâyize - el-Havâriye. *ed-Devru'l-hadârî li medînet-i Tunbuktû hilâl el-karneyn (9 – 10 h / 15- 16 m)*. Cezayir: Ahmed Draya Adrar Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Câhil, Âdil b. Muhammed. "Hâdiratu Tinbuktu fî nihâyeti'l-karni't-tâsi' 'aşar min khilâl el-kitâbât el-Frinsiyye (monografiyye el-Eb Augustin Brusbîr Hackuard numûzecen)". *Dirâsatun İstişrâkiyye (Orientalisim Studies)* 28 (2021), 149-179.

Cuneydî, Abdulhamîd. "el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Medinet-i Tunbukt (Tumbuktu) fi'l-karn 10h./16m." *Dirâsatun ve Ebhâs* 4/6 (2012), 201-223.

Dâlî, el-Hâdî el-Mabrûk ed-. *Memleketu Mâlî el-İslâmiyye ve 'alâkâtuhâ ma'a'l-Mağrib ve Libiyâ*. Beyrut: Dârul-Multekâ, 2001.

Fullânî, Sâlih b. Muhammed. *Katfu's-semer fî raf'i esânidi'l-musannefât fi'l-funûn ve'l-eser*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'n-Nizâmiyye, 1328.

- Gözütok Tamdoğan, Zehra. "Haccın Dönüştürücü Gücüne Şahit Olan Mali Sultanı: Mensâ Mûsâ". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/1 (2022), 629-662. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1096646>
- Gurâb, Sa'd. "Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/45-46. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- İbn Battûta, Muhammed b. Abdullâh. *Tuhfetu'n-nuzzâr fî ğarâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr*. Beyrut: Dâru İhyâ'il-'ulûm, 1987.
- İbnu'l-Gazzî, Ebû'l-Me'âlî Şemsuddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *Dîvânu'l-İslâm ve bi-Hâşiyetih Esmâ-u Kutubi'l-A'lâm*. thk. Seyyid Kesrevî Hasen. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1990.
- Kallek, Cengiz. "ed-Dîbâcû'l-müzheb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kâsım Alî Sa'd. *Cemheretu terâcimi'l-fukahâi'l-mâlikiyye*. Birleşik Arap Emirlikleri: Dâru'l-Buhûsi'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2002.
- Kavas, Ahmet. "Tinbuktu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/190-192. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kettânî, Alî el-Muntasır el-. *İnbi'âsu'l-İslâm fî'l-Endelus*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2005.
- Mîkâ, Abdurrahmân Muhammed. "Cuhûdu'l-'Ulemâi'l-Efârîka Fî Hidmeti'l-Mezhebi'l-Mâlikî Ahmed Bâbâ Et-Tinbüktî Unmûzecen". *Mecelletu'l-'ulemâi'l-Efârîka*, 196-220.
- Sa'dî, Abdurrahmân b. Abdullâh es-. *Târîhu's-Sûdân*. Angers: Matbaatu Bardeen, 1898.
- Şefşe, Nâdiye Sâlim. "el-Hayâtu's-Sekâfiyye fî Tunbukt (Câmi'etu Sankore Unmûzecen) mine'l-karn 9-11h/13-15m." *Journal of Faculties of Education of University of Zawia* 9 (2017), 1-14.
- Tenbektî, Mahmûd Ka'tî et-. *Târîhu'l-fettâş fî ahhâri'l-buldân ve'l-cuyûş ve ekâbiri'n-nâs ve zikri vakâi'i't-Tekrûr ve 'azâimi'l-umûr ve tafriki ensâbi'l-'abîd mine'l-ahrâr*. Beyrut: Muessese er-Risâle, 2014.
- Tinbüktî, Ahmed Bâbâ et-. *Neylu'l-ibtihâc bi-tatrîzi'd-Dîbâc*. nşr. Abdulhamîd Abdullah el-Herrâme. Trablus: Dâru'l-Kâtib, 2. Basım, 2000.
- TRT Haber. "Afrika'nın Kadim Kenti, 'Çölün İncisi' Tinbuktu Yeniden Kuşatma Altında". Erişim: 15.07.2024, <https://www.trthaber.com/haber/dunya/afrikanin-kadim-kenti-colun-incisi-tinbuktu-yeniden-kusatma-altinda-795479.htm>.
- Ziriklî, Hayruddîn ez-. *el-A'lâm kâmûsu terâcim li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâi mine'l-Arab ve'l-musta'ribîn ve'l-musteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'ilmi li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.

ChronAfrica

Le sens dans le film documentaire : Cas de « Avant le déclin du jour » d'Ali Essafi

Mustapha Elouizi¹

Résumé

Quel est notre objectif proclamé une fois nous avons décidé d'entreprendre ce penchant analytique portant sur le documentaire «Avant le déclin du jour », de son réalisateur Ali Essafi? Bien que ses documentaires puisent leur substrat de la réalité ou plutôt peignent soigneusement cette même réalité, nous nous trouvons souvent pris en otage par sa démarche esthétique de construction. Cette mixture entre corpus et manière de faire nous plonge en tant que récepteurs dans une dimension assez philosophique, oscillant entre deux disciplines majeures à savoir l'Histoire et la Sémiotique. Cette rétrospection effectuée dans son dernier documentaire est un autre regard posé sur le temps, sur l'espace et sur un corpus culturel marocain fondateur. Il ne s'agit pas d'un récit historique, mais d'un point de vue artistique sur un réalité difficilement palpable et manifestement enchevêtrée. Les techniques langagières utilisées s'avèrent homogènes, puisqu'elles s'alternent entre langage verbal, pictural, photographique et cinématographique, mais aussi à la faveur d'un non-dit très expressif en filigrane. Seule à notre avis une étude sémiotique pourrait répondre à nos interrogations multiples. Guidés par notre détermination de pénétrer l'univers de sens que nous offre Ali Essafi, nous comptons surtout en élucider les dédales du sens non dans l'objectif de savoir ce dit que le documentaire, mais surtout comment le dit-il ? Et quels sont les moyens qui servent de tremplin d'expression.

Mots clés: Sens, Documentaire, Sémiotique, Histoire, Narrative

Meaning in documentary film: Case of “Before the decline of the day” by Ali Essafi

Abstract

What do we mean exactly when we want to make this stop on the documentary "Before the decline of the day"? Ali Essafi's documentaries have a language that cuts across reality to immerse us and project us into a mixed dimension between what is fiction and what is reality. This retrospection carried out in his latest documentary is a different look

¹Université Sidi Mohamed Benabdellah de Fès, Faculté Polydisciplinaire de Taza, Morocco

Auteur correspondant: Mustapha Elouizi **E-mail:** mustapha.elouizi@usmba.ac.ma
Reçu (Received): 10.03.2024 **Accepté (Accepted):** 09.09.2024 **Publié (Published):** 30.09.2024

Copyright © 2024 The Author(s). This is an open-access article under the [Creative Commons Attribution License \(CC BY\)](#) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

at time, a vision of space and an artistic point of view on a reality that is difficult to feel. The language techniques used are mixed between verbal, photographic and cinematographic language, but also in favor of a very expressive unspoken filigree. In our opinion, only a semiological study could answer our multiple questions. Guided by our desire to penetrate the universe of meaning offered to us by Ali Essafi, we intend above all to elucidate the maze of meaning not with the objective of knowing what the documentary says, but above all, how does it say it? And what are the means that serve as a springboard for expression.

Keywords: Meaning, Documentary, Semiotics, History, Narrative

*« La fiction c'est ce qui se passe à moi, le documentaire
c'est ce qui se passe aux autres »
Jean-Luc Godard*

Introduction

Une interprétation créative de la réalité ! Voici la piste que conviennent de suivre généralement un ensemble de chercheurs lors d'une entreprise définitionnelle de ce qu'est un documentaire. Sinon, nous dirons qu'un film documentaire est par essence un récit par images que nous livre le regard particulier d'un réalisateur sur un objet choisi dans la vie réelle. Une manière d'enregistrer le réel, selon un angle de vue qui lui est propre, avec une présence physique d'un réalisateur confronté à la réalité qui est l'objet même du film documentaire.

L'on avait pris l'habitude assez vertement d'insinuer l'absence d'une imagination accordée aux films de fiction, comme pour ôter, à tort bien évidemment, tout aspect esthétique au film documentaire. Sauf que l'histoire du 7ème art nous offrit l'occasion de regarder des films documentaires, où le taux de fiction semble bien élevé et dont la fibre artistique semble dépasser de loin celle de plusieurs films de fiction.

Certes, certaines définitions classiques veulent confiner le documentaire dans un genre, sinon dans des rôles informatifs et descriptifs purs, étant donné son rapport avec les faits de la réalité. Cependant, une nouvelle tendance prend le relais désormais et persiste à le définir comme un genre qui part des faits de la réalité passée ou présente, pour ensuite épouser un point de vue où la manière de dire et de montrer n'est pas moins importante que l'objet lui-même. En somme, le documentaire est aujourd'hui considéré comme un genre fondé sur des fondements esthétiques certains, avec en plus un recours itératif aux moyens d'expression utilisés dans les meilleurs films de fiction. La preuve en sont les docu-fictions qui empruntent les techniques de découpage, de montage et d'interprétation (films d'histoire romaine, grecque, musulmane...).

Ce n'est donc plus un simple enregistrement de la réalité, mais aussi une recomposition de cette réalité, voire une mise en scène de cette même réalité, suivant une vision, un regard, un emplacement donné de la caméra et une appréhension et une interprétation de cette réalité. Une vision ? Absolument pas, puisqu'il s'agit d'une révision, c'est-à-dire un nouveau regard neuf et assez subjectif, façonnant la réalité à partir d'un angle d'attaque singulier, lequel bien évidemment se trouve souvent travaillé par la représentation, le stéréotype et l'interprétation.

Une grande partie de documentaristes travaillent notamment sur la mémoire, le passé et événements phares de l'histoire ; nonobstant cette similitude dans les topiques abordés, les coins de sens ne sont pas les mêmes, et le produit final, les divers documentaires, ne sont point identiques sur le plan de la signification. Pour emprunter le titre de Umberto Eco relatif à la traduction, nous dirons donc qu'ils disent presque la même chose. L'association lexicologique entend appeler les outils à même d'interroger les témoins, de réinterroger les preuves, d'investir les documents et de tirer profit des archives pour, d'une certaine manière, reconquérir le passé...

Le recours aux divers documents audio-phoniques, graphique, visuels, iconographiques, photographiques et filmiques est désormais un moyen des plus sollicités. Si nous faisons appel au complément humain qui pourrait apporter son témoignage par son code verbal et son code non verbal, le public constitue une idée ou simplement s'approprie le message essentiel de l'auteur du documentaire. En effet, l'une des forces motrices d'un film documentaire est cette matière qui sert à lier « *le filmant au filmé, grâce aux objets techniques qui permettront d'introduire un tiers – les spectateurs –. Cette relation détermine un contrat (même implicite) qui fait ce que nous appelons la spécificité technique du film documentaire* »¹.

Une fois cette bataille de la légitimité artistique gagnée, l'on vient à l'idée d'un documentaire, lui-même un document, puisqu'il témoigne d'une période, d'un événement, d'un fait aussi important ou anodin qu'il soit. Le documentaire se transforme en un récit en lutte ouverte avec d'autres récits pour l'interprétation et l'explication de la réalité, voire la domination des autres versions ; il s'érige, par ricochet, en jeu, sinon en enjeu de transmission, qui présente à la fois aux générations futures, une lecture des faits et des événements, qui pourrait contredire une version officielle ayant la force et la puissance des outils et supports de légitimation, dont ce que Louis Althusser appelle l'appareil idéologique de l'Etat.

C'est dire que le documentaire n'échappe pas à l'emprise de « l'idéologie dominante », comme outil d'orientation, notamment lorsqu'il répète les mêmes mots, les mêmes phrases et les mêmes expressions et surtout les mêmes images. Dans ce cas, le documentaire reproduit le même sens, et ne contredit point les sentiers déjà battus, pour ne constituer qu'un énième remake d'un même document initial. Une certaine machine, officielle ou officieuse, s'évertue, autant que faire se peut, à créer une sorte de « combles d'artifices » dirait Barthes.

Le documentariste marocain Ali Essafi ne va pas dans ce sens, puisqu'il choisit la voie du film documentaire non pas uniquement pour communiquer, comme le font de nombreux films de fiction qui remodelent la réalité à leur manière, en racontant des histoires qui disparaissent des circuits de distributions après de courtes périodes, certes, mais pour transmettre une matière consistante pleine d'historiographie aux générations futures. Ceci dit, rien n'empêche que son modelage cinématographique obéit à une technicité et à une mise en scène qui en fait également une fiction d'une certaine manière.

Ainsi, et même pour les histoires qui débutent par un avertissement en générique qu'il s'agit de « true story », leur mise en scène les fait sortir de cette réalité crue, sans cadrage, pour les insérer dans une optique de « point de vue » ou encore d'un angle de vue. La transmission s'est ainsi érigée en une mission qui devient, chemin faisant, une raison d'être pour un fouilleur de documents et un médiateur entre le passé et le futur. Ali Essafi s'est assigné cette mission de transmetteur des temps longs. Si la communication n'a besoin que de peu de temps pour agir, la transmission est une épreuve des longueurs et a par conséquent besoin d'une certaine lenteur, puisque l'enjeu du temps a besoin de temps, contrairement à l'enjeu de l'espace qui n'aurait besoin, quant à lui, que de l'éphémère et du vite oubliable².

Le choix du documentaire *Avant le déclin du jour* comme objet de cet article est dû essentiellement à sa nouveauté, soit une matière à réflexion non encore beaucoup exploitée, mais aussi par ce qu'il intervient à une période de maturité manifeste d'un documentariste ayant désormais fait ses preuves en la matière. Que veut-on donc exactement dire lorsque nous choisissons de s'arrêter sur ce documentaire ?

Les techniques langagières utilisées par Essafi semblent s'engager dans une quête d'homogénéité, puisqu'elles s'alternent, l'une laissant la place à l'autre, pour venir à bout d'un sens multi-code et protéiforme à dénicher

¹ Lioger R. « Le documentaire dans son histoire », *Le Portique* [Online], 3 | 1999, Online since 15 March 2005, connection on 04 Décembre 2021. URL: <http://journals.openedition.org/leportique/307>; DOI: <https://doi.org/10.4000/leportique.307>

² Cette idée revient à Régis Debray qu'il développa dans de nombreux ouvrages depuis « Introduction à la médiologie ».

dans le mystère d'un titre d'abord, mais aussi dans les recoins du film. L'auteur laisse ainsi s'exprimer ses documents, ses témoins et ses images dans ce jeu de rôle subtil entre langage verbal, pictural, photographique et cinématographique, mais aussi à la faveur d'un non-dit très expressif en filigrane.

Les documentaires d'Ali Essafi puisent certes leurs trames dans le quotidien des Marocains, dans leurs petites histoires répétitives, mais ce réalisateur, en fin artiste, procède au remodelage de cette réalité, en apportant soigneusement sa touche sa touche et produire l'effet ainsi par l'aboutissement au point de vue. L'auteur de « En attendant Pasolini », jette son dévolu, formule son point de vue et construit son regard propre, soit son angle d'attaque. Il s'agit d'une combinaison si bien tramée qu'elle constitue une composition assez harmonieuse entre corpus réel, voire monotone, d'une part, et de l'autre une manière de faire et un art qui captive, en tant que récepteurs, dans une dimension aux aspects philosophiques et esthétiques certains. Nous nous posons ainsi la question de manière frontale : Sommes-nous manipulés en tant que destinataires, par l'émetteur/énonciateur ? Ce qui est sûr, en tout cas, est que Ali Essafi oscille à la fois entre sémiotique et histoire, deux disciplines aussi complexes que riches et variées, et lui servent de vecteur de sa trame.

Cette rétrospection effectuée dans son dernier documentaire est un autre regard posé sur le temps, une vision de l'espace et un point de vue artistique sur une réalité difficilement palpable, au vu tantôt de sa complexité tantôt de son opacité. Les techniques langagières utilisées par Ali Essafi sont variées, bien qu'il laisse libre cours au verbal et au visuel pour dire, sinon pour signifier. Le non-dit est aussi un raccourci significatif et rhétorique important dans le langage du documentariste. Un langage qui se démarque nettement du langage encratique qui se démarque du discours dominant.

Opter pour une immortalisation par l'image d'une condition humaine aussi riche et variée que complexe et enchevêtrée, est un défi que s'est assigné le réalisateur de « Général, nous voilà ». Et puisque les goûts et les couleurs ne se discutent absolument pas, il serait plutôt opportun de s'interroger sur le style de narration ; soit cette option artistique qu'adopte Ali Essafi pour nous rapprocher des faits, sinon pour nous rapprocher de son construit bâti sous forme d'un récit propre des faits.

Dans cet article, nous aimerions moins abonder sur ce que dit Ali Essafi que sur comment il le dit. Son style, sa rhétorique, son art de dire, son discours et son langage, lesquels concourent à produire le sens voulu, l'intention pragmatique de dire, aurait dit Umberto Eco. L'approche sémiotique serait en mesure de nous rapprocher de son univers et de son projet. Quelle alchimie a-t-il pu mettre en œuvre pour réussir son message essentiel ? Et comment a-t-il pu préserver le cap de la transmission par rapport à celui de la communication ?

1. Parcours d'un fouilleur de documents

Ali Essafi ne finit un film documentaire que pour en commencer un autre. Son engouement pour ce genre de films est sans fin, puisque son nom en est désormais intrinsèquement lié. Il a choisi de se poser des questions sur les images dominantes et de ne regarder le Maroc que de ses propres yeux, question de diversifier, sinon de contrer d'autres regards, d'autres récits, d'autres interprétations. Ceux-là sont certes dominants, mais pour lui le documentaire est aussi un champ de bataille entre les signes qui constituent le message à transmettre. Un champ de lutte entre les images dominantes et les images dominées, pour ressortir ce que l'histoire marquera comme réalité et ce que la mémoire retiendra comme vérité.

Ses images montés côte à côte entendent tisser la trame de son récit, voire son récit / point de vue. « *Toute image est, d'une certaine façon, un récit* »³, écrit Roland Barthes, comme pour conforter le découpage effectué par Essafi

³ Barthes R. *Le plaisir du texte* Editions Le Seuil, 1973, p. 38

dont le choix différentiel des signes s'avère producteur de sens. Nous entendons ici les signes dans leur dimension la plus large correspondant ainsi à la pensée peircienne en la matière, nous permettant dans ce sens de comprendre la relation dialectique entre le signe et son objet, en fonction de plusieurs dimensions.

Peirce ne dit-il pas qu'un signe est « ... *quelque chose qui tient lieu pour quelqu'un de quelque chose sous quelque rapport ou à quelque titre. Il s'adresse à quelqu'un, c'est-à-dire crée dans l'esprit de cette personne un signe équivalent, ou peut-être un signe plus développé...* »⁴. Essafi tente, dans cet ordre d'idées, de provoquer un sens, en le construisant par l'intermédiaire d'une succession d'images significatives bien cherchées et bien choisies, celles-là mêmes que la version officielle de la vérité entend camoufler. Il donne ainsi naissance à ce que le récit officiel oublie ou feint d'oublier, sinon d'occulter ; et c'est exactement là où la lutte entre images prend son sens le plus profond et où le militantisme d'un faiseur de documentaires bat son plein.

Comme les autres moyens d'expression, le documentaire est donc un choix. Et Ali Essafi a choisi d'offrir la parole aux sans voix, de reconsidérer la mémoire comme berceau des faits et événements non officialisés, de faire le rewriting de l'histoire et du train-train quotidien des petites gens, ceux-là même que l'histoire officielle persiste à oblitérer. Il apporte ainsi sa propre lecture, sinon sa propre interprétation à une matière difficilement maitrisable à savoir l'Histoire. On dirait avec Eco qu'il crée son contresens. Et qu'est-ce que le sens sinon une interprétation ?

Son objectif est alors de marquer un arrêt sur des phénomènes de la condition humaine. Sa caméra s'est, au fil des temps, soumise à son regard, à sa pensée, à son intention de dire et à sa manière de raconter surtout. Narrer, dans le sens de laisser la caméra se faufiler entre les comparses d'Ouarzazate qui restent les faux héros des tournages internationaux, dans la mesure où ils sont les oubliés de ces histoires écrites ailleurs. Ils se lèvent à quatre heures du matin et peuvent rester, des heures durant, exposés au froid glacial, comme à la chaleur infernale, contre des miettes qui les laissent vivants jusqu'à l'arrivée du prochain tournage.

Le même regard d'observateur avisé et soucieux des images fugitives des petites gens, le pousse à garder vifs dans la mémoire la condition des Chikhates, ces danseuses populaires qui affrontent toujours ce regard stéréotypé d'une société schizophrène, celle des ouvriers des champs des betteraves ou l'histoire de ces combattants des ex-colonies françaises engagés dans une guerre loin de chez eux, ou encore la condition ambivalente des détenus politiques et tous les opprimés des temps modernes. Nul doute qu'il s'agit là d'un choix humainement et politiquement assumé qui s'apparente à un engagement aux côtés de certaines valeurs aux traits manifestes.

Par ce choix et cet engagement, Ali Essafi semble plus clair et plus limpide. Il montre son affinité, sinon son alignement sur des images qu'on essaye d'effacer, des voix qu'on tente d'étouffer, de condamner au silence, des figures qu'on veut bien exclure de l'imaginaire des générations futures et des événements qu'on pousse sur la voie de l'oubli. Il triomphe pour une mémoire active qui veut tout simplement contribuer à la réécriture de l'histoire par des documents et des archives rares et originaux. Une sorte de témoignage, de reconnaissance, de réhabilitation et de recadrage des actions et entreprises des petites gens du Maroc laissé à la marge, à travers un exercice de reconstruction et de réédification. Si ce n'est un documentariste, il serait probablement un historien à sa manière.

Sa formation de psychologue en France le pourvoit d'outils à même d'élucider les recoins psychologiques de ses sujets, montrant ainsi les tréfonds des personnalités et le non-dit des images et des actes. Il assure à bien le rôle du sémiologue, dans le sens que suggère Barthes dans sa célèbre « Leçon » : « *Un artiste...(qui) joue des signes comme d'un leurre conscient, dont il savoure, veut faire savourer et comprendre la fascination* »⁵. D'ailleurs, quels sont les objets de prédilection de la sémiologie si ce n'est les récits, les images, passions, les portraits et les structures⁶.

⁴ Peirce C. S. *Écrits sur le signe*, rassemblés, traduits et commentés par G. Deledalle, Paris, Seuil, coll. « L'ordre philosophique », p. 121.

⁵ Barthes R. *Leçon*. Editions Le Seuil. Paris. 1978, p. 39

⁶ idem

Et en sémiologie, le réalisateur met l'accent sur ce patrimoine cinématographique marocain voué à la disparition, étant donné le manque d'intérêt aux archives, idée signalée par le réalisateur à chaque fois que c'est possible. Dans ce sens, il revisite l'expérience de l'une des figures de cinéma, en l'occurrence Ahmed Bouanani. Il choisit de raconter son histoire et en fait un documentaire intitulé « En quête de la septième porte », où il dresse un portrait très fin et très proche du réalisateur de « Mirage » ; A travers lui, il fait un clin d'œil à toute une génération.

Dans son dernier travail documentaire, « Avant le déclin du jour », il ne sort pas de ces sentiers bien balisés par ses anciens documentaires, puisqu'il y met un nouveau souffle, d'une actualité certaine. Sa position entre ce qu'était hier et ce qu'est aujourd'hui est déjà tranchée dans le titre. Et comme Barthes, Essafi est certain qu'« aujourd'hui est (bel et bien) sorti d'hier », C'est pourquoi, son travail consiste en une enquête, tel un journaliste d'investigation qui réclame du temps pour mieux arriver à arranger les différents bouts de l'histoire. Les éléments recherchés ne relèvent pas, en effet, du factuel ni des faits divers, mais d'une matière historique qui pourrait remettre en cause certaines évidences et reconsidérer l'histoire.

Sa passion pour le cinéma et sa formation en psychologie le poussèrent à choisir le documentaire comme vocation, ce qui lui offrira une occasion pour broser des portraits aux gens de la marge. Ses objets ne sont pas connus de tous, ni des stars du journalisme « people », mais bien ces souffrances en quête de porte-voix. Depuis qu'il a braqué ses projecteurs sur l'affaire des anciens combattants marocains de cette France coloniale, partis réclamer leurs droits au tribunal de Bordeaux, il ne cesse de changer d'objectifs pour focaliser d'autres sujets, aussi singuliers que marginaux.

2. Un titre ... un Sens

Le sens est souvent dit fugitif, fugace, comme cette eau coulante d'une rivière qui n'est jamais la même. Le sens est aussi imparfait et incomplet, qu'il appelle à chaque fois la finition de l'interprète pour parfaire le processus de construction. C'est dire que l'effort d'interprétation est toujours un outil important pour la construction de l'une de ses facettes multiples. Il est donc nécessaire d'imaginer, à chaque fois, l'intervention des préfigurations des situations, des configurations des cadres ainsi que la figuration des acteurs dans une situation de communication donnée. D'ailleurs, la collection *Formes et Sens* est ouverte à toutes les recherches en communication qui vont dans cette voie⁷.

« *Avant le déclin du jour* » est donc ce documentaire qui s'explique dès son titre : Un titre évocateur. Il connote plus qu'il n'en dénote. Un recours subtil à un procédé métaphorique qui juge le présent, plutôt le condamne, en triomphant pour le passé récent. Entre hier et aujourd'hui, le documentariste se dresse en un historien étalant, au fur et à mesure, ses documents (photos, vidéos, témoignages), en guise de preuves et d'arguments, voire de supports à même de sous-tendre une vision, un regard et un point de vue. Régis Debray n'avait-il pas dit dans son introduction à la médiologie que c'est le point de vue qui crée l'objet⁸.

Et puisque tout sens est tributaire d'une relation d'interdépendance entre les éléments d'une structure, nous constatons d'emblée l'assemblage de trois mots essentiels : Un adjectif et deux noms : *Avant - déclin - jour*. Aussi bien l'association, l'invocation, la complicité, l'affinité que l'opposition et la contradiction font du sens. Les unités lexicales choisies par Ali Essafi dans son titre ne sortent pas de cette règle.

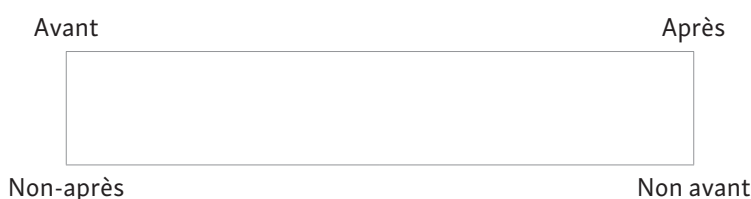
En effet, l'énoncé s'ouvre sur un adjectif de temps « Avant » qui est le signal d'un retour en arrière, pour marquer un repérage/décalage temporel avec la période objet du documentaire et celle du récit-documentaire. Le réalisateur

⁷ Boutaud J-J « Forme et sens », in « Le Sacré dans l'image photographique »Hermes Science publications. 2009, p. 6.

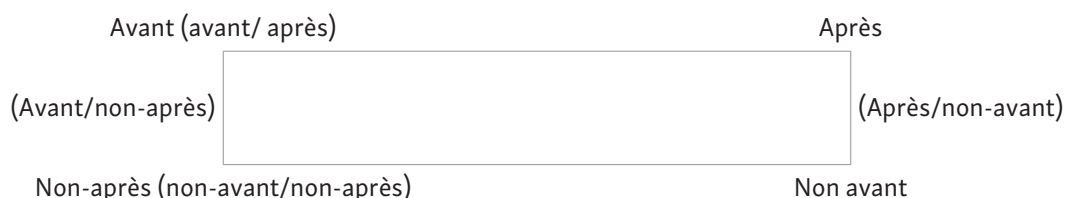
⁸ Debray R. *Introduction à la médiologie*, Paris, PUF, 2000, p. 1.

entend ainsi remonter le temps pour nous raconter une histoire, à la faveur de documents et d'archives officiels et officieux et personnels, mais aussi pour nous suggérer une entreprise comparative et oppositionnelle entre avant et après ; entre hier et aujourd'hui. Une comparaison qui s'annonce aux couleurs d'une opposition, d'un contraste ou du moins d'une différence. Certes, en sémiotique, la coprésence des deux termes opposés donne lieu à un contraste qui rend compte d'une opposition dans une même production sémiotique, mais ici dans ce titre, si le premier terme est présent (Avant), le second est absent (après). Il est cependant insinué par l'énoncé lui-même (avant le déclin du jour), d'où la production d'une catégorie sémantique significative.

En voilà une situation qui interpelle le recours au carré sémiotique des oppositions qui va dans notre titre de la simple contrariété à la contradiction, pour dire qu'« *hier* » n'est point comme « *aujourd'hui* ». Gravitant autour de Greimas, l'école de Paris reste jusqu'à aujourd'hui à même de venir en aide aux analyses pareilles, notamment à la faveur du carré sémiotique et au modèle actantiel, défini par Joseph Courtès, comme étant une présentation visuelle de l'articulation d'une opposition⁹. Si nous recourons à une pareille démarche, c'est parce qu'elle a la possibilité de déterminer, par sa forme logique, le statut général du dispositif objectivant le sens¹⁰.

Les deux premières valeurs sémiques (avant et après) forment un couple opposé dont la relation est déterminée par la nature de leur opposition, de leur enchaînement et de leur succession. Le premier élément de ce couple est bien présent dans le titre du documentaire et sera omniprésent, puisque c'est lui qui constitue la trame de la narration. L'*'après'* a ici une présence in absentia, soit par un recours à une certaine comparaison que nous suivons à distance entre ce qui est *avant* et ce qui est bien évidemment *après*. Pour les deux autres termes (non-avant et non-après), ils sont formés par la négation de chacun des deux premiers termes de cette opposition. Pour ce qui est des méta-termes confectionnés dans ce carré sémiotique, nous obtenons ainsi:

Puisque le couple (Avant/après) ne peut coexister ni se relativiser, le sens est ainsi tranché dans une relation de contradiction (antiphatikos) et non simplement de contrariété (enantios). Par conséquent, le réalisateur étale ses cartes sémantiques, en choisissant de '*glorifier*' l'*avant* et de ne point parler du présent (*après*).

Comment arrive-t-on donc à comprendre, à partir du titre, le sens de cette dépréciation, qui prévaut de nos jours à l'égard de ce passé « nostalgique » ? Le titre même répond à cette question à travers le mot '*déclin*' qui impose son sens et sa signifiante, en tant que valeur sémantique négative intrinsèque : 'dévaluation' ou encore 'régression' sinon 'déchéance' pure et dure. Cette vision nostalgique revient pour mettre en relief une période déterminée, jugée comme étant fructueuse et effervescente sur le plan de la production culturelle (chanson, cinéma, arts plastiques,

⁹ Courtès 1991, p. 151.

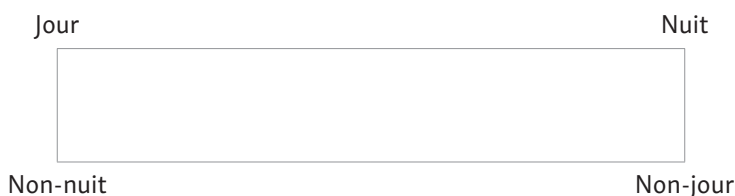
¹⁰ Petitot, J. (1977). Topologie du carré sémiotique. *Études littéraires*, 10(3), p. 347–426. <https://doi.org/10.7202/500445ar>

écriture, théâtre...etc.); d'autant plus que cette période est marquée du sceau de la rébellion intellectuelle et politique.

D'ailleurs, le troisième mot clé de ce titre « *Avant le déclin du jour* » est plutôt très évocateur. « Jour » rime souvent avec lumière et clarté, et c'est pourquoi en retournant au carré sémiotique en haut, l'on déduit que les deux termes du couple 'avant/après' ne peuvent être mis ensemble, dans la mesure où l'un d'eux seulement devrait être pris comme « positif ». Les deux méta-termes 'avant/non-après' paraissent ainsi constituer cette déixis positive, stipulant une relation de complémentarité, voire de double implication.

Cela est pratiquement en porte-à-faux avec la relation des valeurs sémiques « avant/non-avant » qui affiche un aspect contradictoire manifeste, dans la mesure où il n'y a aucune possibilité d'avoir à la fois une coprésence des deux termes, puisque 'avant' implique de manière tautologique, ce que s'est passé et n'a plus lieu aujourd'hui, ou du moins il ne se reproduit plus comme avant. Le titre comprend donc ce tronc structurel commun parcouru tout au long du film, et lance par ricochet, le ton d'une narrativité préconçue, bien qu'imprévisible également au niveau de son enchaînement. Greimas ne dit-il pas, dans ce sens, qu'il faut « *reconnaître et accepter la nécessité d'une distinction fondamentale entre deux niveaux de représentation et d'analyse : un niveau apparent de la narration, où les diverses manifestations de celle-ci sont soumises aux exigences spécifiques des substances linguistiques à travers lesquelles elle s'exprime, et un niveau immanent, constituant une sorte de tronc structurel commun, où la narrativité se trouve située et organisée antérieurement à sa manifestation.* »¹¹.

Ali Essafi semble nous raconter ainsi une histoire d'une certaine période temporellement située « *Avant le déclin du jour* », pas après ni encore au moment du déclin du jour. Le choix de l'adverbe circonstanciel de temps est une position assumée par le réalisateur et son titre, sinon un jugement catégorique quant à sa préférence et son alignement. Quant à l'«après», insinué par absentia, il n'est pas qu'une simple période, puisqu'il s'agit d'une génération bien qu'éprise de liberté et de libération, mais sans contexte culturel favorable. L'opposition entre les catégories sémantiques « avant et après », se projette automatiquement sur une autre catégorie en l'occurrence « jour » comme annoncée dans le titre, et « nuit » comme suggéré et insinué¹². Et Greimas de revenir à la charge pour expliquer qu'« *...[ITALIC]un niveau sémiotique commun est donc distinct du niveau linguistique et lui est logiquement antérieur, quel que soit le langage choisi pour la manifestation* »¹³ [ITALIC]. Dans ce contexte, le carré sémiotique pourrait encore venir en aide pour une explicitation de cette opposition:

Notre titre est ainsi la manifestation matérielle qu'un discours n'est jamais qu'une structure de surface, qui suppose l'existence d'une structure profonde, compilant le sens, le vrai, ou celui voulu par l'auteur ou encore déniché par le récepteur. Le sens réside par conséquent dans des oppositions tantôt expresses tantôt tacites. La connotation stipulant une quête aux origines culturelles va au-delà de la dénotation limitée à l'« ici et maintenant ». L'opposition « jour » et « nuit » engage un rapport de conjonction et de disjonction, reliant les acteurs culturels de l'époque que nous pouvons signaler par S1 et ceux d'aujourd'hui que nous allons signaler par S2.

¹¹ Greimas 1970, p. 158.

¹² Le mot 'nuit' dans ce titre nous rappelle bien un titre indicatif en la matière à savoir celui du film « la Nuit tombe sur le Chili » de son réalisateur chilien Sebastian Alarcon, sa traduction en arabe donne le même mot utilisé dans le titre d'Ali Essafi.

¹³ idem

Si « *le jour* » objet évoquant luminosité et clarté, avec possibilité de vision et de transparence, comme cela se traduit dans l'épanouissement des acteurs culturels de l'époque ou encore de ceux d'avant, « la nuit » renvoie, quant à elle, à l'obscurité et à une régression en matière de valeurs productives sur le plan culturel. Une comparaison tacite est ainsi établie entre *l'aujourd'hui* qui renseigne sur un flou, voire une opacité et *l'hier* avec ses temps prolifiques, productifs et lumineux.

(S1 A O), une relation de conjonction, avec S1 = Acteurs culturels de l'époque et O = *Jour*

(S2 U O), Une relation de disjonction, avec S2 = Acteurs culturels d'aujourd'hui et O = *Jour*

Nous pouvons schématiser ceci tel que : (S1 A O U S2)

Si l'on procède avec contrariété, l'on prendra comme objet « *la nuit* » et la relation sera totalement différente :

(S1 U O), une relation de disjonction, avec S1 = acteurs culturels de l'époque et O = *Nuit*

(S2 A O), une relation de conjonction, avec S2 = acteurs culturels d'aujourd'hui et O = *Nuit*

De la même façon, nous pouvons schématiser cette double situation ainsi : (S1 U O A S2)

3. Raconter, revisiter et refaire l'histoire!

Le titre de Ali Essafi n'est-il qu'un simple jugement de valeur sur l'apport culturel de « Ceux d'après », le liant arbitrairement à « la nuit », puisque « ceux d'avant » sont jugés comme étant dépositaires de la lumière « jour » ? Sommes-nous devant un simple jugement subjectif et nostalgique ? L'auteur du documentaire n'est-il pas tombé amoureux d'une période où il était acteur à part entière dans une expérience collective passionnante et passionnée ?

« *Avant le déclin du jour* » est par conséquent un positionnement politico-culturel affiché et assumé par son réalisateur, qui met en valeur l'apport culturel de la première vague de la Movida, avec les Nass El Ghiwan, Jil Jilala, Lemchaheb, Anfass, les toiles de Gharbaoui, Belkahia et Melihi, les articles de Abdellatif Laabi et Ahmed Nissabouri, Mohamed Kheireddine, le théâtre ambulant de Tayeb Essediki, avant que l'obscurantisme ne vienne s'installer avec force dans le paysage politico-culturel. Autrement, Ali Essafi est en train d'annoncer une distorsion culturelle entre une période et une autre.

En fait, revisiter l'histoire d'un Maroc en plein mouvement culturel, après un bon bout de temps, sert l'Histoire, dans la mesure où cette dernière se nettoie de tous les parasites qui l'entourent, et de tout ce qui n'est pas Histoire. Et comme l'explique Régis Debray : « [ITALIC] L'histoire s'épure en vieillissant, (car) elle perd sa graisse politique, l'écho résonne mieux que le direct, qui fatigue et rebute, comme le brouhaha au restaurant ... »¹⁴ [/ITALIC]. Nous dirons aussi que l'histoire s'épure et perd, au fur et à mesure, sa graisse idéologique comme sa coloration politicienne pure et simple.

Bref, l'histoire dont il est question ici avec Ali Essafi est celle qui se situe temporellement « *Avant le déclin du jour* ». Si le mot « déclin » veut dire selon le dictionnaire Larousse le « *Fait de se terminer, de décliner, état de ce qui diminue de valeur, de grandeur, d'éclat, de puissance ou encore le fait pour un astre de finir sa course* »¹⁵, l'on pourrait affirmer que le sens ainsi présenté ici est lié à un autre mot, à savoir l'adverbe « *jour* » qui renvoie ici moins à une page temporelle qu'à un état marquant une période comme étant « lumineuse » et bien « éclairée », en l'occurrence

¹⁴ Debray R. Madame H. Editions Gallimard. Paris. 2015. P48.

¹⁵ Dictionnaire Larousse in <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/d%C3%A9clin/22243> consulté le 20 février 2022

celle des années soixante-dix du 20ème siècle. Le « *déclin du jour* » serait, par conséquent, la fin d'une période qui s'annonçait celle du *jour*, pour céder la place à une autre marquée par la prévalence d'autres valeurs, d'autres histoires et d'autres modes de penser.

Récrire l'Histoire, *Madame H* selon Debray, serait adopter un style de narration certes. Celui de Ali Essafi est un construit de photographies, de reportages, d'extraits de films, de pièces de théâtre, d'entretiens directs et même d'archives officielles. Chaque support a une fonction dans la narration et assume un sens donné.

C'est ce que Roland Barthes appelle d'ailleurs la fonctionnalité des unités du récit. « [ITALIC] Il n'y a jamais d'unité perdue, si long, si lâche, si ténu, que soit le fil qui la relie à l'un des niveaux de l'histoire »¹⁶, [ITALIC] dit-il, pour expliquer cette solidarité et cette relation qu'entretiennent les différentes unités du récit. L'une réconforte l'autre, dans son rôle majeur de consolidation du sens majeur. L'une appelle l'autre. Plutôt, l'une complète l'autre, pour dire qu'aucune n'aura le primat ni la prépondérance dans la production du sens.

Il y a donc l'histoire et l'Histoire, Madame H, la première serait cet affluent qui verse dans la seconde, telle un cours qui verse dans le fleuve. Entre les deux, il faut juste réajuster les moyens mis à la disposition du récit, les outils d'imbrication et d'association et les instruments d'ancrage. Combien d'histoires se sont perdues, d'ailleurs, dans les dédales du temps, sans possibilité de s'ancrer ni de se graver dans les cahiers de l'Histoire, telle l'eau d'un cours asséché dans un désert, sans possibilité d'atteindre le fleuve ni la mer.

4. Le documentaire et l'enjeu paradoxal Communication/Transmission

Entre Communication et Transmission, le rapport n'est pas toujours convivial. Complémentaires, dans la mesure où le second a besoin du premier, mais ils suivent déjà des démarches différentes pour l'aboutissement aux objectifs tracés. L'utilité et la fonctionnalité ainsi que la quintessence de chacune d'entre elles est différente. De ce point de vue, le chemin de la Communication est bel et bien écarté dès le départ, étant donné le choix du genre artistique à savoir le documentaire, et pas n'importe lequel, le documentaire d'archives.

En effet, là où la communication agit sur le momentané et le passager, la Transmission entend plonger sur ce qui paraît de longue haleine. Et entre le durable et l'éphémère, il existe certes une nette distinction, que ce soit dans les outils ou dans les objectifs. Ceci ne veut aucunement dire que le travail sur la communication n'est point important ou sans utilité. Absolument pas. Il n'est pas possible de bien transmettre sans bien communiquer. Car bien que Régis Debray nous incite à « dépasser l'horizon du « communiquer », il n'en reste pas moins qu'il souligne son apport essentiel pour la transmission, lorsqu'il dit : « Si Jésus de Nazareth n'avait pas communiqué avec son entourage, conversé avec ses disciples, apostrophé des foules, jamais l'église chrétienne n'aurait assuré la transmission du message évangélique à travers les époques et les continents »¹⁷.

Le cinéma marocain a pris son temps pour aborder la question de la réconciliation, mise en place au Maroc par le biais d'une institution à savoir l'Instance Equité et Réconciliation (IER), et cela devait normalement constituer l'espace de transmission nécessaire pour une transition en bonne et due forme, afin que ce qui s'est passé aux années de plomb ne se reproduise plus. Sauf que, la parenthèse ouverte avec l'IER s'est vite refermée sous la houlette d'une communication incommensurable, qui mettait à profit tous les médias publics et autres. Les générations actuelles ou encore celles qui viendront dans l'avenir auront-elles la possibilité de savoir la réalité des choses en dehors de cette parenthèse, mal transmise ? Nous sommes condamnés à la transmission, et on ne peut

¹⁶ Barthes R. Introduction à l'analyse structurale des récits. In: Communications, 8, 1966. Recherches sémiologiques : l'analyse structurale du récit. p. 1-27.

¹⁷ Debray R. Introduction à la médiologie. PUF. Paris. 2000, p. 4.

pas ne pas transmettre, car cela relève aussi d'un vouloir survivre aux aléas de l'histoire. C'est dire qu'aujourd'hui sort d'hier, ou comme le sous-entend Paul Valéry, il y a en nous, hommes présents, beaucoup d'hommes du passé.

Il faut dire que le défi de l'œuvre documentaire d'Ali Essafi en général et celui de « *Avant le déclin du jour* » en particulier, est énorme, puisqu'il agit directement sur les axes stratégiques de l'idéologie d'un pouvoir et dans son appareillage chargé de créer les symboles et le sens. La complication est tributaire de ce pouvoir à s'approprier des espaces et des institutions à même d'assurer une fonction de pérennité et de durabilité. Accomplir cette tâche revient à se créer des institutions de médiation susceptibles de jouer le rôle de relais dans le temps, soit une action itérative et non uniquement limitée dans l'espace. Il y aura toujours des machines à communiquer, mais il n'y a jamais eu des machines à transmettre. Le documentaire est un genre qui ne sert pas l'élément d'immédiateté ni d'instantanéité, puisqu'il cherche la pérennité, d'où l'importance de la transmission et des institutions de médiation à même d'assurer cette visée.

En recourant aux archives, Essafi ne pouvait viser une simple communication sur la vie culturelle et politique d'une époque ; il entendait plutôt ancrer son navire loin aux tréfonds, afin d'en assurer l'historicité, pour lui faire éviter le sort de l'oubli, ou du moins de la mise en marge. Les films tournés à l'occasion de ladite réconciliation font déjà partie de ce passé et rentrent dans le cadre de l'oubli, étant donné qu'ils avaient abordé une petite histoire / fiction, à travers laquelle, ils transforment un fait réel, tout en l'enveloppant dans un cadre fictionnel certain. Par l'intermédiaire de la petite histoire d'un détenu (La chambre noire), d'une militante (Derb Moulay Chrif), d'un groupe de gauchistes (Ali, Rabiaa et les autres) ; leurs réalisateurs voulaient ainsi mettre l'accent sur cette période dite des « Années de plomb ». Alors que le documentaire d'archives reste un récit très proche de la réalité, présentant les documents tels des pièces à conviction, avec l'ambition d'envelopper le passé par un voile d'objectivité, où chaque document raconte à lui seul toute une histoire. Le traitement de ces pièces est empreint d'une certaine subjectivité certes, mais comprend aussi une bonne partie de l'objectivité qui résistera aux usures du temps.

Ce n'est d'ailleurs pas pour rien que les documentaires d'archives s'appellent des « films de montage », puisque le réalisateur intervient pour combiner les images et séquences en fonction de l'histoire qu'il tient à raconter. Ali Essafi emprunte donc la piste qu'ont suivie d'autres réalisateurs de documentaires d'archives comme Dziga Vertov, Frédéric Rossif, Alain Resnais et Chris Marker, qui se sont amusés à produire des films sans obligatoirement passer par le tournage des images.

Par ailleurs, la prévalence du blanc et du noir tout au long du film est certes le signe d'une époque marquée par l'absence généralement de caméras couleurs, mais suscite aussi le sens que veut transmettre Ali Essafi : « Ce dont je parle relève du passé, ce n'est pas de la fiction, c'est bel et bien le réel ». Car lorsque la fiction entend représenter le réel, elle recourt à une histoire racontée en couleurs, comme c'est le cas des extraits du film « Quelques événements sans significations » ; Des couleurs qui trompent parfois l'œil, au point de biaiser le jeu, et de perdre l'enjeu. Les archives en blanc et noir ne sont pas que du passé révolu, puisqu'elles servent à assurer la compatibilité requise par le sens, mais aussi à garantir la vraisemblance effective, tellement les personnages comme Tayeb Essediki, Boujmii, les Nass El Ghiwan, les Jil Jilala, ont vécu l'avant et l'après et constituent une partie de la mémoire des gens des deux époques.

Seulement, cela reste insuffisant pour imposer ce réalisme aberrant, le cadrage, tout cadrage, nécessite un regard sur le réel, et déjà la mise en scène commence à avoir lieu. En plus de cela, la phase du montage obéit à des contraintes, conditions et considérations qui dénaturent le réel et transforment la réalité en une matière de travail artistique, afin d'obtenir la combinaison souhaitée.

Raconter donc une période historique avec toutes ses péripéties en différents sortes de signes, est un enjeu multiple. Il s'agit tout d'abord de s'arrêter sur les contours d'un Maroc en mouvement, plutôt en effervescence. La

difficulté d'appréhender cette période est exactement cette rapidité qui marque le cours des choses, mais aussi ces liens qui existent entre les différentes trajectoires, dont le fil conducteur s'avère être cette foi le changement. Cet espoir de changer le cours des choses et cet engouement pour la liberté et la libération impactent la majeure partie des travaux culturels de ce mouvement des années soixante et soixante-dix du 20ème siècle. Que ce soient les parcours de la politique, des droits humains, de la culture, des arts plastiques, de la musique, du théâtre ... etc.), tous se liaient par une trame unifiante : l'engouement pour la liberté d'expression et l'aspiration à un Maroc libre.

Ali Essafi le souligne d'abord à travers un parallélisme axiomatique entre le récit de l'ancien détenu politique Abdelaziz Tribak et les péripéties du film « *Quelques événements sans signification* ». L'un nous fait passer à l'autre, dans un va et vient rythmé, et avec des rôles complémentaires qui préservent, toutefois, la trame de base saillante, à la faveur d'une construction subtile sur la table de montage.

Ne rien tourner (ou presque) revient à travailler son film documentaire en une phase majeure du Montage. La technique est à la fois simple et compliquée. Comment le réalisateur peut-il faire interroger tous les documents en sa possession ? Comment peut-il les mettre en combinaison expressive, afin qu'ils disent ce qu'ils dénotent, mais aussi ce qu'ils connotent ? Pourquoi utiliser un tel document et pas d'autres ? Ce sont bien évidemment des questions qui ressortent de la difficulté émanant d'une telle entreprise. La mise à disposition de documents parfois de manière abondante n'est point une tâche aisée, puisqu'elle pose plutôt le problème de sélection et de combinaison. Nous croyons, dans ce sens, que notre réalisateur -Ali Essafi- a si bien su utiliser les documents et archives en sa possession, que ce soit au niveau de la sélection ou encore au niveau de leur alternance et association.

5. L'art de produire du sens

Ce qui démarque le langage artistique de Ali Essafi c'est qu'il s'éloigne du langage encratique, dans la mesure où celui-ci « *se répand sous la protection du pouvoir* »¹⁸, comme l'avance Barthes. Et du coup, il épouse une piste qui déborde de singularité, qui sort bien des sentiers battus, puisqu'elle rompt avec le stéréotype, ressassé à longueur de temps par ce que Louis Althusser appelle l'appareil idéologiques de l'Etat. Ces machines ressassantes ne cessent de rebâcher à tel point de construire leurs propres vérités : L'école, les médias, la publicité, la chanson et les plateaux TV, les infos de 20h00... Le sens du stéréotype ambitionne d'atteindre le statut de fait naturel, alors qu'au fond, il n'en est rien, puisqu'il ne s'agit que de combles d'artifices tellement consommés qu'ils deviennent vérités.

Ali Essafi combat le stéréotype et lutte, par ses différents documentaires, y compris « *Avant le déclin du jour* », contre la vérité que répand et véhicule le stéréotype dominant, porté par la répétition meurtrière. Chacune de ses versions de la réalité guerrière également contre l'hégémonie et la prévalence des valeurs dominantes. Il entreprend ainsi un travail qui sème la méfiance à l'égard du stéréotype, répand le doute quant à la version dominante de l'histoire, secoue les esprits endormis par les répétitions, en présentant cette révolution culturelle.

A contre-courant, le réalisateur est de loin celui qui a valorisé le plus le document historique, mais il est aussi celui qui a mis à profit sa portée en faveur d'une vérité enterrée. Une mission que s'assigne les militants pour revivifier une mémoire collective en quête d'un statut d'Histoire. La mise à la marge de cette mémoire et la prévalence d'une autre version de l'histoire relève d'une manœuvre qu'Ali Essafi compte dévoiler, dénoncer et contrecarrer.

Y a-t-il donc un lien entre hier et aujourd'hui ? Sans nul doute, et ce n'est pas Barthes qui dira le contraire puisqu'il insiste qu'aujourd'hui sort d'hier, comme pour réitérer l'idée de Paul Valéry qui signale le lien indéfectible liant les deux temps passé et présent. Le réalisateur du documentaire, lui, suit le même chemin, pour aboutir vers la fin du

¹⁸ Barthes R. Le plaisir du texte. Editions Le Seuil. Paris. 1973, p. 56

film, avec les derniers mots du réalisateur Mustapha Derkaoui qui racontait les péripéties de la censure de son film « *Quelques événements sans significations* » : [*cela relève du passé désormais et cela ne va pas se reproduire inchallahé*].

Dans son film, la quintessence sémantique se concentre depuis le titre certes, mais dans et par le biais des premières images du film qui présentent des bulles blanches en agitation, sur un fond totalement noir. L'objectif vise ces fourmilles en quête de lumières, dans une rue marocaine anodine. Le conteur, pour sa part, débutera son conte à l'aide du classique : « *Elargissez le cercle que dieu élargisse vos tombes ...* » qui réclame au public présent d'être acteur dans l'acte de création qu'est le conte, avec sa forme fétiche qu'est la Halqa où l'on bénit le conteur et le poète.

Ali Essafi écrit par des images ses « fleurs du mal »¹⁹ à lui, pour parsemer ce long chemin empreint d'oppression, de barricades et de censure, de jolies histoires artistiques et culturelles (théâtre, cinéma, peinture, musique ... etc) et « *que notre chant soit digne de ceux qui nous écoutent* », avance modestement ce conteur, relais de cette transmission orale tant fréquenté par les marocains pour savourer la beauté des récits de Antara Ibn Chaddad.

« *Avant le déclin du jour* » se veut donc un conte, une histoire, plutôt une version de l'histoire, un regard rétrospectif sur des histoires que l'on ne raconte que rarement, que l'on veut taire. De ce point de vue, il est possible d'évoquer le rôle militant du documentariste qui creuse profondément dans le fin-fond des documents et témoignages pour garder une trace et pour que les générations futures sachent que l'Histoire dépend de ceux et celles qui la racontent, mais aussi des sources retenues comme valables pour en assurer la crédibilité.

En tendant son micro à plusieurs protagonistes, Ali Essafi traduit les événements de son temps à la faveur d'une parole qui prévaut, pour les ériger en matière filmique, en documentaire et en témoignages esthétiquement combinés. Soit une œuvre construite et fictive, puisque le montage ne laisse que peu de place à la réalité. Tout cadrage est un début de fiction, plus ou moins, spectaculaire.

De cette optique-là, plus particulièrement, Ali Essafi peut être considéré comme chasseur des moments oubliés, des événements mis à la marge de l'histoire officielle et de ces phénomènes, souvent délaissés par les caméras de l'éphémère, puisqu'ils concernent les petites gens de la marge, ceux-là même qui vivent sans que les objectifs des journalistes ne les pourchassent, et sans que les consciences de l'opinion publique ne les prennent en compte, puisque loin des yeux et loin des calculs politiques des médias publics et privés.

Si Ali Essafi se trouve « fiché » dans la catégorie du corps cinématographique marocain, ce n'est pas uniquement parce qu'il est documentariste, mais aussi parce qu'il est directeur de photographie, un scénariste et un producteur de films. « *Avant le déclin du jour* » est d'ailleurs un hommage tonitruant au cinéma marocain, puisqu'on y compte le passage de pas moins de neuf films marocains et par voie de conséquence de leurs réalisateurs. L'idée est bien évidemment de rappeler que ce qui est aujourd'hui presque « facile » ne l'était pas hier, avec l'objectif de transmettre cela aux générations futures, et garder ainsi une trace dans l'histoire des films marocains, ayant marqué la période des années 70, avec leurs traitements artistiques et sémantiques.

En fait, cette même parole, banalisée aujourd'hui à outrance, était hier confisquée, interdite et assez couteuse à maints égards. Cela est aussi un devoir envers l'histoire que d'éclairer sur les processus des dynamiques sociales, culturelles et politiques des pays ; le Maroc avait mis en place, dans ce sens, une instance spéciale en l'occurrence l'Instance Équité et Réconciliation pour que les citoyens ne vivent « *Plus jamais ça* ». Cette parole confisquée est donc un passé à raconter en verbe avec Abdellatif Laâbi, en musique avec les Nas El Ghiwane, en arts plastiques avec les Melihi et Belkahia, en théâtre avec Seddiki et Boujmii et enfin dans le cinéma avec la censure du film

¹⁹ Titre du recueil poétique de Charles Baudelaire.

de Mustapha Derkaoui « Quelques événements sans signification ». Le ton politique lui est donné par un ancien détenu politique.

6. Un film dans le film

Dans ce documentaire sorti en 2020, Ali Essafi rend un vibrant hommage certes au cinéma marocain, mais focalise son attention particulière sur un film en particulier ; « Quelques événements sans signification », longtemps interdit depuis sa confection en 1974. Il ne ressort d'ailleurs que 46 ans après, un chemin qui raconte toute cette voie sinueuse de la démocratie dans un pays comme le royaume du Maroc.

Le retour à ce film est aussi une manière de réhabiliter une pellicule de 78 minutes, un réalisateur et une action culturelle et artistique en quête de soi, de liberté, mais surtout en quête d'autres horizons prometteurs. Essafi entend procéder, près d'un demi-siècle après, à la lecture d'une page de l'histoire du Maroc marquée par les interdits, les tabous et les censures de différentes sortes.

Du début jusqu'à sa fin, le documentaire raconte ainsi l'histoire de ce film qui avait eu un sort bizarre, à savoir celui de la perte. L'autre mémoire se perd, se dilapide et se dissipe pour ne lui laisser aucune chance de témoigner d'une époque, d'une histoire et d'un temps...dur. Le film n'était certainement pas le seul à avoir subi ce destin fatal. L'idée de cette histoire dans l'histoire est condensée dans cette image d'une archive cinématographique en état délabré, montrée plus d'une fois, avec des pellicules jetées ici et là, comme pour signifier la valeur d'une documentation cinématographique au Maroc.

Le synopsis dit qu'une équipe de cinéastes en quête d'un thème à traiter, recourt à un sondage auprès du grand public, pour savoir ses attentes du cinéma marocain émergent. Chemin faisant, leur caméra tombe sur un sujet inattendu, car elle a, involontairement, tourné la scène d'un crime commis par un ouvrier du port insatisfait contre son patron. Ils décident ainsi de braquer les projecteurs sur ce cas particulier.

Heureusement, la disparition des rushes du film pendant longtemps n'a pas pu être fatale, puisque le négatif du film a été retrouvé en Espagne et a été restauré par la filmoteca de Catalunya, ce qui a permis enfin de projeter à la Berlinale en 2019, en guise d'hommage et de reconnaissance. Le film n'est pas loin des aspects documentaristes, et le réalisateur de notre documentaire y prend part en tant que scénariste à la recherche d'un thème du film qui s'apparente à un cinéma du réel.

Il n'est donc pas possible de surpasser, dans ce contexte, un sujet d'une importance capitale, en l'occurrence : la lutte des mémoires. Le domaine des archives est souvent considéré parmi les éléments de souveraineté d'un Etat, puisqu'elles rendent compte de cette mémoire qui fait bien évidemment la soudure de la population et ses repères identitaires. Sauf que pour ce, les dominants, et dans l'objectif de consolider leur position, recherchent désespérément une mémoire propre qui ne contrevient pas leur narration ni leurs récits. La mémoire est un enjeu de domination qui met en œuvre les versions à relater, les narrations à consacrer, les images à faire prévaloir, l'imaginaire à nourrir et le cognitif à façonner.

Si la lutte pour la prévalence de sa propre mémoire est réelle, c'est parce que chaque version entend prendre place au détriment des autres. Les oppositions qui naissent de ces superpositions dans les images et dans les narrations au sein de ce documentaire, font ressortir le sens, d'un Maroc déchiré entre les épris de liberté et de démocratie et ceux qui asphyxient les voix appelant à la liberté. Une opposition entre la culture sous toutes ses formes de production et l'appareil de l'Etat avec toutes ses forces militaires et idéologiques.

Ainsi, ce qui a été au début conçu comme « Nos sombres années 70 » où Essafi essaye d'éclairer une période elle-même sombre par le manque d'images et d'éclairages, allait se transformer, au fil des ans, en un autre documentaire intitulé cette fois-ci « *Avant le déclin du jour* ». Le changement de titres mérite un arrêt, dans la mesure où l'on modifie le mot péjoratif « Sombre » par « Jour », comme pour mettre en valeur, cette fois-ci, l'autre mémoire, l'autre version et l'autre narration.

Bien évidemment, il fallait modifier par ricochet le pronom personnel « Nos », qui renvoie à une appropriation de la responsabilité collective, par l'introduction de l'adverbe temporel « Avant » qui marque une nette séparation entre deux périodes temporelles, mais aussi entre deux modes de mouvements. L'objectif est de mettre en valeur les prouesses du mouvement culturel en vogue à l'époque.

Gilles Deleuze n'écrit-il pas que « *Le cinéma racontera toujours ce que les mouvements et les temps de l'image lui font raconter* »²⁰. Il entendait par-là, l'importance que revêt le mouvement et le temps dans ce narratif imagier. C'est semble-t-il ce que le réalisateur met en scène à la faveur des couleurs, des costumes, des lieux et des plans et des cadres de prise. Tous les personnages d'Ali Essafi réagissent à une situation et du coup, il y a histoire, il y a récit et il y a accord symbiotique entre mouvement et temps²¹.

Si Ali Essafi dédie, dans la même foulée, ce film à ceux ayant subi les affres des années de plomb, il n'omet pas non plus de cette dédicace ceux qui en souffrent aujourd'hui, pour marquer la jonction entre hier et aujourd'hui. Régis Debray ne dit-il pas d'ailleurs que ce qui fait lien fait bien. Les générations actuelles peuvent ainsi s'arrêter sur ce qui s'est passé et procéder objectivement aux comparaisons possibles.

Conclusion

L'image présentée par Ali Essafi ressemble certes à la réalité, mais elle n'en est qu'un de ses aspects et manifestations, puisqu'elle est l'œuvre d'une confection conceptuelle et technique d'un « faiseur » de sens. À l'aide de ses médiums préférés, le créateur de sens, Ali Essafi en l'occurrence, entend ainsi signifier et parvenir ses intentions comme son regard sur une époque. Dans notre cas de figure, le réalisateur braque les projecteurs sur la mosaïque culturelle et artistique marocaine dans une époque donnée, en guise d'hommage à ces protagonistes nombreux et variés.

Le documentaire objet de notre étude tire profit de cette communion entre temps et mouvement, afin de raconter son histoire tout comme Essafi le voulait lui-même. Une histoire qui a lieu durant les années soixante et soixante-dix, mais dont les réactions et ramifications continuent de plonger leurs ombres a posteriori. Avec un recul et une distance, nos protagonistes de cette histoire : Abdelaziz Tribak, Mustapha Darkaoui, et Ali Essafi nous éclairent, par le biais de la voix-off, de cette voix absente dans l'histoire officielle. Certes, le réalisateur s'empare des outils de la désignation technique, émanant de l'univers pratique du 7-ème art : plan-séquence, travelling, zoom, contre-plan, valeur de plan, montage-cut, etc, mais derrière, il y a également un sens fort de l'âme de l'histoire.

D'abord, les images rapportées ne sont pas fictionnelles, mais bel et bien en parfaite cohérence avec leur temps réel ; elles colportent désormais un souffle de vraisemblance grâce à la luminosité, les couleurs (généralement le blanc et noir ou encore les couleurs assez ternes), les costumes, les discours, les lieux et l'ambiance des espaces

²⁰ Deleuze G. *Pourparlers*. Minuit, Paris, 1990, p. 85.

²¹ « *Si le mouvement reçoit sa règle d'un schème sensori-moteur, c'est-à-dire présente un personnage qui réagit à une situation, alors il y aura une histoire. Au contraire, si le schème sensori-moteur s'écroule, au profit de mouvements non orientés, désaccordés, ce seront d'autres formes, des devenirs plus que des histoires* ». op cit.

publics... et même les images de l'entretien avec le témoin d'Ali Essafi se présentent sous le même filtre temporel, avec moins de luminosité et un décor appauvri et dépourvu de toute vivacité.

La majeure partie des images a été tournée pendant cette période des années 60 et 70. Et comme expliqué par Deleuze, le temps et le mouvement ne sont pas pensés comme des paramètres de la narration, mais comme des déterminations qui trouvent leur actualisation dans l'image cinématographique, et qui donnent ainsi naissance au récit, comme point de vue. Régis Debray ne disait-il pas à chaque fois que « c'est le point de vue qui crée l'objet »²².

Par ailleurs, et contrairement aux films documentaires ayant une voix-off venant dominer et décider le sens des choses et des faits, les images du documentaire ont une indépendance et expriment un sens, dans le sens d'entités signifiantes. En fait, le film documentaire s'ouvre sur une voix-off invitant le public à se rassembler autour du conteur et finit sur des images d'une séquence d'un conteur marocain à la place Jemaa Lefna avec au fond une chanson de Nass El Ghiwane ou les Rolling stones marocains.

Entre temps, la voix-off n'intervient que pour dire ce que l'image n'arrive pas à dire ou à transmettre, autrement ce serait une redondance. Ce qui permettrait de mieux lire, interpréter l'image et à circonscrire au mieux ses composantes signifiantes. Le document d'Ali Essafi arrive à se défendre lui-même, d'où les différents clichés de journaux, revues, magazines, chose qui fait que l'archive acquière cette force dramatique intrinsèque à pouvoir signifier.

Il y a donc lieu d'affirmer qu'un film documentaire se distingue d'un film de fiction en ce qu'il fait explicitement référence à un « quelque chose » présumée réelle. Le reste est œuvre artistique du réalisateur qui veille à ce que le discours du film fait prévaloir cette opération de référenciation, par le biais des différents dispositifs de prise de vues. Des prises de vue qui nous rappellent à chaque fois que nous sommes en train de suivre un cours d'histoire illustré.

Niveau(x) de Contribution des Auteur(s): Premier auteur 100 %

Approbation du Comité d'Ethique: il ne s'agit pas d'une étude qui nécessite l'approbation du comité d'éthique.

Soutien Financier: Aucun soutien financier n'a été reçu pour l'étude.

Conflit d'Intérêts: Il n'y a aucun conflit d'intérêts dans l'étude.

Author Contributions: The article has a single author, 100%.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Bibliographie

Barthes R. *Le plaisir du texte* Editions Le Seuil, 1973.

Barthes R. *Leçon*. Editions Le Seuil. Paris. 1978.

Boutaud J-J « Forme et sens », in « Le Sacré dans l'image photographique »Hermes Science publications. 2009.

Barthes R. Introduction à l'analyse structurale des récits. In: Communications, 8, 1966. Recherches sémiologiques : l'analyse structurale du récit. pp. 1-27;

Courtès 1991.

²² Debray R. Introduction à la médiologie, PUF, Paris, 2000, p. 1.

Debray R. Madame H. Editions Gallimard. Paris. 2015.

Debray R. *Introduction à la médiologie*. PUF. Paris. 2000.

Deleuze G. *Pourparlers*. Minuit, Paris, 1990.

Peirce C. S. *Écrits sur le signe*, rassemblés, traduits et commentés par G. Deledalle, Paris, Seuil, coll. « L'ordre philosophique »

Webographie

Petitot, J. (1977). Topologie du carré sémiotique. *Études littéraires*, 10(3), 347–426. <https://doi.org/10.7202/500445ar>

ChronAfrica

L'alternance codique comme pratique langagière au Maroc: Structures et fonctions

Hassnaa Ismaili Alaoui¹, Rida Chalfi¹

Abstract

Cet article se veut une étude de différentes structures et fonctions de l'alternance codique dans les pratiques langagières des étudiants de disciplines non-linguistiques au Maroc. En effet, le Maroc est un pays plurilingue où coexiste plusieurs langues et variétés. Le contact de toutes ces langues et variétés donne naissance à plusieurs phénomènes sociolinguistiques y compris l'alternance codique. Dès lors, l'objectif de cet article est de vérifier si les langues d'études et/ou de la recherche scientifique influent sur le choix de code chez les locuteurs plurilingues. Pour ce faire, une étude de terrain a eu lieu à la Faculté des Sciences et Techniques d'Errachidia, auprès de 100 étudiants. Les résultats démontrent que les manifestations de ce phénomène sont influencées par divers facteurs, contraintes et motivations collectives et individuelles.

Keywords: Alternance codique- pratiques langagières-étudiants plurilingues- structures-fonctions.

Code-switching as a verbal practice in Morocco: Structures and functions

Abstract

This article examines different structures and functions of code-switching in the language practices of students of non-linguistic disciplines in Morocco. Morocco is a multilingual country where several languages and varieties coexist. The contact of all these languages and varieties gives rise to several sociolinguistic phenomena, including code-switching. The aim of this article is therefore to ascertain whether languages of study and/or scientific research influence code choice among plurilingual speakers. To this end, a field study was carried out with 100 students at the Errachidia Faculty of Science and Technology. The results show that the manifestations of this phenomenon are influenced by various collective and individual factors, constraints and motivations.

Keywords: Code-switching- verbal practice- plurilingual student- structures- functions

¹Université Moulay Ismail de Meknès, Faculté Polydisciplinaire d'Errachidia, Département de Langue et Littérature Françaises, Errachidia, Maroc

Auteur correspondant: Hassnaa Ismaili Alaoui **E-mail:** ismailihassnaa@gmail.com

Reçu (Received): 07.04.2024 **Accepté (Accepted):** 13.09.2024 **Publié (Published):** 30.09.2024

Copyright © 2024 The Author(s). This is an open-access article under the [Creative Commons Attribution License \(CC BY\)](#) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium or format, provided the original work is properly cited.

Introduction

Au Maroc, l'alternance codique (désormais AC) ou le code-switching n'est pas un phénomène isolé. Il constitue, en revanche, une pratique discursive quotidienne dont la forme et la fonction varient selon le locuteur et les circonstances de la communication. Au fait, l'alternance entre l'arabe (dialectal marocain et standard) et le français est la pratique la plus récurrente chez une bonne partie de locuteurs marocains, en raison du statut attribué à chacune de ces deux langues. D'après Mabrou, cette pratique concerne

Les conversations relevant de différents domaines d'emploi et impliquant des locuteurs ayant en partage, à des degrés très variés, le maniement de deux codes ou plus, en l'occurrence l'arabe (marocain et standard) et le français considéré comme langue « étrangère », « seconde » ou « privilégiée » que dans d'autres situations de communication, au sens large du terme¹.

Toutefois, compte tenu de la pluralité linguistique au Maroc, la pratique de l'alternance codique concerne également l'amazighe avec ses trois variantes à savoir, le tachelhit, le tamazight et le tarifit ; l'espagnol dans les régions septentrionales du pays et l'anglais.

L'objectif de cet article est d'étudier les différentes structures et fonctions de l'alternance codique dans la conversation chez les locuteurs plurilingues au Maroc, les étudiants en particulier. En effet, à l'université marocaine, l'enseignement des disciplines non linguistiques, notamment les filières scientifiques et techniques, s'effectue en français et/ou en anglais. Cela influe de façon indirecte sur les pratiques langagières quotidiennes des étudiants qui, par conséquent, se trouvent dans l'obligation de maîtriser ces langues étrangères afin de réussir leur cursus universitaire. De ce fait, nous formulons la problématique de cette étude sous forme de deux questions : quelles sont les différentes structures et fonctions de l'alternance codique manifestées auprès des étudiants de disciplines non linguistiques au Maroc ? Comment est-ce que le domaine de la recherche et/ou d'études influe-t-il sur le choix des codes chez ces locuteurs ? Pour répondre à ces questions, nous avons mené une enquête de terrain au moyen d'un questionnaire et des focus groups basés sur l'observation participante et non participante auprès de 100 étudiants de la Faculté des Sciences et Techniques d'Errachidia. Les résultats révèlent que les étudiants manifestent différemment le phénomène de l'alternance codique, même s'ils ont le même parcours étudiant, et ce, en tenant compte de plusieurs représentations langagières.

1. L'alternance codique, une forme de contact de langues

L'alternance codique est un phénomène sociolinguistique résultant du contact des langues qui consiste en la coexistence de deux à plusieurs variétés dans un échange verbal produit par un locuteur bi-plurilingue. D'après William Labov, l'alternance codique est « [...] une permutation des codes [...] le locuteur passe d'un ensemble cohérent de règles associées à un autre² ». Autrement dit, le passage d'un code à un autre est régi par plusieurs règles morphologiques et syntaxiques liées aux codes permutés.

Dans une approche interactionnelle, Gumperz définit l'alternance codique dans la conversation comme « [...] la juxtaposition à l'intérieur d'un même échange verbal de passages où le discours appartient à deux systèmes ou sous-systèmes grammaticaux différents³ ». Cette définition comprend deux aspects primordiaux. Le premier étant interactionnel où l'alternance codique se manifeste sous forme d'un mélange de codes dans un échange verbal

¹ Abdelouahed Mabrou, « L'alternance codique arabe/français : emplois et fonctions », *Constellations francophones-Actes des Journées de la francophonie Gênes-Vérone (2004-2007)*, Publifarum, Vol 7, 2007, p. 5

² William Labov, *Sociolinguistique*, Editions de Minuit, Paris, 1976, p. 263

³ Jhon J. Gumperz, *Engager la conversation. Introduction à la sociolinguistique interactionnelle*, Paris, Minuit, 1989, p.57

et le second est d'ordre linguistique nécessite la présence de deux systèmes linguistiques différents dans le même énoncé. Ce deuxième aspect est renforcé par la définition proposée par Poplack qui souligne l'importance de l'existence de deux systèmes linguistiques différents et elle avance qu' « [...] *Il s'agit de fragments de phrases provenant d'une langue pourvus des caractéristiques morphologiques, syntaxiques, et lexicales propres à cette langue, et qui viennent se juxtaposer à un fragment d'une autre langue*⁴ ». Par ailleurs, le passage d'un code à un autre est lié à la situation de communication. Dans ce sens, Penelope Gardner Chloros souligne que « *Il y a code switching parce que la majorité des populations emploie plus d'une langue et que chacune de ces langues a ses structures propres ; de plus chacune peut comporter des dialectes régionaux ou sociaux, des variétés et des registres distincts dans un discours ou une conversation*⁵ ». De ce fait, l'alternance codique peut se produire dans les situations diglossiques comme le cas de l'arabe standard (A.S.) et l'arabe dialectal marocain (A.D.M.).

Comme tous les phénomènes résultant du contact des langues, l'usage de l'AC comme pratique discursive exige une conscience des formes linguistiques des codes en interaction ainsi que des locuteurs bi-plurilingues aptes à configurer contextuellement les ressources linguistiques dont ils disposent. À ce propos, Gumperz (1971, 1989) distingue entre l'alternance codique situationnelle (associée à la diglossie) de l'alternance codique conversationnelle. La première est non seulement liée aux circonstances de la communication mais aussi au locuteur dans la mesure où il manifeste ses préférences langagières suite à son appartenance sociale, géolinguistique et culturelle. De plus, le mode de la communication varie selon les thèmes abordés et le changement des interlocuteurs. Quant à la deuxième, appelée métaphorique ou stylistique, se produit de manière automatique à l'intérieur d'une même conversation sans qu'il y ait changement de sujet ou d'interlocuteurs.

D'après le modèle formel de Poplack⁶, il existe trois niveaux d'alternance codique, le premier, dénommé intraphrastique, concerne l'alternance des structures syntaxiques de deux langues à l'intérieur d'une même phrase. Cette catégorie inclut les constituants d'une taille minimale à une proposition indépendante à savoir, syntagme nominal, syntagme verbal, syntagme adjectival, etc. Le deuxième niveau de l'alternance, dit extraphrastique se manifeste à l'intérieur d'un tour de parole et n'exige pas de forts liens syntaxiques avec le reste de la phrase. Par ailleurs, les segments alternés sont des expressions idiomatiques, des proverbes et des locutions figées ou des marqueurs d'identité. Concernant le troisième niveau appelé alternance codique interphrastique, il correspond à l'alternance des unités plus longues telles que les phrases, les fragments de discours produits à l'intérieur d'un même échange verbal.

2. Démarche méthodologique

2.1. Échantillonnage

Pour cette enquête, nous avons choisi 100 étudiants, âgés de 19 à 33 ans, dont 50 participants de sexe féminin. Le profil des enquêtés est presque identique dans la mesure où tous les étudiants sont marocains ayant le même parcours académique, c'est-à-dire, un baccalauréat scientifique et poursuivant leurs études supérieures en disciplines non-linguistiques, plus précisément les filières scientifiques et techniques à la Faculté des Sciences et Techniques d'Errachidia, Université Moulay Ismail de Meknès-Maroc. Les langues d'études des informateurs sont plutôt le français ou l'anglais ou parfois les deux.

⁴ Shana Poplack, « Conséquences linguistiques du contact des langues : un modèle d'analyse variationniste », In: *Langage et société*, n°43. Conférences plénières du colloque de Nice : Contacts de langues : quels modèles, 1988, p36

⁵ Penelope Gardner-Chloros, « Code-switching : approches principales et perspectives », In *La Linguistique*, vol 19, n° 2, 1983, p. 21.

⁶ Op.cit. Shana Poplack, 1988

Le graphique ci-après nous donne une vue globale sur la répartition des participants par cycle.

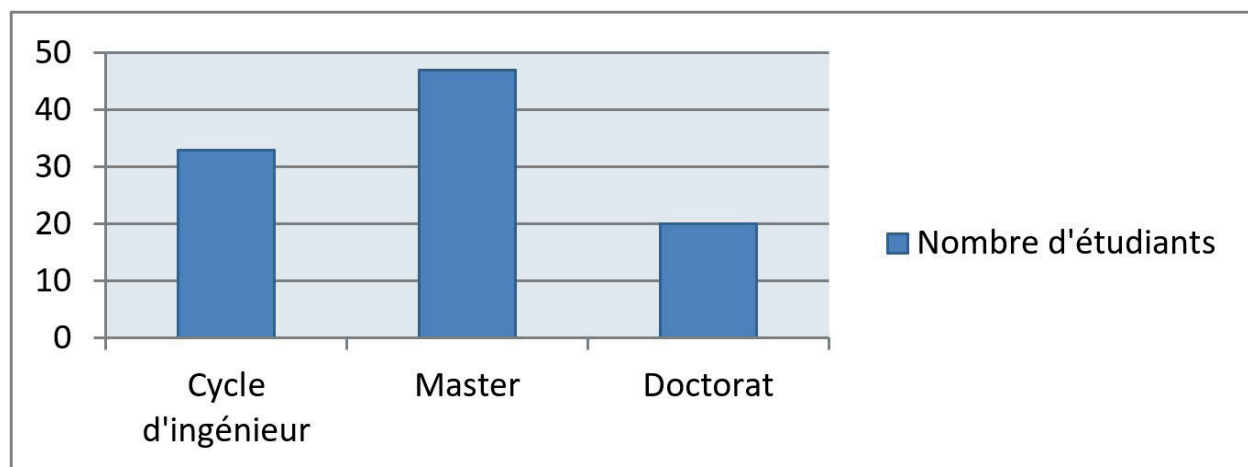

Figure 1. Répartition des enquêtés par cycle.

2.2. Déroulement de l'enquête

Ce travail de recherche répond aux directives de la linguistique de terrain, de sorte que l'enquête soit effectuée *in situ* et en mobilisant des techniques de collecte de données telles que le questionnaire, l'observation participante et non participante et la transcription du corpus. L'enquête s'est développée sur deux phases. Au cours de la première, nous avons conçu un questionnaire afin d'obtenir à la fois les données linguistiques et les informations ethnographiques et sociolinguistiques nécessaires pour l'étude. Il est pertinent de noter que le questionnaire a été préparé en français et traduit en darija⁷ (A.D.M.) en caractères latin.

Le questionnaire s'est articulé autour de trois axes constituant les principaux points d'intérêt de la recherche. Le premier axe présente les données signalétiques des informateurs (genre ; âge ; cycle d'étude ; spécialité) ; le deuxième est consacré à leurs indications ethnographiques et linguistiques (provenance, langue maternelle, langues en usage quotidiennement). Nous considérons ce bloc de questions comme le noyau dur de cette étude du fait qu'il nous permet d'interpréter le degré de l'influence de la langue d'études ou de recherches scientifiques sur le comportement langagier des participants. Le troisième et dernier axe, étant de nature réflexive, permet de déterminer les fonctions et les types de l'alternance codique manifestés auprès les étudiants. Dans cette catégorie de questions, les enquêtés ont été invités à répondre à trois questions ouvertes portant sur le choix de la discipline scientifique, les répercussions de la langue du savoir sur leurs comportements langagiers ordinaires et leurs points de vue sur le mélange de codes au Maroc. Il est à signaler que le questionnaire a été renseigné individuellement par les personnes interrogées.

La deuxième phase de l'enquête a été élaborée au moyen de focus groups basés sur l'observation participante et non participante. Cette technique nous a permis d'étudier les prévalences linguistiques des étudiants en interaction directe. Nous signalons que lors de cette recherche, nous avons mené des échanges verbaux avec tous

⁷ Le recours à la darija en caractères latin avait un objectif double: d'un côté, encourager les étudiants à participer à notre enquête en utilisant une variété que tout le monde pratique de manière aisée et spontanée, entre amis et famille, à la faculté ou à la maison, et de l'autre côté, la darija en caractères latin permet aux informateurs de s'exprimer librement sans qu'ils soient gênés de produire des phrases agrammaticales et d'insérer des mots, segments et fragments dans la langue de leur choix.

les participants soit pour leur expliquer l'objectif de notre travail de recherche, soit pour leur guider au cours de l'enquête.

Les contenus des questionnaires et des focus groups ont été transcrits, interprétés et analysés tout en nous appuyant sur les informations sociolinguistiques obtenues et en analysant les caractéristiques formelles et fonctionnelles de l'alternance codique selon les théories de Poplack et Gumperz. Compte tenu de l'objectif de l'étude visant à étudier les manifestations de l'alternance codique dans un milieu plurilingue, nous avons opté pour la transcription phonétique (voir annexes) des exemples en arabe et en amazighe ; les éléments en français et en anglais sont présentés en caractères latins tels qu'ils sont produits par les informateurs.

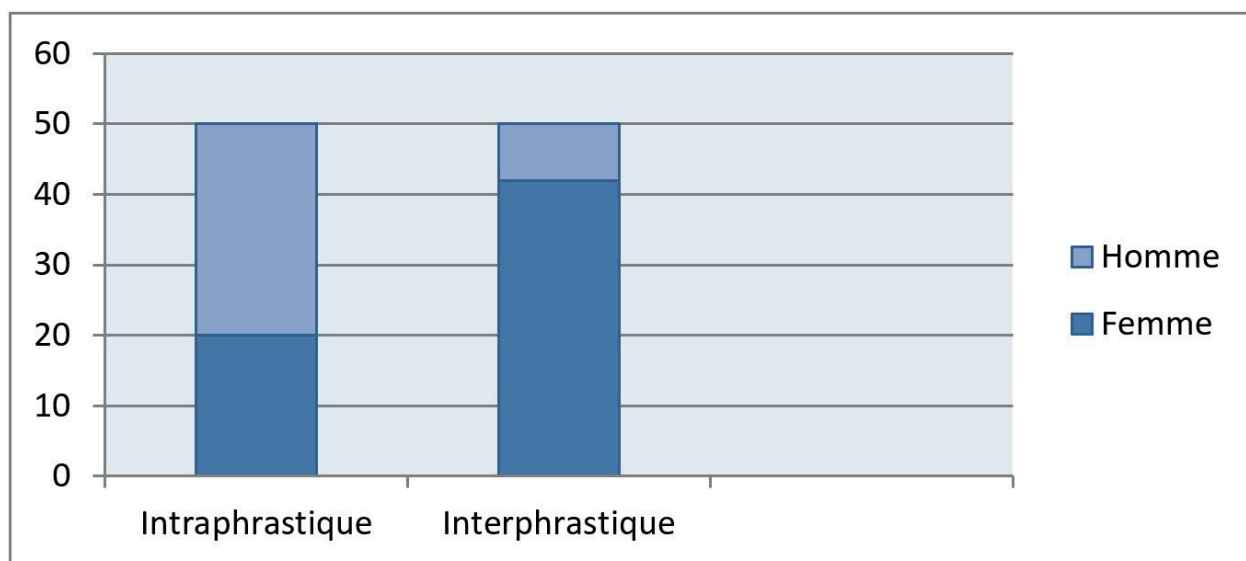

Figure 2. Pratique de l'alternance codique formelle par genre.

3. Structures et fonctions de l'alternance codique

Il nous semble pertinent de mentionner qu'après la récupération des questionnaires, nous avons constaté que 29 informateurs dont 14 de sexe féminin n'ont pas respecté la consigne du départ, à savoir rédiger en darija et en caractère français. Les étudiants réagissent soit en arabe standard soit en amazighe soit en français soit en anglais ou parfois répondent à chaque question avec une langue différente. Face à cette prévalence linguistique, la majorité des étudiants ont justifié ce fait par l'impact de la langue d'études ou de recherches sur leurs pratiques langagières de tous les jours, en l'occurrence le français. Ceux qui ont opté pour l'anglais affirment que cette langue constitue, pour eux, à la fois une langue de prestige et moyen de la recherche scientifique surtout pour les doctorants et les masterants. Quant à ceux qui ont choisi l'arabe ou l'amazighe, ont expliqué cela par des raisons identitaires et communautaires. Par ailleurs, certains étudiants chercheurs arguent que leur niveau d'études en doctorat ou en master ne leur permet pas de communiquer en darija avec leurs amis ni sur les réseaux sociaux, ni dans le cadre professionnel. Cela nous laisse comprendre que plus le niveau d'études des locuteurs évolue plus les variétés locales, telles que l'A.D.M, acquiert une fonction subalterne.

3.1. Alternance codique intraphrastique

On parle de l'alternance codique intraphrastique lorsqu'un mot ou un syntagme d'une langue A est introduit dans une phrase de langue B tout en respectant sa structure syntaxique.

Nous citons ces exemples:

A.D.M.-français-anglais

- (1) [...] *w bəʃd lmərr-at ka-nḥəssə balli* la langue maternelle dyalna *qasḥa šwiyya w les autres langues* *ka-ykunu cute* [rires]

[...] Et parfois, on ressent que notre langue maternelle est un peu dure et les autres langues sont mignonnes [rires]

A.D.M.-amazighe

- (2) *ka-nəstɣmāl tamaziɣt mɣa š-šlūḥ w taɣrābt mɣa l-ɣrāb*
J'utilise l'amazighe avec les Amazighes et l'arabe avec les Arabes

A.D.M.-français

- (3) *hit ka-yɣəʒbu-ni* les mathématiques w la physique
Parce que j'aime les mathématiques et la physique
- (4) *f-nadar-i* je pense que b-sba:b l-listiɣmār
À mon sens, je pense que c'est à cause de la colonisation

A.D.M.-anglais

- (5) *kanhadru b English bāš nban-ū cool*
On parle anglais pour paraître mignon

En examinant les exemples susmentionnés, nous constatons que les éléments insérés constituent une alternance codique fluide⁸ au sens de Poplack, parce qu'ils sont intégrés dans la phrase de manière fluide tout en obéissant à la structure syntaxique et grammaticale de la variété de départ qu'est la darija (A.D.M.). C'est-à-dire qu'ils respectent la contrainte d'équivalence⁹ soulignée par Poplack. Cela est dû à la compétence linguistique des locuteurs qui passent d'un code à un autre sans aucune difficulté.

Par ailleurs, les unités alternées sont distribuées comme suit: pour le français, les éléments insérés sont des syntagmes nominaux, des substantifs, des adjectifs et des verbes, voir les exemples : (1);(3);(4). Concernant l'anglais, les items insérés sont des substantifs et des adjectifs (5). En ce qui concerne l'amazighe, les éléments ajoutés sont des substantifs (2). Pour autant, le recours à une langue précise constitue un choix personnel et une prévalence linguistique d'ordre identitaire, communautaire, professionnel ou culturel liés de manière indirecte

⁸ Shana Poplack, «Sometimes I'll start a sentence in Spanish y termino en español : Toward a typology of code-switching», In *Linguistics* n° 18, 1980.

⁹ Op. Cit.

à des représentations correspondant aux codes permutés « langue coute », « langue dure »¹⁰. En revanche, les éléments insérés peuvent remplir la fonction de secours afin de remédier à une carence linguistique dans l'espoir d'assurer une communication continue. Relatif

3.2. Alternance codique interphrastique

Ce niveau d'AC s'effectue lorsqu'une proposition ou une phrase de langue B soient insérées dans une autre phrase de langue A.

Observons les exemples suivants

A.D.M.-anglais

- (6) [fləmgrib had t-təxliṭa l-loḡawiyya raʒʃa l-bəzz-āf ʃawamil w ɥ-it] [We love to speak and to learn more than one language. For example, you can find a Moroccan who speaks French, Arabic, English, or Spanish.]

(Au Maroc, ce mélange linguistique s'explique par plusieurs facteurs et parce que) (nous aimons parler et apprendre plus d'une langue, par exemple tu peux trouver un Marocain qui parle français, arabe, anglais ou espagnol.)

A.D.M.-français

- (7) (ʔah ka-yʔattar ʃla tariqət hdarti),(car mon domaine de recherche est riche en mots scientifiques)
(Oui, ça influence ma façon de parler) (car mon domaine de recherche est riche en termes scientifiques)

amazighe-français

- (8) (ʔaʃku afgan ilbet or issin l-kalima s tutlayt ns tansliyt saffi) (il recourt à un mot dans une autre langue)
(Parfois, quand la personne ignore ou oublie le mot exact)(il recourt à un mot dans une autre langue)

français-anglais

- (9) Moi, j'utilise plus d'une langue for example in my daily life, with my family I used to talk with them using my mother tongue[Amazighe], with my friends I use English or French or Arabic

Moi, j'utilise plus d'une langue par exemple dans ma vie quotidienne, avec ma famille, j'ai l'habitude de parler avec eux en utilisant ma langue maternelle [Amazighe], avec mes amis je parle anglais ou français ou arabe

À maintes reprises, les enquêtés, notamment les étudiantes, alternent plusieurs langues en produisant de longues phrases ou propositions. En fait, cette série de séquences présentées révèle la compétence linguistique de ces locuteurs plurilingues qui passent d'un code à un autre de manière limpide et en produisant des phrases structurées, grammaticales, riches, et organisées. Le plus saillant dans ces exemples est que les locuteurs passent d'une langue maternelle soit l'A.D.M (5), (6), (7) ou l'amazighe (8) à une langue étrangère puis alternent deux langues étrangères (9). En fait, la tendance de ces locuteurs à alterner les langues est nettement visible parce qu'ils se servent de leurs répertoires langagiers présentés par Gumperz comme « la totalité des formes linguistiques régulièrement employées

¹⁰ Ces constats émanent de nos observations participantes et non participantes sur les attitudes langagières des locuteurs en interaction directe.

au cours d'interactions socialement significatives¹¹», et ce, pour communiquer avec leurs pairs en profitant de leurs aptitudes langagières. Il sied de souligner que les différents niveaux de l'alternance codique étudiés dans cette section révèlent une certaine disparité au niveau du recours à une typologie au détriment d'une autre. En effet, la majorité des exemples cités sont produits par les locutrices notamment ceux en anglais, par contre les items en langue amazighe sont exprimés par les locuteurs.

Le graphe ci-dessous illustre cette disparité linguistique au niveau formel

3.3. Citation

Etant donné que notre étude porte sur les langues en usage au Maroc, certains enquêtés ont profité de l'occasion pour partager avec nous leurs points de vue sur la situation et le marché linguistiques au Maroc. Afin de maintenir leurs idées, les informateurs ont inséré des citations et des discours rapportés dans leurs séquences.

Observons ces deux fragments de discours

(10) Situation de communication portant sur la corrélation entre la langue et l'identité

Khalid: (...) fnadarək šk-ün ka-yħəddəd l-huwiyya w l-intim-ā? dyal-na? hiyya l-luğa...awl-ā?... Mohamed Elkoukhi fwaħəd l-ktab ħəndo sməyto «so?-āl al-howiyya fi šam-āl ifriqya» kayg-ül fih «?a-lluğa laysa laha waĐ-īfa waħ-īda taw-āšoliyya bal laha waĐa?-if ħad-īda min bayniha waĐ-īfa wižd-āniya»

Khalid : À ton avis qu'est-ce qui détermine notre identité et notre appartenance ? C'est la langue, n'est-ce pas ?... Mohamed Elkoukhi dit dans son ouvrage intitulé « *La question de l'identité au Nord de l'Afrique...* » que « *La langue n'a pas une seule fonction, mais elle a plusieurs fonctions, entre autre, la fonction émotionnelle* »

(11) Situation de conversation portant sur le volet linguistique de l'amazighe

Omar: daba l-?amāziġyya dy-āl bəssəħ tbədl-āt...dəxla-tha l-ħarbiya w l-français...w ila bġi-ti t-fəhm-i məzyān hadšši kayn waħəd chercheur amāziġi ħəndo chaine f YouTube kayxədm ħla la linguistique de l'amazighe w kaygül bəlli « l-?amāziġyya hiya luğa mustaqilla ħənd-ha la syntaxe dyal-ha w la conjugaison dyal-ha... »

Omar: à présent, la vraie langue amazighe a beaucoup changé...on y trouve des mots en arabe et en français...et si tu veux bien comprendre cela, je te propose de consulter la chaine Youtube d'un chercheur amazighe appelé « *Said Abernouss* ». Il travaille sur la linguistique amazighe et dit que *L'amazighe est une langue indépendante qui dispose de sa propre syntaxe et sa propre conjugaison...*

D'après Gumperz¹², la fonction de citation consiste à insérer des citations ou d'un discours rapporté en une langue différente de celle de la langue de l'échange verbal du départ. Au fait, les deux exemples (10) et (11) sont des extraits de séquences produits par deux étudiants dont la langue maternelle est l'amazighe. En fait, lors de cette enquête nous avons constaté que les étudiants amazighophones s'intéressent beaucoup à la question de la langue comme marqueur identitaire puisqu'ils défendent la situation de la langue amazighe et s'interrogent sur la survalorisation des langues étrangères au détriment de cette langue nationale et officielle.

Nous pouvons déduire que la citation (10) et le discours rapporté (11) ont aidé les deux locuteurs à bien exprimer leurs avis, attribuer de l'authenticité à leurs discours et défendre leurs causes identitaire et linguistique. Le premier

¹¹ John J. Gumperz, «Linguistic and Social Interaction in Two Communities» In John Gumperz, *Language in Social Groups* (chap. 9). Stanford, CA: Stanford University Press, 1971, p.152

¹² John J. Gumperz, *Engager la conversation. Introduction à la sociolinguistique interactionnelle*, Minuit, Paris, 1989

étudiant a inséré la citation tout en respectant la langue source de l'ouvrage et de la citation produite en arabe standard, tandis que le deuxième locuteur a rapporté en darija les propos du chercheur qui sont à l'origine en français¹³.

3.4. Réitération

Cette fonction cherche à répéter le message dans une autre langue afin de s'assurer de la compréhension du message ainsi que la transmission de l'information.

Ci-après quelques exemples

français-darija

(12) Ça dépend... ʕla ʕsab mʕamən ka-nhədr-u on change la langue
Ça dépend, ça dépend de l'interlocuteur, on change de langue

(13) mraḥba, avec grand plaisir wllah
Avec plaisir, avec grand plaisir (par Allah)

(14) šukran, merci beaucoup
Merci, merci beaucoup

darija-anglais

(15) that's it, hada makan
C'est tout, c'est tout

Les séquences au-dessus ont été produites en darija ou en français et reproduites soit en français soit en anglais. Dans certains cas, les unités sont traduites soit littéralement (12); (15) soit avec quelques modifications en ajoutant des adverbes « beaucoup, grand » pour marquer l'intensité (13),(14), ou une formule de serment formée de l'interjection « wllah, par Allah ». Généralement, pour un locuteur musulman, le serment est utilisé pour rendre ses propos crédibles. Néanmoins, dans cet exemple (13), l'expression du serment n'a qu'une fonction phatique. D'ailleurs, dans le langage courant des Marocains, l'expression « wallah » est très itérative qui va de l'ornement du discours au serment. En somme, les locuteurs ont eu recours à la réitération dans leur discours pour plusieurs raisons, entre autres, la clarification, la modalisation, ou tout simplement l'amplification.

3.5. Désignation d'un locuteur

Par le biais de cette fonction, le locuteur s'adresse à un interlocuteur qui ne fait pas partie du groupe en interaction verbale. Dans notre terrain d'étude, nous avons beaucoup attesté cet acte.

- (16) [...] šufi ! ha huwwa, *Ahmed*, huwwa mən Rissani, Ohé bro ! aži tżawb (...)
[...] regarde ! Le voici, c'est Ahmed, lui est originaire de Rissani, Ohé bro ! Viens répondre aux questions (...)
- (17) [...] mais on ne peut pas séparer la langue de l'identité... Wā a-mddakul addud addud !
[...] mais on ne peut pas séparer la langue de l'identité ... Eh ! Mon ami viens, viens !

¹³ Nous notons que nous avons reproduit les exemples tels qu'ils sont produits par les locuteurs.

Dans les extraits précités, les deux locuteurs interrompent la conversation pour appeler leur camarade(16) et son ami(17) en utilisant des interjections « ohé », « wā ». Dans le premier exemple, le locuteur a appelé son camarade en utilisant un appellatif en anglais « bro (frérot) », ce qui montre clairement l'usage de cette langue dans un contexte non professionnel. Quant au deuxième exemple, l'étudiant parlant en français a appelé son ami *via* sa langue maternelle qu'est l'amazighe et qui constitue pour eux une langue liée à l'identité collective.

3.6. Unité technolectale¹⁴

L'une des remarques que nous avons soulevées auprès des étudiants en interaction directe ou celles que nous avons attestées dans leurs réponses des questionnaires, c'est la présence des termes suivants « domaine » ; « technique » ; « scientifique ». En effet, les informateurs ont souligné plusieurs fois que l'acquisition des langues étrangères (le français et l'anglais) s'explique par des exigences académiques, en l'occurrence la nature du domaine de la recherche technique et/ou scientifique.

Ci-dessous un extrait d'une conversation effectuée avec un groupe de trois doctorants en Mathématiques appliquées.

(18) Conversation en darija-français

Ismail : (...) *ṣḥāb l-biologie huma l-li ka-yxaddmu l-français bəzzāf f la rédaction...huma*

Ṣənd-hum *ḥadik* « analyser » w « commenter » w « discuter »... ?amma ḥna m-mallin l-mat [rires] maṣəndna *ḡi ḥadik* « donc », « alors »... *ḡi mṣa l-mumārāsa wəllina kanstəṣmluhum f-ḥdərtna dima*

Fatiha : « qu'est-ce qu'on a », « qu'est-ce qu'on veut » [rires]

Aimad : *wəld l-mat ila bḡa itmžəhd mṣak f l-français ka-ygulk* « je pense » *zəṣma rah təlləṣ niveau* [rires]

Ismail : « je pense que » ; « si » ; « tant que » ; « alors que » [rires]

Fatiha : *wila zətti* « qu'on peut » oh !!! *ḥadi top* [rires]

Aimad : *š-ūfi daba rah mažatš nqraw b l-français w n-dir-ū les conférences b l-angalis w nziw n-kət-bū l-mat b darija*, par exemple *kangu-lu* « soit une matrice X » *ma-yəmkənš ngul-u* « litakun maṣfufa X », *ḥit le prof qraha b l-français w ka-yqərri-ha b l-français....donc ka-twəlli təhḍr b l-français bla ma-təšṣər*

Ismail:[...] ce sont les doctorants en biologie qui utilisent beaucoup le français dans la rédaction scientifique ...eux, ils utilisent *celle...* « observer », « analyser », « commenter » et « discuter »...par contre nous « les mathématiques » [rires] on a uniquement *celle* « donc », « alors »...c'est juste à force de la pratique qu'on les utilise souvent dans nos échanges...

Fatiha: « qu'est-ce qu'on a », « qu'est-ce qu'on veut » [rires]

Imad: le mathématicien (spécialistes des maths) quand il veut passer pour brillant en français, il te dit « je pense » alors là, il a utilisé un niveau soutenu [rires]

Ismail : « je pense que » ; « si » ; « tant que » ; « alors que » [rires]

Fatiha : et si tu ajoutes « qu'on peut » oh !!! *Celle-ci* est top [rires]

Imad : écoute, ça s'avère louche d'étudier en français, présenter des conférences en anglais et pratiquer les mathématiques en darija ou en arabe [standard], par exemple on dit « soit une matrice X » on ne peut pas dire (en arabe [standard]) « litakun masfufa X », parce que le professeur avait étudié les maths en français et les enseigne en français ...donc tu parles en français inconsciemment.

¹⁴ Le technolecte est « un savoir-dire, écrit ou oral, verbalisant, par tout procédé linguistique adéquat, un savoir, ou un savoir-faire, dans un domaine spécialisé » Messaoudi Leila, « Langues spécialisée et technolecte : quelles relations ? » in *META*, volume 55, numéro 1, mars 2010

Dans l'exemple *supra*, les étudiants parlent de leur domaine de recherche à savoir, Mathématiques appliquées (18). Dans cette conversation, les locuteurs tentent d'expliquer le rapport entre la langue du savoir et du savoir-lui-même ainsi que l'influence de la nature de la discipline sur leur langage quotidien. Ici, nous avons affaire à des technolèctes savants qui traitent de savoirs théoriques modernes, de disciplines scientifiques et de domaines techniques universellement reconnus tels que la chimie, la physique, les mathématiques et l'informatique. Ils sont utilisés par des profils Bac+5 ou plus et mobilisent l'écrit ou un écrit oralisé¹⁵.

Par ailleurs, les unités technolèctales énumérées par les étudiants sont liées à la langue spécialisée que l'on peut retrouver et reproduire dans la conversation ordinaire. Ces éléments sont composés des verbes de perception « observer », des verbes et des adverbess de modalisation « analyser », « discuter », « commenter » ; « pouvoir » ; « penser » ; « donc » ; « alors » ; des conjonctions introduisant la condition « si » ; « tant que » ; « alors que ». Bien que cette catégorie soit utilisée dans le langage courant, elle constitue pour ces étudiants une unité technolèctale liée à leur discipline qu'ils désignent par les pronoms démonstratifs *hadik* « celle » et « celle-ci ». Par-là, force est de constater que pour ces étudiants, l'emploi du déictique révèle qu'ils n'avaient pas l'habitude d'utiliser ces unités technolèctales dans leurs échanges verbaux de tous les jours. Donc, nous pouvons confirmer que c'est le contexte de la production qui détermine la fonction des termes utilisés par alternance.

Conclusion

La conclusion émanant de cette étude est que le contact des langues au Maroc a une influence directe sur les attitudes langagières et les prévalences linguistiques des locuteurs marocains, en l'occurrence les étudiants ayant un parcours universitaire scientifique et technique. Ces derniers, optent pour l'alternance codique pour plusieurs objectifs et fonctions (insérer des citations, désigner un locuteur, réitérer ses propos dans une autre langue, modaliser son message, etc.). Ainsi existe-t-il une disparité formelle de l'alternance codique dans la conversation entre les locuteurs et les locutrices.

Il est à rappeler que l'objectif de cet article était de vérifier si les langues d'études et de la recherche scientifique influent sur le choix des codes alternés chez les locuteurs. En effet, d'après l'étude empirique effectuée, nous pouvons confirmer que pour les étudiants, le recours à une langue au détriment d'une autre constitue un choix personnel d'ordre académique, identitaire, communautaire, et culturel.

Niveau(x) de Contribution des Auteur(s): Premier auteur 50 %- Deuxième auteur 50%

Approbation du Comité d'Ethique: il ne s'agit pas d'une étude qui nécessite l'approbation du comité d'éthique.

Soutien Financier: Aucun soutien financier n'a été reçu pour l'étude.

Conflit d'Intérêts: Il n'y a aucun conflit d'intérêts dans l'étude.

Author Contributions: First Author 50%, Second Author 50%.

Ethics Committee Approval: This study does not require ethics committee approval.

Financial Support: The study did not receive financial support.

Conflict of Interest: There is no conflict of interest in the study.

Bibliographie

Gardner-Chloros, Penelop, « Code-switching : approches principales et perspectives », *La Linguistique*, vol 19, n° 2, 1983, 21-54.

¹⁵ Leila Messaoudi, *Études sociolinguistiques*, Okad, Rabat, 2003

Gumperz, John J., «Linguistic and Social Interaction in Two Communities» In J. Gumperz, *Language in Social Groups*, Standford, CA: Standford University Press (chap. 9), 1971, 151- 177.

Gumperz, John J., *Engager la conversation. Introduction à la sociolinguistique interactionnelle*, Minuit, Paris, 1989.

Labov, William, *Sociolinguistique*, Editions de Minuit, Paris, 1976.

Mabrour, Abdelouahed, « L’alternance codique arabe/français : emplois et fonctions », *Constellations francophones-Actes des Journées de la francophonie Gênes-Vérone (2004-2007)*, Publifarum, Vol 7, 2007. <https://riviste.unige.it/index.php/publifarum/article/view/1380> (consulté le 15/06/2024).

Messaoudi, Leila, *Études sociolinguistiques*, Okad, Rabat, 2003.

Messaoudi, Leila, « Langues spécialisée et technolecte : quelles relations ? » in *META*, volume 55, numéro 1, mars 2010 <https://www.erudit.org/fr/revues/meta/2010-v55-n1-meta3696/039607ar/> (consulté le 10/07/2024).

Poplack, Shana, «Sometimes I’ll start a sentence in Spanish y termino en español : Toward a typology of code-switching» In *Linguistics* n° 18, 1980, 581-618.

Poplack, Shana, « Conséquences linguistiques du contact des langues : un modèle d'analyse variationniste » In *Langage et société*, n°43. Conférences plénières du colloque de Nice : Contacts de langues : quels modèles, 1988, 23-48.

Annexes

Système de transcription des caractères arabe adoptés dans cet article

Notation latine	Graphie arabe
b	ب
t	ت
ž	ج
ħ	ح
x	خ
d	د
r	ر
z	ز
s	س
š	ص
š	ش
ḍ	ض
a ā	ا
u ū	و
i ī	ي
ə(schwa)	

Notation latine	Graphie arabe
ṭ	ط
ʕ	ع
ġ	غ
f	ف
v	ف
q	ق
k	ك
g	گ
l	ل
m	م
n	ن
h	ه
w	و
y	ي
ʔ	ء

- Les segments emphatiques (ou emphatisés) seront notés par un point en dessous.
- La gémation sera indiquée par le dédoublement du segment gémé.